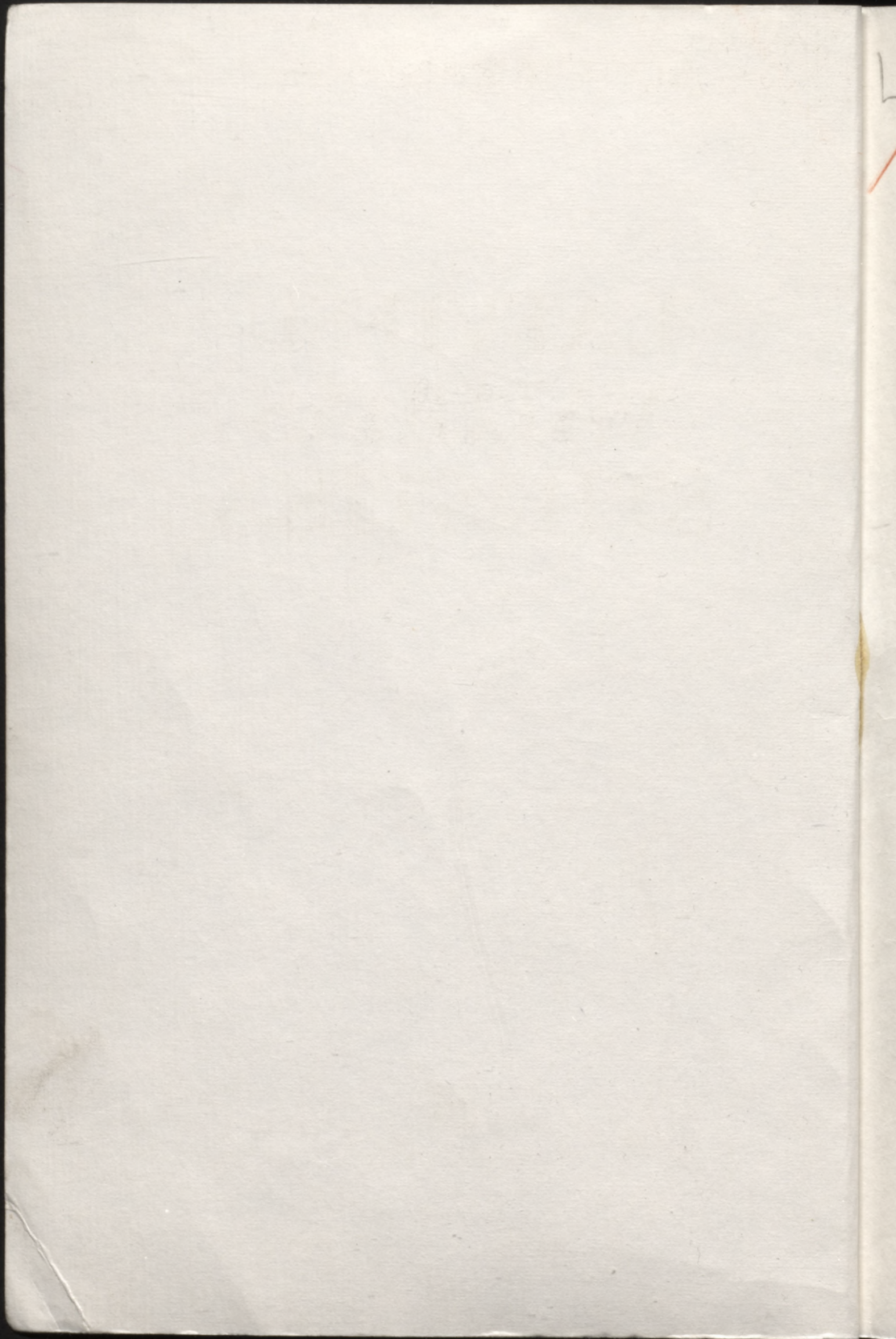


JĀNIS ROZENBERGS

LATVIEŠU  
VALODAS  
STILISTIKA







808.83 (075.8)  
Ro 945

JĀNIS ROZENBERGS

254  
87

Latvian National  
BIBLIOTEKA  
95-10-258  
030 40558(9)

Recenzenti: A. Blinkena un K. Karulis

Apstiprinājusi Latvijas Republikas  
Izglītības un zinātnes ministrija



ISBN-5-405-01462-1

ZVAIGZNE ABC

© 1995, apgāds  
«Zvaigzne ABC»

# SATURS

Priekšvārds . . . . . 5  
Saisinājumi . . . . . 6

## 1. STILISTIKAS PAMATJAUTĀJUMI . . . . . 7

1.1. Stilistikas izveide . . . . . 7  
1.2. Stilistika, tās mērķis un uzdevumi . . . . . 10  
1.3. Stilistikas pētīšanas objekts un saturs — neitrālais un stilistiskais valodā . . . . . 13  
1.4. Valodas parādību stilistisko potenci realizēšanas veidi . . . . . 18  
1.5. Stilistikas analīzes metodiskie paņēmieni . . . . . 21  
1.6.0. Stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikācija . . . . . 23  
    1.6.1. Fonētiskie, morfoloģiskie, leksiskie un sintaktiskie izteiksmes līdzekļi . . . . . 24  
    1.6.2. Patstāvīgie un konsituatīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi . . . . . 37  
    ✓ 1.6.3. Stiliskie jeb stilizējošie un emocionāli ekspresīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi . . . . . 42  
    1.6.4. Netēlainie un tēlainie izteiksmes līdzekļi . . . . . 49  
    1.6.5. Kvalitatīvie un kvantitatīvie izteiksmes līdzekļi . . . . . 50  
1.7.0. Stilistikas vieta zinātņu sistēmā . . . . . 51  
    1.7.1. Stilistikas zinātnes nozares . . . . . 51  
    1.7.2. Stilistikas palīgzinātņu un blakuszinātņu nozares . . . . . 54  
1.8. Stilistika un valodas kultūra . . . . . 55  
1.9. Literārā valoda, tās norma, stilistika un literārā rediģēšana . . . . . 68  
    1.9.1. Literārā valoda . . . . . 68  
    1.9.2. Literārās valodas norma un stilistika . . . . . 74  
    1.9.3. Literārā rediģēšana . . . . . 76

## 2. LATVIEŠU VALODAS STILI UN CITI VALODAS PAVEIDI . . . . . 77

2.0. Stilu un citu valodas paveidu izpratne . . . . . 77  
2.1. Stilu klasifikācijā atkarā no sabiedriskajām funkcijām . . . . . 82  
    ✓ 2.1.0. Latviešu valodas funkcionālie stili . . . . . 82  
    ✓ 2.1.1. Zinātniskās un populārzinātniskās valodas stils . . . . . 83  
    ✓ 2.1.2. Lietišķo rakstu valodas stils . . . . . 85  
    ✓ 2.1.3. Publicistikas valodas stils . . . . . 91  
    ✓ 2.1.4. Sarunvalodas stils . . . . . 95  
    ✓ 2.1.5. Daiļliteratūras valodas stils . . . . . 99  
✓ 2.2. Stili atkarā no emocionāli ekspresīvo izteiksmes līdzekļu lietojuma . . . . . 105  
    ✓ 2.2.0. Latviešu valodas emocionāli ekspresīvie stili . . . . . 105  
        2.2.1. Oficiālais stils . . . . . 106  
        2.2.2. Svinīgais stils . . . . . 108  
        2.2.3. Sirsnīgais stils . . . . . 111  
        2.2.4. Humoristiskais stils . . . . . 113  
        2.2.5. Ironiskais stils . . . . . 117  
    ✓ 2.2.6. Satīriskais stils . . . . . 120

2.3. Valodas stili atkarā no komunikācijā izmantotās matērijas formas	123
2.4. Valodas paveidu klasifikācija attieksmē pret literārās valodas normām	125
<b>3. LEKSIKOSTILISTIKA</b>	<b>127</b>
3.0.1. Leksika, vārds, tā nozīmes sastāvdaļas, vārdu nozīmju klasifikācija	127
3.0.2. Leksikostilistiskās paradigmātikas un sintagmātikas izpratne	131
3.0.3. Leksiskās paradigmātikas un sintagmātikas inventārs	132
3.0.3.1. Vispārlietojamā leksika	135
3.0.3.2. Specifiskā leksika	135
3.0.3.2.1. Jaunvārdi	136
3.0.3.2.2. Vecvārdi	137
3.0.3.2.3. Apvidvārdi	139
3.0.3.2.4. Profesionālismi	140
3.1.0. Paradigmātika	141
3.1.0.1. Neitrālā leksika, tās stilistiskās potences	144
3.1.0.2. Leksikas galvenās paradigmātiskās sistēmas	149
3.1.0.2.1. Polisēmija	150
3.1.0.2.2. Sinonīmija	152
3.1.1. Pamatinformāciju niansētāja paradigma	154
3.1.2. Stiliskā paradigma	155
3.1.2.1. Paradigmas rakstu valodas pamatpozīcija	158
3.1.2.2. Paradigmas sarunvalodas pozīcija	165
3.1.2.3. Paradigmas vienkāršrunas pamatpozīcija	170
3.1.2.3.1. Paradigmas barbarismu apakšpozīcija	170
3.1.2.3.2. Paradigmas vienkāršrunas vārdu apakšpozīcija	174
3.1.2.3.3. Paradigmas vulgāriismu apakšpozīcija	175
3.1.2.3.4. Paradigmas žargonismu apakšpozīcija	176
3.1.3. Emocionāli ekspresīvā paradigma	178
3.1.3.0. Emocionāli ekspresīvās paradigmas izpratne	178
3.1.3.1. Subjektīvā vērtējuma mikroparadigma	185
3.1.3.2. Jūtu jeb emociju mikroparadigma	187
3.1.3.3. Emocionāli ekspresīvās paradigmas pozīcijas	190
3.2. Sintagmātika	194
3.2.0. Leksikostilistiskā sintagmātika runas/teksta sintagmātikā	194
3.2.1. Vārdu izvēles faktori sintagmātikā	195
3.2.2. Antonīmi un homonīmi sintagmātikā	199
3.2.2.1. Antonīmi	199
3.2.2.2. Homonīmi	201
3.2.3. Leksikostilistiskie trūkumi un kļūdas sintagmātikā	203
3.2.3.1. Nemotivēts vārda izlaidums	204
3.2.3.2. Liekvārdība	205
3.2.3.2.1. Tukšvārdība	206
3.2.3.2.2. Daudzvārdība	206
3.2.3.2.3. Dubultvārdība	207
3.2.3.3. Vārdu neiederīgs lietojums	208
3.2.3.3.1. Stilam neatbilstošs vārdu lietojums	208
3.2.3.3.2. Satura ziņā netrāpīgs vārdu lietojums	210
3.2.3.3.3. Nepareizs vai nevēlams vārdu lietojums	212
<b>Izmantotie avoti</b>	<b>221</b>
<b>Terminu rādītājs</b>	<b>227</b>

# PRIEKŠVārds

## IMULĀNIZIĀS

Kopš «Latviešu valodas praktiskā stilistika. Stilistikas pamatjautājumi, leksikostilistikā» izdošanas ir apritējuši vairāk nekā 15 gadi. Ir attīstījusies stilistikas zinātne un bagātinājusies grāmatas autora pieredze.

Šie faktori nosaka jauna darba nepieciešamību.

Darbs domāts filologiem, skolotājiem, vecāko klašu skolēniem, žurnālistiem, studentiem, redaktoriem — visiem tiem, kuriem amata rīks ir valoda, kā arī ikvienam, kas tiecas pēc savas un savas tautas valodas pilnības.

Sirsnīga pateicība visiem, kas ir sekmējuši grāmatā aplūkoto jautājumu risināšanu un darba izdošanu, bet jo īpašs paldies filoloģijas doktorei Rutai Veidemanei, filologam Alfrēdam Jankevicam, habilitētam filoloģijas doktoram Konstantīnam Karulim, Latvijas Zinātņu akadēmijas akademiķei, habilitētai filoloģijas doktorei profesorei Ainaī Blinkenai, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklim filoloģijas doktoram profesoram Laimdotam Ceplitim, Austrālijas Humanitārās akadēmijas Skandināvijā Baltijas zinātniskās pētniecības institūta loceklim, Latvijas Zinātņu akadēmijas ārzemju loceklim un LAMZA goda loceklim, filoloģijas doktoram Austrālijas Flindersa universitātes profesoram Trevoram Fennellam, kā arī Izglītības ministrijai un apgādam «Zvaigzne ABC», kas rūpējās par šīs grāmatas izdošanu. Paldies!

Autors.

## SAĪSINĀJUMI

- |  |   |
|--|---|
| <i>ang.</i> — angļu                                      | <i>niev.</i> — nievājošs  |
| <i>apv.</i> — apvidvārds                                 | <i>novec.</i> — novecojis   |
| <i>barb.</i> — barbarisms                                | <i>pag.</i> — pagātne   |
| <i>bibl.</i> — biblisms                                  | <i>pārn.</i> — ar pārnestu nozīmi   |
| <i>dial.</i> — tikai dažās izloksnēs                     | <i>poēt.</i> — poētisms   |
| <i>dsk., daudzsk.</i> — daudzskaitlis                    | <i>resp.</i> — respektīvi   |
| <i>folk.</i> — folklorai raksturīgs                      | <i>sal.</i> — salīdzināt  |
| <i>fr.</i> — franču                                      | <i>sar.</i> — sarunvalodas  |
| <i>gr.</i> — grieķu                                      | <i>siev.</i> — sieviešu dzimte  |
| <i>hist.</i> — historisms                                | <i>skat. tepat</i> — skatīt šī darba<br>(Latviešu valodas stilistika) no- |
| <i>ig.</i> — igauņu                                      | rādītajā vietā  |
| <i>it.</i> — itāļu                                       | <i>skat. turpat</i> — skatīt iepriekšējā                                  |
| <i>iron.</i> — ironisks                                  | parīdē norādītajā darbā tajā  |
| <i>izl.</i> — izloksnes                                  | pašā vietā, ja cita nav uzrādīta.   |
| <i>kr.</i> — krievu                                      | <i>tag.</i> — tagadne   |
| <i>la., latv.</i> — latviešu                             | <i>t. i.</i> — tas ir   |
| <i>lab.</i> — labāk                                      | <i>t. s.</i> — tā sauktais  |
| <i>lat.</i> — latīņu                                     | <i>u. c.</i> — un citi  |
| <i>liet.</i> — lietuviešu                                | <i>u. tml.</i> — un tamlīdzīgi  |
| <i>lit.</i> — literārā rakstu (grāmatu)<br>valodas stilā | <i>utt.</i> — un tā tālāk   |
| <i>LVKJ</i> — Latviešu valodas kultū-<br>ras jautājumi   | <i>vāc.</i> — vācu  |
| <i>nāk.</i> — nākotne                                    | <i>vec.</i> — vecvārds  |
| <i>nepar.</i> — nepareizi                                | <i>vienk.</i> — vienkāršrunas   |
| <i>nevēl.</i> — nevēlams                                 | <i>vulg.</i> — vulgārisms   |
|  | <i>žarg.</i> — žargonisms   |

# I. STILISTISKAS PAMATJAUTĀJUMI

## 1.1. STILISTIKAS IZVEIDE

Stilistikas sākotne meklējama antikajā pasaulē, bet kā patstāvīga zinātnes nozare tā vēl īsti nav atradusi savu vietu citu zinātņu sistēmā, nav izveidojušies vienoti uzskati par stilistikas objektu, saturu un uzdevumiem.

Pats termins *stilistika* aizgūts ar vācu vai krievu valodas starpniecību no franču valodas vārda *stylistique*, kura pamatā, savukārt, ir latīņu valodas vārds *stilus*, kas apzīmējis irbuli. Tā viens gals bijis noasināts rakstīšanai, bet otrs plakans, lai ar to uz vaskotām koka plāksnītēm rakstīto varētu izlīdzināt, izlabot un rakstīt no jauna. Toreiz mēdza teikt: «Semper stilum vertere» (arvien griez irbulim otru galu), tas nozīmēja — rūpīgi labo uzrakstīto. Tā jau Tacita laikā (55.—120. g. m. ē.) vārdam *stilus* radās metonīmiskā nozīme — rakstības, runas veids, maniere. Grieķu vārdam *stylos* (stabs, kolonna) šāda pārnesta nozīme nav konstatēta. Vārdam *stils* ir gara vēsture un vairākas nozīmes.<sup>1</sup>

Latviešu valodā šo terminu pirmo reizi min Āronu Matīss 1890. gadā.<sup>2</sup>

Vārdu *stils* kā terminu izmanto gan valodniecībā, gan arī citās zinātņu nozarēs. Plaši šo terminu lieto mākslas zinātnēs, runājot par glezniecību, mūziku, arhitektūru, kā arī literatūras teorijā. Ar terminu *stils* šajās nozarēs saprot mākslas virzienu, skolu, jaunrades izteiksmes līdzekļu kopumu (klasiskais un gotiskais stils, rokoko, baroka, romantiskais stils utt.).

Valodniecībā termins *stils* dažādos laikos ir izteicis dažādu saturu atkarā no valodas izziņas pakāpes, virziena un metodēm, kā arī no pašas valodas attīstības.

Senajā Grieķijā jau Aristoteļa laikā (384.—322. g. p. m. ē.) interesējās par valodas mākslinieciskajiem izteiksmes līdzekļiem,

<sup>1</sup> Skat. Svešvārdu vārdnīca. — R., 1951, 322. lpp.; *Beitiņa M. u. c.* Latviešu valodas stila mācība. — R., 1961, 5. lpp.; *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. — М., 1953, С. 710.

<sup>2</sup> *A. (Āronu Matīss — J. R.)* [Recenzija par:] Miera traucētāja. Joku luga. Roderiša Benedikta. Tulkojis J. Purkalītis. — Dienas Lapa, 1890, 13. aug.

gan tikai retorikas sakarā<sup>1</sup>, vēlāk arī — Romā<sup>2</sup>, kur ar vārdu *stils* sāka apzīmēt runas un rakstišanas manieri (Cicerons — 106.—43. g. p. m. ē.).

Literāro valodu veidošanās posmā ar stilu saprata noteikta literatūras žanra valodas līdzekļu sistēmu, kā tas, piemēram, vērojams krievu zinātnieka enciklopēdista M. Lomonosova<sup>3</sup> (1711—1765) un franču literatūras klasiķa un teorētiķa N. Bualo<sup>4</sup> (1636—1711) darbos.

19. gs. sākumā, kad diferencējas filoloģijas zinātņu nozares, zinātnei par valodas un runas stiliem, par daiļliteratūras valodu netiek ierādīta stingri noteikta vieta. Salīdzinoši vēsturiskās valodniecības pārstāvji 19. gs. piecdesmitajos un sešdesmitajos gados (A. Šleihers, H. Steintāls) stilistikas un daiļliteratūras valodas problēmas iekļauj lingvistikas jautājumu lokā, bet pēc tam jaungramatiķi, īpaši pievērsdamies valodas vēsturei un dialektoloģijai, attālina valodniecību no citām filoloģijas zinātnēm un mazina interesi par literārās valodas un tās stilu pētīšanu.

Pret jaungramatiķiem nostājas vairāki teorētiķi (itāliešu intuitivists B. Kroče (1866—1952), vācu neolingvists K. Foslers (1872—1949), kas valodu uzlūko par individuālu, garīgu jaunradi. Ar stilu viņi saprot individa runas resp. teksta īpatnības. Tāda nostādne aizēno valodas komunikatīvo funkciju, bet mudina pētīt individuālo stilu. Interesi par individuālo stilu neolingvisti gūst no lingvistikas pasaules klasiķa — francūža Ferdinanda de Sosīra (1857—1913), kas dod ierosmi arī citam virzienam, kura aizsākumi meklējami Cicerona atziņās un teorētiskās lingvistikas nodibinātāja vācieša V. Humbolta (1767—1835) darbos.

Tā ir ideja par valodas izteiksmes līdzekļu diferencēšanos funkcionālos stilos, ko savā laikā jau apjautis Cicerons: «Cilvēkiem ar atšķirīgu sabiedrisko stāvokli vai amatu, dažāda ietekmēšanas pakāpei un vecumam, tāpat kā jebkurā vietā un momentā, neder viens un tas pats stils, katrā runas posmā, tāpat kā dzīvē, vienmēr jāņem vērā, kas iederas un kas neiederas; stils ir atkarīgs no lietas būtības, par ko tiek runāts, un arī no personām, kas runā un ko tās uzrunā.»<sup>5</sup>

V. Humbolts atzīst, ka dažādos sazināšanās apstākļos tiek izmantoti atšķirīgi valodas izteiksmes līdzekļi. Klasificējot valodas paveidus pēc funkcijām, šis valodnieks galvenokārt izdala poēziju un prozu, kam, pēc viņa ieskatiem, katrai ir sava leksika, frazeoloģija, gramatiskās formas, vārdu sintaktiskie savienojumu veidi

<sup>1</sup> Skat. Античные теории языка и стиля. — М.-Л., 1936. — С. 176.

<sup>2</sup> Turpat, 274. lpp.

<sup>3</sup> Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений, Т. 7. — М.-Л., 1952. — С. 996.

<sup>4</sup> Буало Н. Поэтическое искусство. — М., 1957. — С. 231.

<sup>5</sup> Античные теории языка и стиля, С. 196.

un emocionālā nokrāsa. Ar prozu Humbolts saprot «sarunvalodu», «zinātnisko prozu» un «daiļrunas prozu»<sup>1</sup>. Tie ir teorētiski atzinumi, bez valodas materiāla analīzes.

19. gs. beigās un 20. gs. pirmajos gadu desmitos daiļliteratūras veidu, paveidu, virzienu, skolu studēšanai pievērs īpašu uzmanību, taču šai laikā parasti jauc daiļliteratūras un valodas parādības.

Nākamajos gadu desmitos intensīvi pētī literatūras teorijas jautājumus, poētiku un aizvien lielāku uzmanību pievērs arī stilistikai. Sākas literatūrzinātniskās un lingvistiskās stilistikas diferencēšana.

Sevišķa interese par stilistikas jautājumiem valodniecībā ir radusies pēdējos gadu desmitos. Par to liecina stilistikas jautājumiem veltītās konferences un diskusijas gan pie mums, gan ārzemēs, kā arī daudzu teorētisku darbu parādīšanās.

Šajā stilistikas izpētes posmā tiek izvirzītas pašas nozīmīgākās problēmas: jautājums par stilistikas būtību, par stilistikas pētīšanas objektu, saturu, apjomu, uzdevumiem, par stilistikas vietu citu zinātņu sistēmā utt.

Uzskati ir dažādi<sup>2</sup>, bet vērojamas arī kādas kopīgas tendences centrālo problēmu risinājumā, par ko tiks runāts turpmāk.

Stilistikas kā valodas parādības attīstība ir cieši saistīta ar valodas runātāju sabiedrības attīstību un stilistikas kā zinātnes nozares attīstību — ar attiecīgās sabiedrības zinātņu attīstību.

Tā tas arī ir ar latviešu valodas attīstību un tās stilistikas izpēti.

Latviešu valodas diferencēšanās apakšsistēmās iesniedzas sirmā senatnē burvju, burtnieku, zintnieku magiskajā darbībā, tautas mutvārdu daiļradē, tā attīstās pirmo likumu, līgumu, kredītdokumentu tekstos, reliģiskajā literatūrā, pirmo laikrakstu un grāmatu izdevumos, turpmāk sazarojoties un pilnveidojoties līdz mūsdienu valodas bagātajam repertuāram, t. i., valodas izteiksmes līdzekļu kopumam, kas spēj nodrošināt visas mūsdienu cilvēka darbības sfēras.

Ar valodas diferencēšanos apakšsistēmās jeb paveidos ir saistāma arī latviešu valodas stilistikas zinātnes aizvēsture: tās atziņas sākotnēji no paaudzes uz paaudzi pārgāja kā pieredze mutvārdos. Vēlāk, rodoties rakstībai, šī stila apziņa tika fiksēta tekstos. Šajā ziņā nav vērtēti un novērtēti veclatviešu teksti, kuru tapšanā ne mazums pūļu tika veltīts literārās valodas izveides aizsākumiem un stila meklējumiem.

Latviešu valodas stilistikas vēsturē visai bagāts, bet maz pētīts materiāls ir recenzijās un rakstos par daiļliteratūru. Ir stilistiska rakstura norādes un pat plašāki atzinumi grāmatās par

<sup>1</sup> Skat. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка. — СПб, 1895. — С. 195, 212.

<sup>2</sup> Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. — R., 1961. — 17.—22. lpp.

poētiku<sup>1</sup> un valodas kultūru<sup>2</sup>. Vēlāk sāk parādīties īpaši raksti<sup>3</sup>, stilistikas parādību pētījumi folklorā<sup>4</sup>, daudz teorētisku atziņu un atsevišķu valodas strukturālo elementu stilistikās analīzes ir gramatikās<sup>5</sup> un monogrāfijās<sup>6</sup>, kurās izpētes objekts nav tieši stilistikās parādības. Stilistikas jautājumi īpaši ir aplūkoti M. Beitīņas u. c. autoru darbā, kas domāts skolotāju vajadzībām<sup>7</sup>, un R. Veidemanes pētījumā daiļliteratūras stilistikā.<sup>8</sup>

Vēsturiskais atskats dod iespēju secināt, ka filoloģijā veidojas zinātnes nozare — stilistika, kas meklē un pēti izziņas objektu un tā saturu.

## 1.2. STILISTIKA, TĀS MĒRĶIS UN UZDEVUMI

Pirmkārt, stilistika ir valodas (fonētikas, morfoloģijas, leksikas, sintakses) spēja izteikt papildinformāciju, kas norāda uz komunikācijas akta vidi un komunikatora<sup>9</sup> subjektīvo attieksmi pret runas objektu (saturu) vai adresātu (percipientu<sup>10</sup>), otrkārt, stilistika ir zinātnes nozare, kas pēti valodas stilistikās potences (valodas stilistika) un to mērķtiecīgu izlietojumu runā (tekstā) atkarā no komunikācijas satura, vides un komunikatora subjektīvās attieksmes pret runas objektu un/vai adresātu (runas/teksta stilistika).

Katrai zinātņu nozarei ir savs mērķis un savi teorētiski un praktiski uzdevumi attiecīgā mērķa realizēšanai. Arī stilistikas zinātņu nozarēm (vispārīgai jeb teorētiskai stilistikai, stilistikas zi-

<sup>1</sup> Piem.: *Kalniņš J.* Latviešu rakstniecības teorija. — Jelgava, 1892.

<sup>2</sup> Piem.: *Broka J.* Latviešu valodas izteiksmes līdzekļi. — R., 1935.

<sup>3</sup> Piem.: *Pūķe M.* Daži vērojumi par J. Raiņa leksikas stilistisko izmantojumu // LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti. — R., 1958. — 7. sēj. — 49.—98. lpp.

<sup>4</sup> Piem.: *Ozols A.* Par dažām stilistikas problēmām un latviešu klasisko tautasdziesmu valodas attīstības jautājumiem // LPSR ZA Vēstis. — R., 1955. — Nr. 10. — 13.—29. lpp.

<sup>5</sup> Piem.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I—II sēj. — R., 1959.—1962.

<sup>6</sup> Piem.: *Blinkena A.* Latviešu interpunkcija. — R., 1969.; *Цеплугов Л.* Анализ речевой интонации. — Р., 1974.

<sup>7</sup> *Beitīņa M.* u. c. Latviešu valodas stila mācība. Materiāli latviešu valodas skolotājiem. — R., 1961.

<sup>8</sup> *Veidemane R.* Izteikt neizsakāmo. Lingvistiskā poētika. — R., 1977.

<sup>9</sup> Komunikators (<lat. *communicare* — aprunāties, dalīties domās) — informācijas izplatītājs; runātājs, rakstītājs.

<sup>10</sup> Percipients (<lat. *percipere* — uztvert) — uztvērējs; valodas klausītājs, lasītājs.

nātnes vēsturei, vēsturiskai stilistikai, praktiskai jeb aprakstošai stilistikai, daiļliteratūras un individuālai stilistikai) ir savs mērķis un savi uzdevumi.

Stilistikas jautājumu izpētes prakse jau rāda, ka parasti netiek diferencēti mērķi un uzdevumi vispār un arī attieksmē pret stilistikas zinātnes nozarēm, kuru kvalificēšanā un klasificēšanā trūkst vienprātības.

Taču stilistikas izpētes prakse liecina, ka tiek minēti daudzi un dažādi stilistikas uzdevumi dažādās, pat ļoti atšķirīgās sistēmās.

Minēsim kādus piemērus. Viens no stilistikas uzdevumiem ir noteikt neitrālo un stilistiski tonēto. Tas nozīmē, ka stilistikai jāpēti valodas strukturālo elementu sinonīmija noteiktā valodas attīstības stadijā. Šādu uzdevumu atzīst daudzi.<sup>1</sup>

Bet pati sinonīmija ir relatīva kategorija, ko nosaka valodas, tās lietotāja un sabiedrības attīstība, jo valodas sistēma vēsturiskajā attīstībā konkrētā runā ir diferencējusies apakšsistēmās, apakšvalodās jeb stilos.

No teiktā izriet cits stilistikas uzdevums — pētīt valodas stilus, starp kuriem īpašu vietu ieņem daiļliteratūras valodas stils kā viens no vārda mākslas izteiksmes līdzekļiem.<sup>2</sup> Šādu uzdevumu stilistikai izvirza daudzi jo daudzi. Piemēram, daži čehu lingvisti šādu uzdevumu uzlūko par galveno<sup>3</sup>: «Stilistika ir zinātne par valodas stilu.»<sup>4</sup>

Īpaša uzmanība stilistikā tiek pievērsta valodas mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem, parasti diemžēl tikai daiļliteratūras sakarā, kaut gan šie izteiksmes līdzekļi sastopami arī sarunvalodā un vairākos publicistikas žanros.

Daiļliteratūras valodas stilā visuzskatāmāk parādās stilistisko izteiksmes līdzekļu individuālais izmantojums jeb subjektīvais stils.<sup>5</sup> Līdz ar to stilistikai izvirzās vēl cits uzdevums — pētīt individuālo stilu — un ne tikvien daiļliteratūrā, bet arī citās valodas apakšsistēmās.

Sakarā ar valodas paveidu, apakšsistēmu, apakšvalodu diferencēšanos stilistikai rodas jauni uzdevumi.

Valodas un stilistikas attīstības rezultātā sāk mainīties priekš-

<sup>1</sup> Skat. *Mathesius V.* Reč a sloh // Čtení o jazycě a poesii. — Praha, 1942. — S. 13—102; *Виноградов В. В.* Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. ВЯ. — С. 63; *Гвоздев А. Н.* Очерки по стилистике русского языка. — М., 1965. — С. 12; *Ефимов А. И.* Стилистика художественной речи. — М., 1961. — С. 247; *Пиотровский Р. Г.* Очерки по стилистике французского языка. — Л., 1960. — С. 4; *Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М.* Стилистика английского языка. — Л., 1960. — С. 3; *Zuperka K.* Lietuvių kalbos stilistika. — Vilnius, 1983. — S. 4—64.

<sup>2</sup> Skat. šā darba 2.2.4. (turpmāk ar norādi — *tepat*).

<sup>3</sup> Skat. *Havrànek B., Jedlička A.* Česka mluvnice. — Praha, 1951. — S. 194.

<sup>4</sup> *Travniček F.* O jazykovem slohu. — Praha, 1953. — S. 3.

<sup>5</sup> Skat. *Ries J.* Was ist Syntax? — Marburg, 1894. — S. 129.

stats par valodas normu kā kaut kādu konstantu, patstāvīgu, nederencētu lielumu, par kura etalonu vēsturiski pareizi tika izvirzīts mētajā valodas stilā veidojas savi funkcionālie normu varianti. rakstu jeb grāmatu valodas stils. Pētījumi rāda<sup>1</sup>, ka katrā nor-

Un šajā sakarā stilistikai rodas jauns uzdevums<sup>2</sup> — pētīt rakstu valodas normu funkcionālos variantus.

Šis uzdevums ir cieši saistīts ar praktiskās stilistikas ikdienas uzdevumu — rūpēties par valodas kultūru.

Tātad no teiktā izriet, ka jāpēta:

a) valodas strukturālo elementu un to kombināciju sinonīmija,

b) valodas resp. runas stili,

c) individuālais stils,

d) normēto stilu stilistikās normas un

e) jārūpējas par valodas kultūru.

Tie ir uzdevumi, kas saistās ar pašas valodas resp. runas stilistisko izteiksmes līdzekļu kvalifikāciju, klasifikācija un rūpēm par šo izteiksmes līdzekļu izmantošanas kultūru.

Stilistika gan kā zinātnes nozare, gan kā valodas/runas vai mākslas (daiļliteratūras) stilistisko izteiksmes līdzekļu sistēma ir vēsturiska kategorija. No teiktā izriet vēl divi uzdevumi: pētīt stilistisko izteiksmes līdzekļu vēsturi un stilistikas zinātnes vēsturi.

Katras zinātnes pamatā ir vadošu ideju sistēma, vispārināta pieredze par attiecīgās zinātnes objektu un saturu. Šāda vispārināta pieredze, vispārināti atzinumi un pieņēmumi ir arī stilistikā. Tā ir teorētiskā stilistika.

Tāpēc viens no būtiskajiem stilistikas uzdevumiem ir attīstīt stilistiku kā zinātnes nozari, pētīt stilistikas teorētiskās problēmas ciešā sakarā ar praksi, kas teoriju ne tikai izvirza, bet arī pārbauda. Prakse ir noteicošā nozīme zinātnes un zinātnes teorijas attīstībā.

Runājot par **praktisko jeb aprakstošo stilistiku**, kuras nozarē ir visvairāk paveikts, iespējams izvirzīt visai konkrētu mērķi un uzdevumus.

Tās **izpētes mērķis** ir valodas strukturālo parādību stilistisko potenču konstatēšana, to atlases un mērķtiecīguma noteikšana komunikācijā.

<sup>1</sup> Skat. *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanas mūsdienu latviešu literārajā valodā // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — R., 1972. — 347.—373. lpp.

<sup>2</sup> *Ceplītis L.* Daiļliteratūras valoda un literārā valoda // «Karogs», 1969, Nr. 10 — 152.—154. lpp.; *Veidemane R.* Par dzejas valodas specifiku // «Literatūra un Māksla», 1969, 24. maijā; *Veidemane R.* Estētiskie kritēriji un daiļliteratūras stils. — Turpat, 1970, 1. janvārī; *Veidemane R.* Vai valodu var vai nevar grauzīt kā auduma baķi. — Turpat, 1971, 19. jūnijā; *Rozenbergs J.* Dažas pārdomas par runāto // «Karogs», 1969, Nr. 12. — 151.—155. lpp.

Attiecīgā mērķa realizēšanai ir nepieciešams veikt šādus uzdevumus:

- 1) izstrādāt noteiktu viedokli stilistikas un stila izpratnē;
- 2) noteikt: a) stilistikas uzdevumus, b) stilistikas nozares, c) stilistikas palīgzinātnes un blakuszinātnes;
- 3) noteikt valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu analīzes metodiskos paņēmienus;
- 4) atklāt valodas parādību stilistisko potenciālu realizēšanās veidus;
- 5) noteikt neitrālo un stilistisko valodā, resp., runā/tekstā;
- 6) izstrādāt valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikāciju;
- 7) atklāt stilistiskās informācijas (papildinformācijas) satura tipiskos veidus;
- 8) izvirzīt stilu un citu valodas paveidu, apakšsistēmu, kā arī tekstu klasifikācijas principus;
- 9) izstrādāt teksta sintakses jēdzienu sistēmu un noteikt teksta parādību stilistiskās potences, jo pati teksta sintakse ir tikai izveides sākotnē;
- 10) atklāt fonētikas, morfoloģijas, leksikas un sintakses parādību stilistisko papildinformācijas saturu.

Pēdējais uzdevums ir tīri praktisks un tieši izriet no praktiskās jeb aprakstošās stilistikas galvenā mērķa — noteikt valodas strukturālo parādību stilistiskās potences. Daudzi no minētajiem uzdevumiem attiecas arī uz vispārīgo jeb teorētisko stilistiku, kā arī uz citām stilistikas nozarēm, jo bez teorētiskas koncepcijas, nostādnes, bez teorētiska pieņēmuma nav iespējama praktiska analīze.

### 1.3. STILISTIKAS PĒTĪŠANAS OBJEKTS UN SATURS — NEITRĀLAIS UN STILISTISKAIS VALODĀ

Stilistikas centrālā problēma ir jautājums par to, kas ir stilistikas izpētes objekts un saturs. Tas būtībā arī ir jautājums par to, kas valodā ir stilistisks, kas nav stilistisks, resp., neitrāls.

Ar terminu *neitrāls*, resp., *valodisks*, tiek saprasti tie valodas izteiksmes līdzekļi, kas neinformē par komunikācijas akta vidi un komunikatora attieksmi pret šo vidi, informācijas saturu un adresātu.

Katrai zinātnes nozarei ir savs pētīšanas objekts. Ja stilistika pretendē uz patstāvīgu zinātnes nozari, tad arī tai vajag būt patstāvīgam izpētes objektam.

Objekts ir apjausts, kaut arī tā formulējumi ir dažādi, tāpat dažādi tiek izprasti termini *stilistikas objekts*, *saturs*, *mērķis*, *uzdevumi*.

Stilistikas izziņas objekts ir tas pats, kas lingvistikas pētišanas objekts, t. i., valoda resp. runa/teksts.

Lingvistikas izpētes objekts ir valodas, resp., runas strukturālie elementi, piemēram, skaņas, morfēmas, vārdi, frazeoloģismi, teikumi vai citi teksta nogriežņi (segmenti, komunikāti), teksts.

Stilistikas pētišanas objekts arī ir valoda, resp., runa, bet izpētes saturs katrai zinātnes nozarei ir savs.

Kas valodā, resp., runā, ir valodisks, kas stilistisks, tā ir sarežģīta un vēl pilnībā neatrisināta problēma gan zinātnē<sup>1</sup>, gan arī skolu praksē<sup>2</sup>. Tas izskaidrojams ar to, ka valodā, resp., runā, valodiskie un stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir cieši saistīti un savstarpēji nosacīti.

Valodu kā sazināšanās līdzekli izmanto dažādi. Tā, piemēram, informācija par vienu un to pašu īstenības faktu var būt izteikta dažādi.

Uzskatāmības labad dosim no dažādiem stiliem tekstu fragmentus, kuros raksturota grāmata.

«Latvijas mazajā enciklopēdijā» grāmatas raksturojums ir dots izteiktā zinātniski lietišķā stilā:

*Grāmata (gr. «grámmata», senkrievu «грамота» — raksts, dokuments). Mūsdienu G. ir brošēts vai iesiets iespieddarbs, kas nav periodikas izdevums.*

*..Ljā senāk par G. sauca arī dokumentu un vēstuli (šai nozīmē vārdu lietoja vēl līdz XIX gs. beigām). G. vārds ieviesies latv. valodā no senkrievu val. (XI—XII gs.)*

Minēsim citu piemēru no publicistikas. Citāts ir ņemts no «Literatūras un Mākslas», tajā lietišķuma nokrāsa nav tik spilgta kā iepriekšējā citātā, atturīgi ir mēģināts iesaistīt tēlainos valodas izteiksmes līdzekļus:

*Grāmata ir visai ietekmīgs un patstāvīgs cilvēka apziņas veidošanas līdzeklis, tā ne tikai «kalpo», «palīdz», «tēlaini ilustrē» — tai ir pašai sava darbības un iedarbības sfēra, taču šī patstāvība ir relatīva, tā ir daļa no sabiedriskās apziņas kopuma.*

No šiem fragmentiem būtiski atšķiras A. Upīša tēlainais grāmatas apraksts:

*Grāmata ir biroju lampa, kura dod cilvēkam gaismu dzīves vistālākajos un vistumšākajos ceļos.*

Ļoti līdzīgā stilā grāmatas raksturojumu dod arī F. Bēkons:

*Grāmatas — domu kuģi, kas peld laika viļņos un saudzīgi nes savu dārgo kravu no paaudzes uz paaudzi.*

Vēl krāšņākus izteiksmes līdzekļus, runājot par grāmatu, ir

<sup>1</sup> Skat. Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // «Вопросы языкознания» (turpmāk — ВЯ). — 1955, № 1, С. 63; Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. — С. 4—9.

<sup>2</sup> Gailums K. Daži stila jautājumi mūsu pedagogiskajā literatūrā // «Literatūra un Māksla», 1957, 15. jūn.

izmantojis P. Vilips dzejolī «Tu visur esi palīgs». Tas redzams pat no viena panta vien:

*Tu, labā grāmata,  
mans palīgs katrā grūtā soli,  
mans draugs visstiprākais,  
Jel teic —  
vai avotos būs ūdens dzīvs,  
ja zemes sardzē nepaliksi tu,  
tu gādīgā un modrā?  
Tu esi mērķis pats un uzdevums —  
un viss, kas gadu jomās gūts.*

Tātad informācijas saturs dažādos tekstos var būt viens un tas pats vai līdzīgs, bet tā izteiksme var būt atšķirīga.

Informācijas nianšu atšķirības ir atkarīgas no dažādiem faktoriem: 1) no komunikācijas akta vides — no tā, vai sazināšanās notiek oficiālā, lietišķā vai sadzīves situācijā, 2) no autora subjektīvās attieksmes pret runas objektu un adresātu.

Šie faktori ir fakultatīvi, un ne katrā sazināšanās gadījumā tie visi vienlaicīgi tiek izmantoti.<sup>1</sup>

Runā resp. tekstā, kā atzīmē I. Arnolda, informācija var būt divējāda: a) tāda, kas nav saistīta ar komunikācijas aktu, bet ir pats ziņojuma priekšmets, un b) papildinformācija, kas saistīta ar komunikācijas akta apstākļiem un dalībniekiem.<sup>2</sup>

Domā, ka stilistikas izteiksmes līdzekļi ir tie, kas sniedz šo papildinformāciju. Tie tad arī ir stilistikas izpētes objekta saturs. Nav vēl nostabilizējies kāds noteikts, vienots viedoklis šo izteiksmes līdzekļu kvalificēšanā un klasificēšanā, ir atšķirības arī terminoloģijā<sup>3</sup>, bet problēmas būtība ir uztverta.

Sā darba specifika neprasa dot jautājuma izpētes vēsturi, bet zināma nostādne ir nepieciešama. Tā tiek izsecināta no pārlicinotāk argumentētiem uzskatiem un no latviešu valodas stilistikas pētīšanas prakses.

Valodas strukturālajiem elementiem (fonēmai, morfēmai, vārdam, teikumam, tekstam) ir savs materiālais rādītājs, savas

<sup>1</sup> Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. — Л., 1973. — С. 6.

<sup>2</sup> Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. — С. 6.

<sup>3</sup> Винокур Т. Г. О содержании некоторых стилистических понятий // Стилистические исследования. — М., 1972. — С. 7—106; Петрищева Е. Ф. Стил и стилистические средства // Там же. — С. 107—174; Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. — С. 6, 303; Шенбедьс Е. И. О стилистической грамматике // Научная конференция «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка». — М., 1965. — С. 212—213; Азнаурова Э. С. К проблеме взаимодействия двух уровней; функционально-стилистического и индивидуально-стилистического // Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции. — М., 1967. — С. 10—13.

funkcijas un sava semantika. Visi šie elementi ir noteiktā hierarhijā (savstarpēji nosacītās attiecībās), kas veido valodas līmeņu sistēmu. Parasti izvirza fonētikas, morfoloģijas, leksikas un sintakses līmeni. Zemākā līmeņa vienība ir būvmateriāls augstākajā līmenī, kurā arī realizējas attiecīgās vienības semantika. Strukturālā elementa semantiskais piesātinājums ir atkarīgs no elementa funkcijām.

Tā, piemēram, fonēmām [e], [n] nav savas semantikas, bet tās ir būvmateriāls morfoloģijas līmenī. Tās var veidot morfēmu **-ēn-**, kam jau ir sava semantika, kura parādās augstākajā līmenī — leksikā un ir atkarīga no funkcijas. Ja **-ēn-** funkcija ir vārda saknes veidošana, tad tā izsaka priekšmetisko, patstāvīgo nozīmi, rada priekšstatu par jēdzienu (**ēn-a**). Ja turpretī morfēma **-ēn-** ir sufiksa funkcijā, tad tā izsaka derivatīvu nozīmi, t. i., nepatstāvīgu nozīmi, kas papildina priekšmetisko nozīmi, piemēram, vārdā *putn-ēn-s*. Šādā funkcijā morfēma **-ēn-** izsaka pamažinājuma nojēgumu bez mīlinājuma nokrāsas, piemēram, *.. koku pazares un siki krūmi pilni putnu ligzdu ar aizperētām olinām vai jaunizšķiltiem, nevarīgiem putnēniem...* (Avotiņa, C. p. u., 132). Morfēma **-ēn-**, ar vārda starpniecību nonākusi vēl augstākā līmenī — teikumā, var iegūt papildu semantisko piesātinājumu.

Piemēri rāda, ka valodas strukturālā elementa nozīme nav monolīta, viengabalaina, bet sastāv no vairākiem nozīmes elementiem, komponentiem jeb sē m ā m.

Ir tādas valodas strukturālo elementu sēmas, kas nav saistītas ar komunikācijas aktu, un ir arī tādas, kas sniedz papildinformāciju par komunikācijas akta apstākļiem un runas resp. teksta autora, komunikatora, attieksmi pret runas objektu un/vai adresātu.

Tātad valodas strukturālajiem elementiem var izdalīt stilistiski neitrālus nozīmes komponentus, kas no komunikācijas viedokļa ir galvenie semantikas izteicēji, un stilistiski tonētus nozīmes komponentus, kas slāņojas uz nozīmes neitrālajiem komponentiem. Pirmās nozīmes ir valodas strukturālo elementu valodiskais repertuārs (sistēma), otrās nozīmes — valodas strukturālo elementu stilistiskais repertuārs. Tās nozīmes, kas dod komunikatīvi neitrālo informāciju, tiek sauktas par denotatīvām<sup>1</sup> nozīmēm, bet stilistiski tonētās, kas slāņojas uz šīm denotatīvajām nozīmēm, — par konotatīvām<sup>2</sup> nozīmēm.

No teiktā var secināt, ka valodas strukturālo elementu konotatīvo (stilistisko) semantiku izsaka valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi.

Stilistisko izteiksmes līdzekļu kvalifikācijā un klasifikācijā tiek izvirzītas dažādas sistēmas un tiek lietota atšķirīga termino-

<sup>1</sup> Terminiem *denotatīva*, *konotatīva* nozīme ir sastopama arī citāda izpratnē.

loģija, bet tā kopumā pamato tikko izteikto pieņēmumu par stilistikas izpētes objekta saturu.

Tā, piemēram, spāņu valodnieks H. Kasaress atzīst, ka stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir tie, kas «runā pievienojas loģiski neitrālam tīri intelektuālam izteikumam»<sup>1</sup>.

Arī franču lingvists Š. Ballī domā, ka stilistikai jāpēti «valodas sistēmas elementu emocionālā ekspresija, kā arī tā runas faktu savstarpējā iedarbība, kas sekmē izteiksmīgo līdzekļu sistēmas formēšanos vienā vai otrā valodā»<sup>2</sup> Tāpat O. Ahmanova norāda: «Pareizs ir atzinums, ka stilistika ir zinātne par tiem valodas elementiem, kas pievienojas tieši domas izteikšanai, tieši izsakāmajam semantiskajam saturam, t. i., zinātne par dažāda veida ekspresīvi emocionāli vērtējošiem momentiem valodā.»<sup>3</sup>

Sie atzinumi atbalsta pieņēmumu, ka valodas, resp., runas repertuārā ir stilistiskie izteiksmes līdzekļi.

Atgriežoties pie apakšnodeļas sākumā izvirzītās problēmas, kas valodā ir stilistisks, kas nav stilistisks, pēc minētajiem apsvērumiem un arī vērojumiem latviešu valodā, var secināt, ka valodas sistēmā viss ir stilistisks. Šāds atzinums izriet no tā fakta, ka valodai nav specializētu materiālo rādītāju, no kuriem vieni izteiktu neitrālu un otri stilistisku informāciju. Viens un tas pats materiālais rādītājs var izteikt gan valodiski neitrālu, gan stilistisku informāciju.

Taču lietojumā, t. i., runā/tekstā vieni materiālie rādītāji var būt stilistiski bagātīgi piesātināti, citi — stilistiski neitrāli.

Saskaņā ar tādu pieņēmumu valodas informāciju komunikācijā, t. i., runā/tekstā var diferencēt 1) stilistiski neitrālā informācijā, kas nenorāda uz komunikācijas aktu, bet ir intelektuāls ziņojums par pašam parādībām, to attieksmēm, 2) stilistiskā informācija, kas slāņojas uz neitrālās informācijas un signalizē par komunikācijas akta konkrētiem apstākļiem un par komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu (saturu) un/vai adresātu, percipientu.

Pirmā veida informāciju (1) apzīmēsim ar terminu **pamatinformācija**, otrā veida (2) — ar terminu **papildinformācija**.

Katraš valodas parādības signalizācija satur pamatinformāciju, taču papildinformācijas var arī nebūt.

No teiktā izriet, ka valodā, resp., runā/tekstā stilistiski neitrāls ir tas, kas izsaka tikai pamatinformāciju, bet stilistisks — kas izsaka arī papildinformāciju: pamatinformāciju izsaka valodas valodiskie izteiksmes līdzekļi, papildinformāciju — valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi, kas arī ir **stilistikas izpētes objekts**.

<sup>1</sup> Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1958. — С. 116.

<sup>2</sup> Балли Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — С. 17.

<sup>3</sup> Ахманова О. С. О стилистической дифференции слов // Сборник статей по языкознанию. — М., 1958. — С. 28.

## 1.4. VALODAS PARĀDĪBU STILISTISKO POTENČU REALIZĒŠANAS VEIDI

Latviešu valodas parādību stilistiskās potences ir bagātas un daudzveidīgas. Tās realizējas kvalitatīvi un kvantitatīvi.

1. Kvalitatīvi šīs potences realizējas sinonīmijas veidā, kas cieši savijusies ar polisēmiju. Valodas fakti pārliciecināši rāda, ka tur, kur ir sinonīmija, ir arī stilistika (*zirgs — rumaks — kleperis*). Sinonīmija ir sistēma, kas savā daudzveidībā iet cauri visiem valodas līmeņiem<sup>1</sup>, bet jo īpaši bagāta un nozīmīga tā ir vārdu un to adekvātu (frazeoloģismu u. c.) līmenī, kur tā sev pakļauj arī citas sistēmas (homonīmiju, homogrāfiju un pat antonīmiju), — lokāli (apvidvārdi), temporāli (jaunvārdi, vecvārdi) un profesionāli (terminoloģismi, profesionālismi) diferencētās vārdu grupas un stilistiskos slāņus (poētismus, sarunvalodas un vienkāršrunas vārdus, barbarismus, vulgārismus, žargonismus)<sup>2</sup>.

Tā, piemēram, stilistiski neitrālais vārds *varonis*, kam nav sinonīmu, enantiosēmijas<sup>3</sup> procesā iegūst antonīmu nozīmi, kura funkcionē kā sinonīms nozīmēm, *ļoti slikts cilvēks, mazdūšīgs cilvēks, liels huligāns* utt. vai, piemēram, stilistisko slāņu un grupu vārdi vairumā arī iekļaujas sinonīmijas sistēmā: *asns—dziets* (poēt.); *gulēt—čučēt* (sar.), *ēst—ķepēt* (sar. v.), *seja—purns* (vienk.), *derēt—geldēt* (barb.), *divnieks* (atzīme)—*cobers* (barb., žarg.); *brīvība—brīvestība* (poēt.), *apkurināšana—apkure* (sava laika jaunv.), *ērķšķogas—stīķenes* (dialekt.), *apvārsnis—horizonts* (intern.), *lasis* (vīriešu dzimuma pārstāvis)—*ķeņķis* (dialekt.).

Sinonīmija lielā mērā balstās uz otru būtisku semantisko sistēmu — polisēmiju. Sākot ar morfoloģijas līmeni, vairumam valodas parādību materiālo rādītāju ir vairākas nozīmes, resp., vairāki nozīmes varianti, no kuriem viens vai vairāki var iekļauties cita vai citu valodas materiālo rādītāju nozīmes variantu sinonīmijā, piemēram:

*tu*=1) uzrunātā persona (*Tu esi Parizē.*), 2) *Jūs*+cieņa (*Jūs esat Parizē*), 3) 'jebkura persona' (*Ja tu (=jele kurš) esi Parizē.*), 4) 'es+vērtējums, pārdzīvojums' (*Tu (=es) esi Parizē, nu sirds sāk straujāk pukstēt.*) u. c.

*mēs*=1) 'tu+kopība, līdzjūtība' (*Kas mums (=tev) sāp?*), 2) 'kura katra persona' (*Ja mēs (=jebkurš) esam Parizē..*) utt.;

*jūs*=1) 'tu+cieņa' (*Jūs esat Parizē.*), 2) 'kura katra persona' (*Jūs (=jebkurš) esat Parizē.*) utt.: *tu* — 1 sinonīms ≈ *jūs* — 1

<sup>1</sup> Problēmas ir ar fonētiku fonētikas līmenī, taču sal. *fābrika — pābrika, kartupelis — kartufelis*.

<sup>2</sup> Skat. tepat 3.0 un sek. lpp.

<sup>3</sup> Enantiosēmija (<gr. *enantios* — pretimesošs, pretimstāvošs+sēma — zīme) — process, kurā rodas antonīmas nozīmes: *Tu gan esi varonis* (-gļēvulis).

(*Tu (Jūs) labs cilvēks*); *Tu* — 2 sinonīms ≈ *jūs* — 1 (*Tu, (Jūs) dižais aizgājēj!*); *tu* — 3 sinonīms ≈ *mēs* — 3, *jūs* — 2 (*Tu (mēs, jūs) esi (esam, esat) kā lapas vējā*); *mēs* — 1 sinonīms = *jūs* — 1, *tu* — 1 (*Kā mēs (Jūs, tu) jūtamies (jūtaties, jūties)?*) utt.

Tāpēc polisēmijas sistēma ir liela valodas bagātība, īpaši stilistisko potenciņu ziņā, jo lielā mērā uz tās balstās sinonīmija, kas ir viens no pašiem galvenajiem valodas parādību stilistisko potenciņu realizēšanās veidiem. Sinonīmija ir daudzveidīga, un daudzveidīga ir sinonīmijas izteiktā informācija.

2. Kvantitatīvais stilistisko potenciņu realizēšanās veids papildinformāciju izsaka ar attiecīgo valodas parādību relatīvo lietojuma biežumu dažāda tipa runās/tekstos. Tā, piemēram, darbības vārds daiļliteratūras tekstos tiek lietots gandrīz divas reizes biežāk nekā publicistikā vai zinātniski tehniskā tekstā<sup>1</sup> vai, piemēram, no visiem personu vietniekvārdu lietojumiem daiļliteratūras valodā vietniekvārds *es* ir lietots 41,4% gadījumu, vietniekvārds *tu* — 25,7% gadījumu, bet zinātniski tehniskajos tekstos nav konstatēts vietniekvārda *tu* lietojums un vietniekvārda *es* lietojuma gadījumi ir tik epizodiski, ka neveido pat 0,1%<sup>2</sup>.

Šie kvantitatīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi, pirmkārt, ir ļoti objektīvi stilistisko parādību raksturotāji, otrkārt, tie informē ne tikai par komunikācijas akta vidi, bet var arī izteikt emocionāli ekspresīvo informāciju. Tā, piemēram, darbības vārda biežais lietojums daiļliteratūrā norāda, ne tikai uz šī stila kvantitatīvo pazīmi, bet arī informē par šī teksta valodas dzīvīgumu, dinamismu, turpretī lietvārdi norāda uz «dvēseles savārguma izpausmi»<sup>3</sup>.

3. Blīvēšana ir viens no valodas parādību stilistisko potenciņu realizēšanās veidiem: tās rezultātā rodas vienveidīgu valodas parādību divkāršojumi, daudzkaršojumi, — blakus vai atstatā esošie atkārtojumi.

Par vārdu divkāršojumiem, daudzkaršojumiem un blīvējumiem raksta A. Ozols. Viņš, izstrādājot «vārdriindu sintakses» struktūrālos tipus, šur tur ir pieskāries arī semantikas jautājumiem. Tā, piemēram, kvalificējot vārdriindas, tiek secināts, ka ir tiecības «tos izvirzīt zināmā mērā patstāvīgā leksiski un sintaktiski stilistiskā kategorijā»<sup>4</sup>. Runājot par divkāršojumiem, A. Ozols uzskata, ka «divkāršojumiem bez vispārīgās pastiprinājuma nozīmes piemīt arī kāda papildu nozīme, kas raksturīga tikai attiecīgās vārdšķiras vārdiem»<sup>5</sup>, ko viņš saista ar «kāpinājuma», «paildzinājuma», «īpašu emocionāla kvalificējuma aspektu»<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. — R., 1980. — 60.—81. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, 80. lpp.

<sup>3</sup> Reiner L. Stilkunst. Ein Lehrbuch der deutschen Prosa. — München: 1967. — S. 150.

<sup>4</sup> Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. — R., 211. lpp.

<sup>5</sup> Turpat, 213. lpp.

<sup>6</sup> Turpat.

Terminu *blīvējumi* A. Ozols lieto ļoti šaurā nozīmē: «Blīvējumi ir leksiski dažādu nozīmju, bet parasti vienam virsjēdzienam pakļaujamu vienas vārdšķiras vārdu saistījums sakārtojuma attieksmēs»<sup>1</sup> (*Appuškoju šūpuliti / Visādām puķitēm. Ievas ziediem, kļavas lapām, / Sarkano āboliņu.*)

Jau pirms A. Ozola par atkārtojumiem runā L. Bērziņš, tos nenorobežojot tikai ar leksikas (resp., leksiski sintaktiskām) parādībām. L. Bērziņš konstatē un aplūko tādas atkārtojuma parādības kā izteiksmes divkāršojumu, ķēdi, pakari, anaforu, līdzsvara figūru, epiforu, atskaņas, aliterāciju, zilbju divkāršojumus, vokāļu nokrāsu u. c.<sup>2</sup>

Mūsu stilistikas aprakstā tiek diferencēti termini *blīvēšana* un *blīvējumi*.

Ar terminu *blīvēšana* tiek saprasts stilistisko potenču (fonētikas, morfoloģijas, leksikas, sintakses) realizēšanas veids, bet ar terminu *blīvējumi* — blīvēšanas rezultāts — fonētiskie, morfoloģiskie, leksiskie un sintaktiskie valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi, kuri runā/tekstā ir tik cieši savstarpēji saistīti, ka to analītiskā kvalifikācija rada lietas grūtības.<sup>3</sup>

Grūtības vispirms jau rada valodas parādību kvalitātes un kvantitātes izmantošanas informatīvā efekta noteikšana runā/tekstā.

Teorētiski lūkojoties, viens no stilistisko potenču kvantitatīvās realizēšanās veidiem ir valodas parādību blīvēšana. Taču valodas parādību relatīvais lietojuma biežums raksturo kāda autora, stila, teksta tipa īpatnības visā izvēlētajā runas/teksta apjomā (izlasē, paraugkopā) kopumā. Valodas kādas parādības relatīvo lietojuma biežumu komunikācijas procesā tās dalībnieki parasti neuztver kā atsevišķu runas teksta tipa pazīmi. Tā, iesaistoties citu valodas parādību kvalitatīvajā lietojumā, palīdz veidot noteikta stila, noteikta tipa runu/tekstu, kuru komunikācijas dalībnieki veido pēc savas pieredzes, vadoties no komunikācijas satura, vides un pašu subjektīvās attieksmes pret saturu un vidi.

Valodas parādību lietojuma biežums noteikta tipa runā/tekstā ir veidojies ilgā valodas attīstības gaitā, un komunikatori to izmanto intuitīvi, neskaitļojot, piemēram, ka 300 000 vārdlietojumu garā tehniska rakstura tekstā vārds *skola* lietojams 2 reizes, vārds *māksla* 1 reizi, bet žurnālistikas tekstā attiecīgi 534 un 252 reizes.<sup>4</sup> Dažāda tipa runas/tekstus māca apgūt jau skolās, — rakstnieki, žurnālisti, iestāžu, organizāciju darbinieki attiecīgu teksta tipu veidošanā trenējas vai visu mūžu, bet valodas parādību relatīvo

<sup>1</sup> Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. — R., 211. lpp.

<sup>2</sup> Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. I daļa. Metrika un stilistika. — R., 1940. — 224.—244. lpp.

<sup>3</sup> Skat. tepat, 0.6.5.

<sup>4</sup> Skat. Latviešu valodas biežuma vārdnīca. II sēj., 1. d. — R., 1969.

lietojuma biežumu var konstatēt tikai speciālos pētījumos ar statistikas metodēm.

Blīvēšana latviešu valodā ir tīri stilistisks paņēmiens, tas realizējas runas/teksta izvērsumā tieši blakus vai vispār cieši izmantotot divas vai vairākas vienas un tās pašas valodas parādības (fonēmas, morfēmas, vārdus, teikumus, to komponentus un to daļas, virsfrāzes vienības un to parādības utt.).

Blīvējums komunikācijā tiek radīts un uztverts kā īpašs atsevišķs stilistisks izteiksmes līdzeklis, kam, protams, dažāda tipa runās/tekstos var būt savs relatīvais lietojuma biežums, resp., sava kvantitatīvā izteiksme.

Taču blīvējumu stilistiskās potences galvenokārt realizējas kvalitatīvi. Blīvējumi variē informāciju, palīdz norādīt uz komunikācijas akta vidi (stiliem, runas/teksta tipiēm) un uz emocionāli ekspresīvās informācijas saturu (subjektīvo vērtējumu, jūtām, gribas izpausmēm).

Tā, piemēram, J. Rainis dzejolī «Veļu laiva» izmanto dažāda veida blīvējumus, arī vairāku sistēmu asonansi, jo īpaši stilistiski izteiksmīgs ir divskaņa *au* blīvējums:

- (1) *Melna veļu laiva brauc,*
- (2) *Zaļas veļu aires rakstā kladz.*
- (3) *Daudz, daudz, vēl daudz...*
- (4) *Daudz, daudz, vēl daudz...*

Sajā teksta fragmentā ir blīvētas fonētikas līmeņa parādības: līdzskaņi *e, l, v, d, dz*, patskaņi *e, a*, divskanis *au*. Īpaši blīvs ir divskaņa *au* lietojums, kas veic onomatopoēzes funkcijas, kas asociējas ar balsīm, kas «veļu upē žēli sauc», un auriem, ko «krastā veļu vilki gari kauc...».

Sīs fonētikas parādības vien rada drūmu, baisu sajūtu un negatīvu parādību vērtējumu.

Šāda paša tipa informāciju sniedz skaņu kompleksu *veļu*, un *daudz* blīvējumi, kas vienlaicīgi ir arī morfēmas *u*, vārdšķiras un arī teikuma locekļu atkārtojumi, kā arī pilnīgi vienveidīgu komunikātu konstrukciju (1) = (2), (3) = (4) blīvējumi. Tie arī norāda uz pastiprinājumu un parādības ieilgšanu, nepārtrauktību, ritmiskumu.

Blīvēšanas rezultāts — blīvējumi, tāpat kā kurš katrs stilistiskais izteiksmes līdzeklis, funkcionē kopā ar pārējiem attiecīgās informācijas sniegšanai; analīzes ceļā tos ir iespējams nošķirt un izvērtēt.

## 1.5. STILISTIKAS ANALĪZES METODISKIE PAŅĒMIENI

Dažādām stilistikas zinātnes nozarēm (sk. 1.7.1.) var izmantot dažādas pētīšanas metodes un metodiskos paņēmienus. Praksē parasti tiek izmantota aprakstošā, statistiskā, strukturālā un salīdzinošā metode.

Šīs metodes tiek izmantotas, izzinot arī kādas valodas stilistiskos resursus.

Pētījot valodas stilistiskās potences, izmanto arī dažādus metodiskos paņēmienus.

Katrai valodas parādībai ir savs materiālais rādītājs (no- teiktā formā) un sava semantika. Pētījot valodas stilistiku, par izejas punktu var ņemt gan vienu, gan otru.

Ir pētījumi, kuros par izejas punktu ir ņemta semantika. Tie ir darbi, kuros tiek realizētas idejas par funkcionāliem ekvivalentiem un konkurentiem. Šādu nostādni ilustrēsim ar piemēru, kurā komunikatīvās intensijas<sup>1</sup> saturs ir 'nesarunājieties'.

Šo saturu var izteikt ar leksiskiem paņēmieniem: *Nepļāpājiet! Nemurminiet! Neburkšķiet! Klusējiet! Kuš!*; ar morfoloģiskiem: *Nesarunāties! Nerunāt! Nerunāsim!*; ar sintaktiskiem: *Es lūdzu jūs nerunāt! Es lūdzu, lai jūs nerunātu! Kas šeit tā runā? Cietiet taču klusu!* utt.

Tātad šīs pieejas pamatā ir informācijas konkrētais saturs, kura izteikšanai tiek konstatēti un kvalificēti attiecīgie materiālie izteiksmes līdzekļi.

Idejas par funkcionāliem ekvivalentiem un konkurentiem ir izmantotas, piemēram, Š. Ballī, A. Gvozdeva, M. Elineka, J. Bauera, M. Grepla, K. Župerkas darbos.<sup>2</sup>

Par izejas punktu stilistikas analizē parasti izvēlas materiālo rādītāju. Tas, piemēram, var būt morfēmas (vārda strukturālās sastāvdaļas), vārda, teikuma un tā komponenta virsfrāzes vienības, runas/teksta materiālā izteiksme, resp., tie var būt valodas strukturālo elementu materiālie rādītāji. Ņemot par izejas punktu šos valodas dažādo līmeņu parādību materiālos rādītājus, ir izveidotas aprakstošās stilistikas nozares: leksikostilistika, morfo- stilistika, sintakses stilistika (teikuma stilistika, teksta stilistika).

Šajā darbā par izejas punktu tiek ņemts materiālais rādītājs. Šādu izvēli nosaka:

1) pētījuma mērķis — dot valodas strukturālo parādību stilistisko potenču analīzi,

<sup>1</sup> Intensija (<lat. *intensio* — spriegums) — valodas parādības nozīme kā valodas vienība: sal. ekstensiālo nozīmi, ko valodas parādība realizē runā/ tekstā komunikācijas procesā.

<sup>2</sup> *Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.* — М., 1955. — С. 48—50; *Гвоздев А. И. Очерки по стилистике русского языка.* — М., 1965. — С. 246; *Jelinek M. Stylistické aspekty gramatickeho systemu (gramaticke dublety a konkurenty) // Stylistické studie.* — Praha, 1974, d. 2. — S. 4—5, 54; *Bauer J., Grepl M. Skladba spisovne čestiny.* — Praha, 1972. — S. 14—17; *Župerka K. Lietuvių kalbos stilistika.* — Vilnius, 1983. — P. 26—29; *Опыт инвентаризации конкурирующих высказываний литературного языка // Общелитературный язык и функциональные стили.* — Вильнюс, 1986, — С. 72—78.

2) valodas strukturālo vienību materiālo rādītāju un to sistēmu hierarhijas jau samērā vispusīgā izpētē.

Gan jāpiezīmē, ka par izejas punktu tiek ņemts valodas parādības materiālais rādītājs, bet izpētes galvenā interese ir saistīta ar tā semantiku, ko nosaka stilistikas mērķis un uzdevumi (skat. 1.2.).

## 1.6.0. STILISTISKO IZTEIKSMES LĪDZEKĻU KLASIFIKĀCIJA

Stilistisko izteiksmes līdzekļu kvalifikācijā un klasifikācijā ir dažādi uzskati, viedokļi un atšķirīga terminoloģija. Daži piemēri.

J. Petriščeva izšķir divējāda veida stilistiskos izteiksmes līdzekļus: funkcionālos un ekspresīvos. Pirmie izteiksmes līdzekļi raksturo funkcionālos stilus, otrie ir tādi, kas «veic ne tikai nominatīvo funkciju, bet izsaka arī runātāja attieksmi pret runas priekšmetu, t. i., sevī satur papildinformāciju»<sup>1</sup>.

M. Kuzņeca un J. Skrebņevs norāda, ka stilistikai jāpēti ekspresīvie (vai ekspresīvi izmantotie) valodas līdzekļi.<sup>2</sup> Šādā izpratnē termins *ekspresīvie* sevī iekļauj J. Petriščevas izvirzītos ekspresīvos, kā arī funkcionālos stilistiskos izteiksmes līdzekļus.

Par valodas un runas ekspresīvajiem un funkcionālajiem stilistiskiem izteiksmes līdzekļiem līdzīgi runā arī T. Vinokura.<sup>3</sup> Viņas izpratnē ekspresīvajos izteiksmes līdzekļos iekļaujas tie, ko J. Petriščeva nosauc par funkcionālajiem un ekspresīvajiem. T. Vinokura atsevišķi kvalificē tos stilistiskos izteiksmes līdzekļus, kas ekspresivitāti iegūst tikai kontekstā, noteiktā situācijā vai abu faktoru ietekmē (konsituācijā). Šos valodas izteiksmes līdzekļus viņa dēvē par funkcionāli stilistiskiem. Tie, domājams, ir tie paši izteiksmes līdzekļi, ko M. Kuzņeca un J. Skrebņevs nosaucis par «ekspresīvi izmantotiem» valodas līdzekļiem.

Tie ir atsevišķi piemēri uzskatu daudzveidībā, taču tie jau iezīmē arī kādas kopējas izpratnes līnijas.

Vadoties pēc teorētiskās pieredzes un latviešu valodas materiāla, ir iespējams secināt, ka valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir ļoti daudzveidīgi un tos iespējams klasificēt no vairākiem viedokļiem:

1) atkarā no tā, kāda valodas līmeņa piederums tas ir — fonētikas, morfoloģijas, leksikas vai sintakses;

<sup>1</sup> Петришчева Е. Ф. Стиль и стилистические средства // Стилистические исследования. — М., 1972. — С. 107.

<sup>2</sup> Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. — С. 3.

<sup>3</sup> Винокур Т. Г. О содержании некоторых стилистических понятий // Стилистические исследования. — С. 9.

2) atkarā no tā, vai papildinformāciju valodas parādība satur pati par sevi, vai to iegūst konsituācijā — patstāvīgie jeb marķētie un konsituatīvie jeb nemarkētie;

3) atkarā no papildinformācijas satura — stiliskie jeb stilizējošie un emocionālie;

4) atkarā no netēlainības un tēlainības — netēlainie un tēlainie;

5) atkarā no tā, vai papildinformācija tiek izteikta kvalitatīvi vai kvantitatīvi — kvalitatīvie un kvantitatīvie.

### 1.6.1. FONĒTISKIE, MORFOLOĢISKIE, LEKSISKIE UN SINTAKTISKIE STILISTISKIE IZTEIKSMES LĪDZEKĻI

Atkarā no tā, pie kāda valodas līmeņa attiecīgā valodas parādība pieder, visus stilistiskos izteiksmes līdzekļus var klasificēt fonētiskos, morfoloģiskos, leksiskos, sintaktiskos.

Ka vispār šādas valodas parādības pastāv, tas jau sen bija zināms, bet nosacītais termins *valodas līmenis* un tā izpratne ir pēdējo gadu desmitu valodnieku domāšanas darba rezultāts, kam ir liela nozīme valodniecības attīstībā. Tas dod dziļāku valodas sistēmas un struktūras izpratni un pilnīgāku ieskatu par to savstarpējo mijiedarbību un nosacītību.

1. **Fonētikas līmenis** ir pats zemākais, tā parādības — fonēmas — runātās un sadzirdētās valodas skaņas, kā arī fonēmu grafiskā atveide — rakstītie un lasītie (redzamie vai taustāmie) burti ir valodas un runas/teksta eksistēšanas materiālais veids, kas ir šī līmeņa parādību galvenā funkcija.<sup>1</sup>

Valodas skaņām [ē], [n], [r], [b], [k] utt. un burtiem *e*, *n*, *r*, *b*, *k* utt. fonētikas līmenī nav savas nozīmes, semantikas<sup>2</sup>. No tā izriet, ka tie nespēj dot informāciju. Taču valoda komunikācijā rāda, ka tās skaņas spēj sniegt papildinformāciju. Tas notiek galvenokārt gadījumos, kad valodas skaņas izmanto tiešās tēlainības radīšanai.

<sup>1</sup> Ir arī citu valodas līmeņu fonētiskās parādības, piemēram, zilbes intonācija morfoloģijas līmenī (Apukalna izloksnē daudzskaitļa datīva galotnes zilbi izrunā ar krītošu intonāciju, bet instrumentāli ar lauztu intonāciju) un zilbes intonācija leksikas līmenī *zāle* (augi) — *zāle* (telpa), vārda, resp., takts uzsvars leksikas līmenī (*vienādi* — ar uzsvaru pirmajā zilbē — 'vienlīdzīgi', *vienādi* ar uzsvaru otrajā zilbē — 'vienmēr'), teikuma intonācija sintakses līmenī (*Jauks laiks. Jauks laiks? Jauks laiks!*) u. c.

<sup>2</sup> Semantiku tie realizē augstākos līmeņos.

Tā, piemēram, V. Plūdoņa poēmā «Atraitnes dēls» ir rindas:

*Vara rati  
Gari, plati  
Ratu ratiem garām trauc;  
Ribēdami,  
Ripodami  
Riteņi cits citam sauc:  
Tik pa taku!  
Blaku blaku!  
Žviku žvaku! Žviku žvaku!*

Pamatinformācija, ko sniedz nedaudzie vārdi, te pat nav galvenā. Galvenā šajās rindās ir papildinformācija, ko aliterācijas un asonanses meistars V. Plūdonis panācis, izvēloties tādus vārdus tādās kombinācijās, lai varētu blīvēt fonēmas, kas pēc sava skanējuma noteiktā ritmikā noder to skaņu atdarināšanai, ko rada vilciena straujais skrējieni pretim jaunekļa spārnotiem sapņiem. Tā tiek radīta iespaidīga dzirdes glezna, kurā var saklausīt gan rakstnieka, gan tā radītā tēla vērtējumu pret rādītām parādībām, kā arī viņu jūtas un gribas spēku.

Fonētikas līmenī stilistiski darbojas tādi tekstveides procesi kā eifonija, onomatopoēze, asonanse, aliterācija<sup>1</sup> u. c.

Tā, piemēram, V. Plūdonis poēmā «Uz saulaino tāli» dziedājumā «Pie vistu kūts», izmantojot aliterāciju un asonansi onomatopoēzes veidošanai, ar dzirdes gleznas palīdzību spilgti attēlo komunikatoru subjektīvo attieksmi, to izjūtas, pārdzīvojumu un gribas izpausmi:

*Vista*

*Te tāds! Te tāds!*

*Gailis*

*Sak', tibiņ, kas ta' tāds? sak', tibiņ, kas ta' tāds?*

*Vista*

*Te tāds! te tāds! te tāds!*

*Gailis*

*Sak', sak', tibiņ, kāds ta' tad? sak', kāds ta' tad?*

*Vista*

*Te tāds! te tāds! te tāds!*

<sup>1</sup> Eifonija (<gr. *eu* — labi+*phonē* — balsis) — labskaņa, dailskaņa; onomatopoēze (<gr. *onomatopoe* — nosaukumu atdarināšana) — skaņu kompleksu veidošana, atdarinot dabas (priekšmetu, būtnu) skaņas; asonanse (<lat. *assonare* — saskanēt) — vienādu vai līdzīgi skanošu patskaņu atkārtošānās; aliterācija (<lat. *ad* — uz, pie+*lit(t)era* — burts) — vienādu vai saskanīgu līdzskaņu atkārtošānās.

Tak! tak! tak! siev, reiz pie prāta nāc! pie prāta nāc!

Vista

Ku't tāds, tāds te nāca!

Ku't tāds, tāds, tāds te nāca!

Tāds te nāca! tāds te lida!

Plikadīda!

Zemes loda!

Bez kauna, bez goda!...

Minētās fonētiskās parādības vienas pašas par sevi nefunkcionē, bet darbojas saistībā ar citām valodas parādībām komunikācijas procesā.

2. **Morfoloģijas līmenis** ir nākamā pakāpe valodas līmeņu hierarhijā (savstarpēji pakāpeniskā nosacītībā).

Šī līmeņa parādību galvenā izteiksmes forma ir vārdu šķiras, to gramatiskās morfēmas, ko veido fonēmas.

Fonēmu veidotās morfēmas veic semazioloģisko funkciju — dod priekšstatu par jēdzieniem. Tā, piemēram, fonēmas [ē], [n] morfoloģijas līmenī var veidot morfēmu *-ēn-*, kam jau ir sava semantika, kas ir atkarīga no funkcijas. Ja *-ēn-* funkcija ir vārda saknes veidošana, tad tā izsaka priekšmetisko, patstāvīgo nozīmi, dod priekšstatu, piemēram, par jēdzienu (*ēn-a*). Ja turpretī morfēma *-ēn-* ir sufiksa funkcijā, tad tā izsaka derivatīvu (nepatstāvīgu) nozīmi, kas papildina priekšmetisko nozīmi, piemēram, vārdā *putn-ēn-s*. Šādā funkcijā morfēma *-ēn-* izsaka pamazinājuma nojēgumu bez mīlinājuma nokrāsas. Morfoloģijas līmenis ir par zemu, lai spriestu par šīs morfēmas stilistisko informāciju. Gramatiskās morfēmas var realizēt gan pamatinformāciju, gan arī papildinformāciju morfoloģisko kategoriju un formu veidā.

Katrai morfoloģiskai kategorijai, piemēram, dzimtes, skaitļa, personas, laika, izteiksmes, kārtas, darbības veida, gradācijas, noteiktības/nenoteiktības u. c. kategorijām, ir sava gramatiskā nozīme ar saviem nozīmju variantiem, kas bez pamatinformācijas var izteikt arī papildinformāciju.<sup>1</sup>

Stilistiski var funkcionēt vārddarinātājas morfēmas un tās formveidotājas morfēmas, kam pašām ir sava semantika; ja tādas nav, kā piemēram, īpašības vārdu skaitlim, dzimtei, locījumam, tad šīs morfēmas stilistiski nefunkcionē. Katru kategoriju veido formu sistēma (piemēram, vienskaitlis — daudzskaitlis, tagadne — pagātne — nākotne, nominatīvs — ģenitīvs, datīvs utt.), bet savukārt katra forma realizē visas šai formai piemītošās kategorijas. Piemēram, formai *lasu* ir izteiksmes, darbības

<sup>1</sup> Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika, II. Morfoloģiskā stilistika. — R., 1983. — 152. lpp.

veida, kārtas, laika, personas, skaitļa kategorijas, un visas tās formā *lasu* izsaka savu semantiku noteiktā variantā, kuru realizē konsituācija.

Morfoloģijas līmenī darbojas visi stilistisko potenču realizēšanās veidi — (1) sinonīmija, (2) relatīvais lietojuma biežums un (3) blīvēšana.

(1) **Sinonīmija** morfoloģijā galvenokārt balstās uz polisēmiju. Latviešu valodā ir ļoti maz vienas formas sinonīmo materiālo rādītāju (*brālīm — brālam; lasīsit — lasīsiet*). Stilistiski nenozīmīgi ir deklināciju un konjugāciju celmu formu un attiecīgo galotņu atšķirīgie materiālie rādītāji *galdam — kurmim — ledum — mājai — eglei — pirtij; zinām — turam, tira — prec*. Tāpēc latviešu valodas morfoloģijas sinonīmijas bagātības meklējamas morfoloģisko parādību polisēmijā. Tā, piemēram, polisēmiska ir īstenības izteiksmes forma, polisēmiska ir arī vajadzības izteiksmes forma.<sup>1</sup> Un šī polisēmija var realizēt abu formu attiecīgo gramatiski semantisko variantu (nozīmju) sinonīmiju: *Strādāja abi uz lauka, piekusa abi, bet, kad nāca no lauka mājās, sieviete bija tā, kas saliek (=kam jāsaliek) uz galda ēdienu, pa dienvīdu iet (=jāiet) zālēs uz muižas grāvmalēm, nes (=jānes) mājās smagas nastas, slauc (=jāslauc) govīs, velē (=jāvelē) drēbes, izvada (=jāizvada) ganus un vakarpusē iet (=jāiet) atkal lidzi vīram, kas dienvīdū nosnaudis savas stundiņas.* (Pēc Sakses D. c., 60.)

Šāda īstenības izteiksmes izmantošana vajadzības izteiksmes nozīmē sniedz papildinformāciju par teksta autora un attiecīgā personāža situācijas vērtējumu, kas cieši saistīts ar rūgtuma izjūtu un neatlaidīgas gribas izpausmi.

Vai, piemēram, polisēmiska ir vienkāršās nākotnes forma un vienkāršās tagadnes forma. Viens no vienkāršās nākotnes formas gramatiski semantiskiem variantiem 3. personā ir sinonīms vienam vienkāršās tagadnes formas gramatiski semantiskam variantam: *Vasara Kārlēnam istie svētki, tad pa ežām un alkšņiem ogas. Un Trīne jau nevienas nebāzīs (=nebāž) pati mutē, visas Kārlēnam vien, lai tik tas aug.* (Birznieks-Ūpītis. K. r., I, 69.)

Nākotnes forma tagadnes formas funkcijā signalizē par runas akta situāciju un akcentē teksta autora pozitīvo emocionālo attieksmi pret personāžu.

Šāda nākotnes formas funkcija teikumos, kuros izteikts brīdinājums, pārmetums, rājiens, var norādīt, ka tie nav asi, skarbi. *Kas tā nu darīs (=dara)! Kas tā nu runās!* (Mīlvg. I, 599).

Cits piemērs no darbības vārda laiku sistēmas.

Vienkāršās tagadnes forma ir sinonīma

<sup>1</sup> Skat. Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. II. — 104.—106., 111.—113. lpp.

a) saliktās tagadnes nozīmei, kautrīgi, atturīgi norādot, ka darbība ir jau notikusi:

*Nāku (= esmu atnācis) pie tevis pēc grāmatas. (J. R.)*

*Es atnāku (= esmu atnācis) tev uzdevumu nest. (Rainis, K. r. I, 219);*

b) vienkāršās pagātnes nozīmei, ekspresīvi norādot uz pagātni vai notikumu gaitas straujumu:

*Sēžam (= sēdējām) visi ap ugunsgrāvu, vecais Miķelis pasakas teic (= teica). Tai brīdī pienāk (= pienāca) Dunduru Ješka.. Es tūlīt atgāju nost.., jo man uz Ješku nebija labs prāts. (J. Vanags, St. p. D., 74.);*

c) vienkāršās nākotnes nozīmei, norādot uz pamudinājumu:

*Tiklīdz soda ekspedīcija būs tuvumā, mēs pazūdam (= pazudisim). (A. Sakse, D. c., 230.)*

(2) **Relatīvais lietojuma biežums** morfoloģijas stilistiskās potences raksturo ne tikai kvantitatīvi, bet arī kvalitatīvi. Tā, piemēram, no visiem personu vietniekvārdu lietojumiem personu vietniekvārds *es* vidēji publicistikas tekstā ir 10,92%, dzejā — 41,38%, bet zinātniski tehniskā tekstā *es* vispār netiek lietots.<sup>1</sup>

Šie relatīvie lielumi raksturo ne tikai tekstu piederību noteiktam funkcionālam stilam, bet attiecīgos tekstus raksturo arī no emocionāli ekspresīvā viedokļa: tur, kur personiskais «*es*» vispilgtāk tiek izpausts, tur ir arī vislielākais relatīvais vietniekvārda *es* lietojuma biežums, bet tur, kur no subjektivisma jāvai-rās, tur vietniekvārda *es* relatīvais lietojuma biežums ir mazāks vai šis vārds vispār netiek lietots.

Līdzīgi, piemēram, no visiem vārdlietojumiem izsaukmes vārds parādās daīliteratūrā — 0,54%, publicistikā — 0,04%, zinātniski tehniskā tekstā — 0,004%<sup>2</sup>. Šie fakti arī raksturo ne tikai funkcionālos stilus, bet vienlaicīgi norāda uz šo stilu emocionālajām potencēm, jo izsaukmes vārds tieši, ar savu emocionālo spēku atspoguļo īstenību.

(3) Morfofostilistiskās potences visai bieži tiek realizētas **blīvēšanas** veidā. Tas īpaši attiecas uz tiem runas/teksta veidiem, kuros izmanto valodas emocionāli ekspresīvos izteiksmes līdzekļus.

Tā, piemēram, A. Skalbes dzejolī «Dzimtene» lokatīva formu izmanto kā stilistisku izteiksmes līdzekli, to blīvējot. Tas dod papildinformāciju par dzimtenes plašo, konkrēto izpratni un tās dinamisko izpausmi. Uzskatei divi panti:

*Jūru zilumā, mežu zaļumā,  
Pusnakts klusumā, rīta skaļumā,  
Zvaigžņu tālumā, spuldžu tuvumā —  
Zaudējumā un guvumā...*

<sup>1</sup> Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. — 71. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, 60., 61. lpp.

— — — — —

*Lepni skaistajā, dziļi labajā —  
Tādu, Dzimtene, tevi glabājam  
Savos skatienos neiztrūkstošu,  
Veidu simtos un tūkstošos!*

3. **Leksikas līmenis** jau ir augsta pakāpe valodas līmeņu sistēmā. Šī līmeņa parādību galvenā izteiksmes forma ir vārds vai tā ekvivalents (frazeologisms u. c.), kas veic nominatīvo (nosaucošo) funkciju. Leksika ir galvenā semantikas izteicēja valodā. Tā kā stilistikas būtība izpaužas semantikā, tad stilistisko funkciju ziņā pats galvenais un spēcīgākais ir vārds, — uz to jau norāda tādi izteicieni kā *vārda meistars, vārda māksla, vārda spēks, aizlikt vārdu, pateikt biezu vārdu, teikt savu vārdu, vīrs un vārds, goda vārds, rupjš vārds sāp ilgāk nekā plīķis; kur nelidz vārdi, tur nelidz pātaga, izrunāts vārds nav atsaucams* utt.

Leksikas līmenī stilistiskās potences ir visām tās sistēmām (sinonīmijai, polisēmijai, antonīmijai, homonīmijai un homogrāfijai), grupām (jaunvārdiem, vecvārdiem, apvidvārdiem, terminoloģismiem, profesionālismiem) un slāņiem (neitrālai leksikai, ne neitrālai leksikai: dažāda veida poētismiem, sarunvalodas vārdiem, barbarismiem, vienkāršrunas vārdiem, vulgārismiem, žargonismiem).

Leksikas līmenī spilgti ir izteikti visi stilistisko potenču realizēšanās veidi: (1) sinonīmija, (2) relatīvais lietojuma biežums, (3) blīvēšana.

(1) **Sinonīmija** ir pati bagātākā leksikas sistēma, kas balstās uz otru bagātāko leksikas sistēmu — polisēmiju, jo vārdiem parasti ir vairāki leksiski semantiskie varianti jeb nozīmes. Tā, piemēram, vārdam *aizlaist* ir vairākas nozīmes, vairākas nozīmes ir arī vārdam *aiziet*. Un abiem vārdiem ir nozīme, kas izsaka jēdzienu 'tikt iztērētam', taču katra vārda attiecīgajām sinonīmijām nozīmēm ir sava papildinformācija. Vārda *aizlaist* attiecīgā nozīme norāda, ka, piemēram, nauda tiek izšķiesta: *Jā, jā, bet ko tas līdz [ka labi darbu dara], kad to [nopelnīto] atkal viegli aizlaiž.* (Ā. Brigadere, P. 1., 693.) Bet vārda *aiziet* attiecīgā nozīme akcentē tieši pretēju papildinformāciju — norāda, ka naudas izdošanai ir bijuši kādi piespiedu apstākļi, ka nauda ir iztērēta lietderīgi: *Vēl bija mežzinim jāmaksā par mājas būves kokiem. Arī te nauda aizgāja.* (K. Fimbers, P. z., 97.)

Piemēram, I. Ziedonis dzejolī «Elpošana» meistarīgi izmanto sinonīmus *smarža — aromāts*:

*Meitenes matu aromāts,  
Kalmju smarža pie miglas mārkā,  
Pļavā vistošs siens  
Un kapātas skujuas pie mātes zārka.*

Sinonīmi *smarža*—*aromāts*, pirmkārt, novērš nemotivētu vārda (skaņu kompleksa) atkārtojumu, atkārtojums padarītu valodu nabadzīgu, nelabskanīgu, un, otrkārt, šie sinonīmi trāpīgi un niansēti raksturo attiecīgās parādības (matu aromāts — kalmju smarža). Pēc šādas trāpīgas ievirzes teksta uztvērējs pēc subjektīvās pieredzes precīzi var noteikt tās uztveres saturu, ko rada pļavā vīstošs siens un kapātas skujuas pie mātes zārka. Šie minētie un neminētie sinonīmi ir ar spēcīgu emocionāli ekspresīvo saturu, kuru palīdz realizēt konsituācija. Šis saturs norāda uz dzejā ietērpto parādību vērtējumu un izjūtām, kas virzās mākslinieciskajā komunikācijā pa ķēdes apli: īstenība — mākslinieciskais radītājs — mākslas darbs — percipients (uztvērējs) — īstenība.

Vai, piemēram, A. Ločmelis satīriskajā dzejolī «Valodas kultūra» papildinformācijai izmanto žargonismu *klārs*, 'skaidrs, saprotams':

«Skaistā saskaņā lai vārdi saistās,  
Dzimtā valoda lai zied kā rožu dārzs!»  
Lektors beidza.  
Students teica:

«Klārs!»

Vārds *klārs*, bet ne tā sinonīmi, piemēram, *skaidrs*, *saprotams*, bez konteksta var maldīgi informēt par teksta piederību noteiktam stilam. Vārds *klārs* te neliecina par vienkāršrunu vai žargonu. Tas izmantots personāža un tā valodas tipizēšanai kā māksliniecisks izteiksmes līdzeklis, kas bez šīs funkcijas vēl norāda gan dzejnieka, gan arī personāža attieksmi pret valodas kultūru, dodot tās vērtējumu, rādot abu izjūtas un gribas izpausmes.

(2) Vārdu, resp., vārdu nozīmju (leksiski semantisko variantu) **relatīvais lietojuma biežums** ir viens no visbūtiskākajiem to stilistisko potenču realizēšanas veidiem, kam ir gan kvantitatīvs, gan kvalitatīvs raksturs. Tie vārdi, kas emocionāli neitrāli, ir stila raksturotāji galvenokārt no kvantitatīvā viedokļa, piemēram, vārds *pionieris* tekstos par tehniku un rūpniecību no aptuveni 300 000 vārdlietojumiem sastopams 2 reizes, vārds *sports* 4 reizes, bet tāda paša apjoma publicistikas tekstā šie vārdi attiecīgi tiek lietoti 250 un 252 reizes. Turpretī emocionāli ekspresīvi vārdi (piemēram, *čučēt*, *tribūns*, *dziets*), stilu iezīmējot no kvantitatīvā viedokļa, priekšplānā izvirza kvalitatīvo raksturojumu.

Tādējādi gan vienā, gan otrā gadījumā relatīvais lietojuma biežums ir kvantitatīvi kvalitatīvs, pirmajā gadījumā akcentējot stila stilisko jeb stilizējošo pusi, otrajā — stila emocionāli ekspresīvo pusi.

(3) Bieži tiek izmantota arī vārdu **blīvēšana**, t. i., vārda divkāršošana vai vairākkāršošana.<sup>1</sup>

*Dziedi, dziedi, cīrulīti; / Nāci, nāci, vasariņa!* (Latviešu tautas dziesma.) Šajā piemērā vārdu *dziedi* un *nāci* blīvējums norāda gan uz izteikuma autora emocionālo noskaņu, gan uz gribas izpausmes kāpināto raksturu.

4. **Sintakses līmenis** valodu līmeņu hierarhijā ir pats augstākais. Tā izteiksmes līdzekļi ir komunikāts, virsfrāzes vienība, teksts<sup>2</sup>, kuri veic pasaules izzināšanas un sabiedrības locekļu sazināšanās funkcijas, no kurām izriet arī citas funkcijas, piemēram, emocionāli estētiskā (garīgā pārdzīvojuma) funkcija, kas sazarojas 1) subjektīvi vērtējošajā, 2) jūtu, pārdzīvojuma jeb emocionālajā (<lat. *emovere* — satraukt, saviļņot) un 3) gribas izpausmes jeb voluntatīvajā (<lat. *voluntas* — griba) funkcijā.

Jāņem vērā, ka valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu dalījums pa valodas līmeņiem ir ērts attiecīgo parādību kvalifikācijas, klasifikācijas, t. i., analīzes, paņēmieni, bet būtībā kura katra valodas parādība, arī stilistiskā, savu pilnīgo izteiksmi iegūst tikai runā/tekstā. Tā, piemēram, fonēmām [ē], [n] nav savas semantikas, bet tās var veidot morfēmu *-en-*, kam jau ir sava semantika priekšstatā par jēdzienu (*ēn-a*, *putn--ēn-s*), kas pilnībā atklājas augstākā leksikas līmenī, (kā jau to redzējam, analizējot

<sup>1</sup> Vārdu **blīvēšana** būtībā ir leksiski sintaktiska parādība: tās stilistiskās funkcijas var būt gan vairāk ar leksisku raksturu, ja atkārtojums precizē vārda leksisko nozīmi (*tālu, tālu*), gan vairāk ar sintaktisku raksturu, ja tiek precizēta komunikāta struktūras semantika (*Tēvam dēli, tēvam dēli, / Tēvam bērī kumeliņi: Mātei meitas, mātei meitas, / Mātei govīs raibalīņas*). (Latviešu tautasdziesma.) Skat. Ozols A. Latviešu tautas dziesmu valoda. — 210.—254. lpp.

<sup>2</sup> Komunikāts ir jebkurš runas/teksta nogrieznis (ko tekstā parasti iesāk ar lielo burtu un parasti nobeidz ar punktu, daudzpunkti, izsaukuma vai jautājuma zīmi, bet runā ar attiecīgu intonāciju un pauzi): teikums, ko teksta komunikatīvajā organizācijā sauc par izteikumu, tā daļa — parcelāts un izsacījums (kvaziteikums — neists teikums) — *Ā!* (piemēram, ar nozīmi 'Ak tādas lietas!').

Viršfrāzes vienība ir struktūras, semantikas un komunikatīvā ziņā savstarpēji saistītu komunikātu noslēgta virkne, kas izklāsta nelielu, relatīvi patstāvīgu tematu tekstā, t. s. mikrotematū.

Teksts ir valodas rakstveida vai mutvārdu realizējums komunikācijā, kura saturu, formu, arī apjomu nosaka informācijas specifika, sazināšanās situācija un informācijas veidotāja (teksta autora jeb komunikatora) subjektīvā attieksme gan pret izteikto saturu, gan teksta uztvērējiem jeb percipientiem (lasītājiem vai klausītājiem). (Skat. Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. — R., 1989. — 147.—167. lpp.)

iepriekš aplūkotos valodas līmeņus).<sup>1</sup> Morfēma *-ēn-* sufiksa funkcijā izsaka pamazinājuma nojēgumu par jaunām, mazām būtēm bez milinājuma nokrāsas. Morfēma *-ēn-*, ar vārda starpniecību nonākusi vēl augstākā līmenī — teikumā<sup>2</sup> un ar tā starpniecību tekstā, kopā ar citiem teikuma un teksta izteiksmes līdzekļiem var iegūt papildu semantisko piesātinājumu.

Sajā latviešu valodas stilistisko potenci apcerē tiek aplūkotas šādas sintaktiskās parādības:

- 1) teikuma pakāpē<sup>3</sup>:
  - a) teikums,
  - b) teikuma komponenti,
  - c) sintaktiskais saistījums starp teikuma komponentiem;
- 2) teksta pakāpē<sup>4</sup>:
  - a) teksta vienības,
  - b) sintaktiskais saistījums starp teksta vienībām,
  - c) tekstuāli sintaktiskie procesi,
  - d) teksta kategorijas,
  - e) teksta tipi.

Visas minētās sintakses parādības ir stilistiski relevantas, tām visām ir dažādās stilistiskās potences, kas summējas runā/tekstā, resp., noteiktas runas/teksta tipā — augstākajā valodas parādībā.

Jebkura runa/teksts ir arī stilistisks veidojums, citiem vārdiem sakot, stilistikas rezultāts realizējas noteikta tipa runā/tekstā.

Runas/teksta tips ir valodas resursu izmantojuma rezultāts, lai izteiktu noteiktu informāciju noteiktā komunikācijas akta situācijā, noteiktam mērķim, nolūkam, ar noteiktu komunikatora attieksmi pret komunikācijas saturu, adresātu un situāciju.

Sintakses līmenī darbojas visi stilistisko potenci realizēšanās veidi: (1) sinonīmija, (2) relatīvais lietojuma biežums un (3) blīvēšana.

Šo stilistisko potenci realizēšanās veidiem teikuma un teksta pakāpē ir savas īpatnības.

(1) Arī augstākā valodas līmeņa parādībām **sinonīmija** ir ļoti būtisks stilistisko potenci realizēšanās veids. Visām iepriekš

<sup>1</sup> Valodas parādību aprakstā viena un tā paša materiāla rādītāja vai tā komponenta atkārtota izmantošana padara uzskatāmākas to funkcijas dažādos valodas līmeņos un līdz ar to attiecīgo līmeņu sistēmu funkcijas valodas struktūrā.

<sup>2</sup> Teikumu, kas ir valodas parādība teksta komunikatīvajā organizācijā, sauc par izteikumu, kas ir runas/teksta parādība.

<sup>3</sup> Skat. *Розенберг Я. Синтаксическая стилистика латышского языка.* — Р. — С. 5—53.

<sup>4</sup> Skat. *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse.* — 142.—224. lpp.

nosauktām sintakses parādībām ir savas sinonīmijas sistēmas.<sup>1</sup>

A. **Teikuma pakāpē**, piemēram, ir vairākas sinonīmu sistēmas apgalvojuma un nolieguma teikumu modalitātē, ko var nosaukt par patiesīguma un ticamības modalitāti.

Jebkura parādība un tā pazīme valodā var tikt izteikta apgalvojuma vai nolieguma formā: apgalvojot, ka 'ūdens ir auksts', tiek noliegts, ka 'ūdens nav karsts' un otrādi, noliedzot, ka 'ūdens ir auksts', var tikt izteikta atziņa, ka 'ūdens ir silts, karsts...'. Valodā apgalvojums un noliegums kalpo arī, lai izteiktu pretēju, t. i., antonīmu informācijas saturu: 'ūdens ir auksts' — 'ūdens nav auksts'. Taču šajā antonīmijā jau parādās sinonīmijas potences, kas iet pa divām līnijām: a) pa patiesīguma līniju: apgalvojums/noliegums: *Ūdens ir auksts* — *Ūdens ir vēss* — *Ūdens ir remdens* — *Ūdens ir silts* — *Ūdens ir karsts* utt.; b) pa ticamības līniju: ticams/neticams: *Ūdens ir auksts* — *Ūdens varbūt ir auksts* — *Ūdens šķiet auksts* — *Ūdens esot auksts* utt.

Apgalvojuma teikumi parasti apgalvojuma formā identificē īstenības parādības, taču kā to sinonīmi stilistiskos nolūkos funkcionē arī nolieguma teikumi. (1) Jautājuma, (2) pamudinājuma, (3) izsaukuma veidā tie spēj izteikt papildinformāciju, kas norāda uz stilu un emocionāli ekspresīvo saturu: (1) *Vai tur kaut kas nekustas?* (2) *Vai neiesi prom!* (3) *Kā tik tur nebija!*

Stilistiski funkcionē arī teikuma komponenti, piemēram, nesavrupināti/savrupināti teikuma locekļi. Jau pašas nesavrupinātās un savrupinātās konstrukcijas ir sinonīmas: *Pie upes skaista māja* — *Pie upes māja, skaista*. Savrupinājums izceļ attiecīgā teikuma komponenta semantiku, tam realizē predikativitātes pazīmes un var norādīt uz autora subjektīvo attieksmi.

Savrupinājuma sinonīmija, tās stilistiskās potences izpaužas arī kvantitatīvā ziņā, sal.: *Laivas, lielas un platas, jau šūpojas ūdenī* — *Laivas jau šūpojas ūdenī, lielas un platas* — *Laivas jau šūpojas ūdenī. Lielas un platas*. Tāpat savrupinājumi var būt stiprāki un vājāki. Arī tāds teikuma komponenta pavadonis kā pielikums, kas sava «saimnieka» formā to paskaidro, var norādīt uz autora subjektīvo attieksmi: (1) vērtējumu, (2) jūtām un (3) gribu: *Ko viņa, muļķa skuķis, zināja no pasaules.* (A. Upīts, J. a., 86.); *Akmenīt, rudgalvīt, runā tu!* (V. Plūdonis, P., 88.)

B. **Teksta pakāpē** sinonīmijas sistēmas komponentiem ir «funkcionālo ekvivalentu», «konkurentu» raksturs. Tā, piemēram, teksta pakāpē sinonīmi var būt attiecīgā satura izteikumi un izsacījumi. Sajā sinonīmu rindā izsacījumi izceļas ar savu ekspresīvātāti, kas raksturo stilus un izsaka emocionāli

<sup>1</sup> Skat. Зологова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1989. — С. 353—354 и др.

ekspresīvu informāciju, kas signalizē par komunikatora (1) subjektīvo vērtējumu, (2) jūtām, pārdzīvojumu un (3) gribas izpausmēm: (1) *Alvi sitāt? Savu brāli? Ko es dzirdu? Dēli! Dēli!* — 'Ko jūs darāt, vai tā drikst, kauns' (*A. Brigadere*, T., 423.); (2) *Tēt! Tu mājās, mājās, mājās!* — 'Kāds prieks, tēt, ka tu mājās!' (*B. Saulītis*, K. r., V, 489); (3) *Nu, nū! Spricis skubināja zirgu* — 'Ej ātrāk!' (*A. Brigadere*, T., 471.)

Sinonīmijas sistēmas, piemēram, ir arī teksta vienību kopīgas un speciālajos<sup>1</sup> saistīšanas līdzekļos.

*Man jau arī laiks klāt un būtu gudrāk par zārku domāt nekā par... par — e... bet ko tu darisi! Man, lūk, tāds untums: Nevaru paciest, ka Mālniekos, kamēr man acis vaļā, nevalda kārtībā.. Redzi, tādēļ esmu nodomājis atkal precēties.* (*R. Blaumanis*, K. r., II, 23.)

Šī teksta fragmentā vārds *lūk*, kura primārā funkcija ir pievērst kaut kam uzmanību, norāda uz teksta vienību (izteikumu) daudz dziļākām attieksmēm: tas norāda uz cēloņu un seku sakaru un funkcionē kā sinonīms saiklīm *tāpēc*. Tāpat vārds *redzi* saista teksta vienības ne tikai ar savu formu, kuras funkcija (izteikt gribu) šajā sakarā nebūt nav galvenā. Šajā tekstā tas apvieno izsaukšanas vārda un uzrunas funkcijas un, signalizējot par cēloņu un seku sakaru, realizē retrospekcijas un prospekcijas teksta kategorijas, kas norāda uz teksta lineāro izvērsumu — uz sakaru ar iepriekšējo un sekojošo teksta daļu.

Speciālie teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi balstās uz semantiskajām teksta vienībām, kuras informē par tekstā izmantotajiem izteiksmes līdzekļiem (vārdiem, to ekvivalentiem u. c.) ar priekšmetisku, norises, laika, vietas, veida, cēloņa, seku, nosacījuma u. c. semantiku.

Tā, piemēram, Z. Skujiņa romānā «Gulta ar zelta kāju» ir ļoti daudzslāņaina sistēmu hierarhija ar priekšmetiskuma nozīmi.

Viens no centrālajiem izklāsta priekšmetiem ir radu rullis, kam romānā ir vairāki sinonīmi: ciltskoks — likteņa pavediens — izmirušo mūžu atspulgi u. c. Un šī radu ruļļa radītāja apzīmēšanai organizējas cita sinonīmu sistēma ar priekšmetiskuma semantiku. To veic īpašvārds un to ekvivalenti: Skaidrīte Vējagala — Pauļa meita — Skaidrīte Pšēņepčicka — Skaidrīte — Vējagala apzinātāja — viņa u. c.

Šīs semantiskās vienības ar priekšmetiskuma nozīmi norāda uz teksta vienību (strukturālo, semantisko, kompozicionālo<sup>2</sup>) sakaru un savstarpējo nosacītību.

<sup>1</sup> Kopīgie ir tie, kas darbojas gan teikuma, gan teksta pakāpē, protams, ar savu specifiku, speciālie — kas funkcionē parasti tikai teksta pakāpē. (Skat. *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J.* Latviešu valodas sintakse. — 170.—185. lpp.)

<sup>2</sup> *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J.* Latviešu valodas sintakse. — 149.—170. lpp.

Paša romāna beigās ir dots Vējagalu radniecības rādītājs, kur shematiski ir attēlots Vējagalu ciltskoks, norādot attiecīgo personu vārdus. Šī ciltskoka shēma arī ir savveidīgs teksta vienību sakara izteikšanas līdzeklis, kas vienlaicīgi realizē arī teksta kategorijas<sup>1</sup>.

Visas sinonīmu sistēmas un daudzpakāpju apakšsistēmu hierarhija nodrošina dažādu tipu runas un tekstu veidošanu atkarā no komunikācijas satura, komunikācijas akta vides un komunicatoru subjektīvās attieksmes pret komunikācijas saturu un vidi.

Viena un tā pati informācija par, piemēram, kāda priekšnieka ļaundarbām publicistikas rakstā, daiļprozā, pamfletā, izmeklētāja dokumentā, darba biedru dialogā tiek izteikta atšķirīgā teksta tipā, ko veido dažādi valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi. Un tieši attiecīgais teksta tips ir tas, kurā tie visi gūst savu visatbilstošāko, vistrāpīgāko realizāciju. Tādējādi dažāda tipa runas/teksti arī paši par sevi kļūst stilistisks izteiksmes līdzeklis, — kā jau to arī redzējām iepriekš dažāda tipa tekstos informācijā par to, kas ir grāmata.

(2) Sintakses līmenī **relatīvais lietojuma biežums** stilistiski darbojas līdzīgi citu valodas līmeņu parādību relatīvajam lietojuma biežumam.

A. **Teikuma pakāpē**, piemēram, teikuma mērķtiecīgā modalitāte var norādīt uz komunikācijas akta vidi; par to sniedz zināmu liecību statistikas dotumi par izteiksmju lietojumu dažāda tipa tekstos. No visām darbības vārda finītām (locījumu) formām vajadzības izteiksme vidēji zinātniski tehniskos tekstos ir 6,1%, publicistikas tekstos — 4,31%, dzejā — 1,79%, bet pavēles izteiksmes formas attiecīgi — 0,010; 1,0 un 7,76%<sup>2</sup>.

Vajadzības teikumi nav stilistiski izteiksmīgi, tāpēc tie visbiežāk lietoti zinātniski tehniskos tekstos, kur šādas modalitātes teikumi ir noderīgi, bet vismazāk dzejā, turpretī pavēles teikumi ir emocionāli ekspresīvi, ar augstu stilisku potenciālu, tāpēc to relatīvi daudz dzejā, bet gaužām maz zinātniski tehniskos tekstos.

B. **Teksta pakāpē** relatīvā lietojuma biežuma stilistiskās īpašības labi raksturo, piemēram, komunikātu strukturālo tipu lietojuma biežums dažāda tipa un dažādu autoru tekstos. No visiem komunikātiem:

1) konsituatīvi «nesaistīti» izteikumi — 91,5%:

1<sup>a</sup>) vienkārši — 54,5%:

a) nepaplašināti — 7,7%,

b) paplašināti — 46,8%;

1<sup>b</sup>) salikti — 37,0%:

a) nepaplašināti — 24,3%,

b) paplašināti — 12,7%;

<sup>1</sup> Skat. turpat, 198.—200. lpp.

<sup>2</sup> Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. — 65. lpp.

2) konsituatīvi saistītie izteikumi un to daļas — 6,8%;

3) izsacījumi (kvaziteikumi) — 1,7%<sup>1</sup>.

Dažāda tipa tekstos dažādas struktūras komunikātu relatīvais lietojuma biežums ir atšķirīgs.

Tā, piemēram, vienkārša izteikuma relatīvais lietojuma biežums daiļliteratūras tekstos — 55,5%, publicistikas tekstos — 50,6%, zinātnes valodas tekstos — 48,0%. Saliktu izteikumu vismazāk ir daiļliteratūras tekstos — 34,7%, publicistikas — 47,0, zinātnes valodas tekstos — 51,0%. Konsituatīvi saistītie komunikāti un to daļas un izsacījumi (kvaziteikumi) visbiežāk lietoti daiļliteratūras tekstos — 9,8%, publicistikas — 2,4%, zinātnes — 1%.

Komunikātu strukturālo tipu relatīvais lietojuma biežums raksturo arī individuālo stilu. Tā, piemēram, vienkārši izteikumi Aspazijai — 38,4%, B. Saulītim — 45%, V. Klīveram — 67,2%, salikti izteikumi Aspazijai — 58,9%, B. Saulītim — 44,9%, Klīveram — 18,0%, konsituatīvi saistīti komunikāti un to daļas Aspazijai — 1,8%, B. Saulītim — 8,1%, V. Klīveram — 11,6%, bet izsacījumi (kvaziteikumi) Aspazijai 0,9%, B. Saulītim — 2,0%, V. Klīveram — 3,2%.

Komunikātu strukturālo tipu stilistiskās potences palīdz veidot stilus, arī individuālo stilu, un izteikt dažādu emocionāli ekspresīvo informāciju, īpaši tas sakāms par izsacījumiem un konsituatīvi saistītiem komunikātiem.

Turklāt katrs komunikāta strukturālais modelis ir saistīts ar noteiktu tipveida semantiku, kam arī ir savas stilistiskās funkcijas, kuru izpēte ir turpmākais uzdevums.

(3) **Blīvēšana** sintakses līmenī kā stilistisko potenču realizēšanās veids nav sevišķi izteikta, īpaši tas sakāms par valodas parādībām teksta pakāpē. Taču blīvēšana tiek izmantota arī šajā — visaugstākajā valodas līmenī.

A. **Teikuma pakāpē** tā, piemēram, tiek blīvēti vienveidīgi teikuma locekļi:

*Ir tevī negaisa mazgātu ozola lapu svaigums  
Un pirmo vizbuļu sniegā plaukstošais maigums,  
Un zemeņu kūstošā saldme, nopļautā siena tviksme,  
Un ceriņu bangu pāri plūstošā līksme,  
Un vērmeles elpa sāpīgi sūrā...*

(M. Ķempe, E. n. k., 39.)

Šajās dzejas rindās vienveidīgo teikuma locekļu atklātā rinda norāda uz to komponentu strukturālo un semantisko vienlīdzību,

<sup>1</sup> Komunikātu strukturālo tipu lietojuma kvantitatīvi stilistiskam raksturojumam ir izmantoti dotumi no A. Korna pētījuma: Teksta sintaktiskās struktūras analīze. Diplomdarbs. — R., LVU, 1972: Diplomdarba pielikums, tabula f. A. Korna pētījums balstās uz 40 000 teksta vienībām, kas dod zināmu priekšstatu par dažādas struktūras komunikātu kvantitatīvo lietojumu dažāda tipa tekstos.

uz to uzskaitījumu, uz komponentu savienotības attieksmēs, uz ko norāda arī vienojamā saikļa *un* blīvējums, kas ievada izteikuma daļas ar vienveidīgiem teikuma priekšmetiem centrā, turklāt tiem visiem ir visai vienveidīgi atribūti.

Vienveidīgo teikuma locekļu blīvējums palīdz atsegt izjūtu plašumu un emocionāli ekspresīvo dziļumu.

B. Arī **teksta pakāpē** ir iespējams blīvēt dažādas tā parādības. Tā, piemēram, tekstveides modeļu elementu blīvēšanu var izmantot kā šo parādību stilistisko potenci realizēšanās veidu:

1. posms: (1) *Antiņš: Tētiņ, kurš tai kalnā uzjās?*

(2) *Nabags: Kurš tik skaidrs būs kā saule.*

2. posms: (3) *Antiņš: Tētiņ, kurš to uzmodinās?*

(4) *Nabags: Kurš tik mīlīgs būs kā saule.*

3. posms: (5) *Antiņš: Tētiņ, kurš to zemē nesīs?*

(6) *Nabags: Kurš tik stiprs būs kā saule.*

4. posms: (7) *Antiņš: Ak, kurš līdzīgs būtu saulei?*

(8) *Nabags: Kurš spēj atdot sevi visu.*

Sajā Raiņa veidotā dialoga fragmentā ir blīvēti vienveidīgi dialoga posmi — 1., 2., 3., 4., kuros ir vienveidīgas gan jautājuma replikas — (1), (3), (5), (7), gan vienveidīgas arī atbildes replikas — (2), (4), (6), (8).

Nosaukto vienveidīgo parādību blīvējums tiek veidots paralēlā izkārtojumā, kas rada ekspresivitāti, kura norāda uz komunikatoru izjūtām un pārdzīvojumu, kā arī uz gribas izpaušmēm. Šo emocionālo — sarunvalodas stilam raksturīgo ekspresivitāti balsta, protams, arī citi stilistiskie izteiksmes līdzekļi.

Katra valodas līmeņa katrai vienībai savās potenciēs ir vairāki informācijas varianti, no kuriem konkrētā tekstā tiek realizēts kāds noteikts variants, ko nosaka ziņojuma saturs, vide, komunikatora subjektīvā attieksme pret tiem.

Šī komunikatora attieksme pret īstenību izmanto visus vajadzīgos valodas izteiksmes līdzekļus komunikācijas mērķa sasniegšanai. Augstākais valodas stilistiskais veidojums ir noteikts, komunikācijas akta saturam un videi atbilstošs runas/teksta tips.

## 1.6.2. PATSTĀVĪGIE UN KONSITUATĪVIE STILISTISKIE IZTEIKSMES LĪDZEKĻI

Atkarā no tā, vai papildinformāciju valodas parādība satur pati par sevi vai to iegūst konsituācijā, visus valodas stilistiskos izteiksmes līdzekļus var iedalīt divās grupās — patstāvīgos jeb marķētos un konsituatīvos jeb nemarkētos.

Šādu stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikāciju, kā jau šīs nodaļas ievadā ir minēts, atzīst arī, piemēram, M. Kuzņeca, J. Skrebņevs, T. Vinokura u. c.

1. **Patstāvīgie** stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir parastāki un biežāk izmantoti. Tie ir visos valodas līmeņos.

(1) Fonētikas līmenī tāds patstāvīgs stilistisks izteiksmes līdzeklis ir, piemēram, aliterācija, asonanse, onomatopoēze (skaņu atdarināšana) un citi fonētiskie tēlainības izteiksmes līdzekļi, kuriem jau ir sava ieprogrammēta papildinformācija, ko rada tēlainības intonēmas!:

*Čīga, čīga, čaga, čaga*  
*Ceļa vīra ragaviņas. (L. t. dz.)*

(2) Morfoloģijas līmenī patstāvīgs stilistisks izteiksmes līdzeklis, piemēram, ir piedēkļi *-it-* un *-el-*. Tie izsaka ne tikai pamazinājumu (*puisītis, puisēlis* = mazs puisis), bet dod arī papildinformāciju, kas norāda, ka šie piedēkļi var signalizēt par funkcionālo stilu (sarunvalodas), kā arī norādīt, ka piedēkļa *-it-* (*puis-it-is*) vērtējošā attieksme pozitīva — mīļa un noskaņa sirsnīga, bet piedēkļa *-el-* vērtējošā attieksme ir drīzāk negatīva un noskaņa ir ar ironisku nokrāsu.

(3) Leksikas līmenī visreljefāk parādās stilistiskā izteiksmes līdzekļa patstāvība.

Tā, piemēram, V. Lāča teikumā *Bet tagad, čučī, bērns, un audz ātrāk liels..* sarunvalodas vārda *čučēt* pamatinformācija ir tā pati, kas vārdam *gulēt*, bet bez šīs pamatinformācijas vārds *čučēt* pats par sevi sniedz vēl papildinformāciju: norāda uz stilu (sarunvalodas, sirsnīgais) un uz emocionālo ekspresiju: attieksme draudzīga, mīļa, noskaņa sirsnīga.

Raiņa rindās

*Nu visi līdz, tik visi līdz —*  
*Aust brīvestības zelta rīts!*

poētisms *brīvestība* izsaka to pašu ko vārds *brīvība* un dod vēl papildinformāciju, kas liecina, ka teksts ir daiļliteratūras svinīgā stilā, kas ar savu senatnīguma nokrāsu atšķiras no tās svinīguma nokrāsas, ko izsaka arhaiskais neoloģisms *brīve*.

(4) Sintakses līmenī patstāvīgie stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir visām sintakses parādībām.

Piemērs no sintaktiskā saistījuma līdzekļiem starp teikuma komponentiem.

Ja teikumā ir vairāki vienveidīgi komponenti, tad tos saista intonācija un saikļi vai tikai intonācija.

Vienveidīgo sakārtojuma komponentu rindā to saistītāja var būt tikai intonācija vai arī rindas pēdējos divus komponentus var saistīt intonācija un sakārtojuma saiklis. Gan vieniem, gan otriem teikuma komponentu saistīšanas līdzekļiem jau ir sava marķēta informācija.

<sup>1</sup> Intonēma ir saturu diferencējoša intonācijas vienība. Skat. Целлитус Л. К. Анализ речевой интонации. — Р., 1974. — С. 56—153.

Piemēram, J. Sudrabkalna teikumā

*Viens pats es esmu drumsla, gauds,  
Lapiņa, zariņš, kripata, burts*

izteicēju vienveidīgo daļu pēdējā locekļa bezsaikļa pievienojums rāda, ka parādību uzskaitījums nav nobeigts. Tā tas ir visos gadījumos neatkarīgi no teikuma satura. To rāda arī citētā dzejoļa nākamās rindas:

*Kopā ar biedriem, draugiem, cilvēkiem  
Es esmu kviešu druva, maizes klaips,  
Dārzs, grāmata, rūpnīca, tauta.*

Ja starp pēdējo un tam iepriekšējo teikuma komponentu bez intonācijas ir arī saistītājs saiklis, tad šāds saistījuma veids sniedz citu informāciju — norāda, ka uzskaitījums ir nobeigts, piemēram:

*Bucis, Ulla un Murris dienas lielāko daļu pavadīja kopā ēdamistabā... (Birznieks-Upītis, K. r., IV, 365.)*

Turklāt tikai intonatīvais saistījums bez pēdējo divu komponentu saikļa saistījuma ir ekspresīvāks. Tas laikam ir viens no cēloņiem šīs konstrukcijas pārmērīgai ekspluatācijai pēdējā laikā. Otrs cēlonis varētu būt teksta autora apzināšanās, ka vēl viss jau nav uzskaitīts, kāpēc tad izmantot saikli?

Ja īpaši grib uzsvērt katra vienveidīgā teikuma komponenta nozīmīgumu, svarīgumu, tad saikli lieto visu vienveidīgo komponentu saistīšanai, piemēram:

*Siens un medus, un vīns, un puķes, un vainagi. (J. Akuraters, Z. z. v., 56.)*

Piemērs no teksta sintaktiskajiem procesiem.

Viens no elidācijas veidiem ir izteikuma aprāvums<sup>1</sup>, kas ir izteikuma konstrukcijas pārtraukums — iesāktās domas pārtraukums psihisku, fizioloģisku, ārēju, emocionālu vai citu faktoru ietekmē.

Izteikuma aprāvumu runā veido ar attiecīgu intonāciju un pauzi, rakstītā tekstā parasti ar daudzpunkti.

Aprāvumiem bagāta ir R. Blaumaņa novele «Salna pavasarī».

*Septiņdesmit divi gadi... Atraitnis... Iepirkta māja... izmaksāta... neviens bērns... saimnieku galā četras istabas un porūzis... Pēc trim četriem gadiem vecais būs beigts... varbūt pēc gada... Un liela nauda arī vēl esot... Un ābeļdārzs... un plūmes, un ķirši, un vīnogu stīgas mājas saules pusē, un vecais varbūt pēc pusgada būs beigts... Vai die', vai die' un Andrs...*

Teikuma aprāvums un elipse vispār norāda ne tikai uz stilu (sarunvalodas, daiļliteratūras valodas), bet sniedz arī emocionāli

<sup>1</sup> Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. — 193. un sek. lpp.

ekspresīvu papildinformāciju, norādot uz subjektīviem vērtējumiem, jūtām, izjūtām, pārdzīvojumiem un gribas izpausmēm.

2. **Konsituatīvie stilistiskie** izteiksmes līdzekļi papildinformāciju iegūst noteiktā konsituācijā, t. i., valodas parādība kļūst par stilistisku izteiksmes līdzekli noteiktā kontekstā vai/un situācijā.

(1) Leksikas līmeņa parādības šajā ziņā ir visbagātākās un daudzveidīgākās.

Piemēram, vārds *varonis* sniedz tikai pamatinformāciju ar pozitīvu saturu. Bet teikumā *Drausmajās kara dienās mēs iepazinām viņus, šos cilvēkus, cīnītājus, tēviņas sargus, varoņus* vārdam *varoņi* ir svinīguma un cildinājuma nokrāsa, ko rada teksta emocionāli ekspresīvais pacēlums, bet jo īpaši viņu (karavīru) raksturojums, kam tiek izmantots vārdu uzskaitījums tā, lai katrs nākamais vārds emocionāli būtu spēcīgāks. Vārdu savienojumā *tēviņas sargus* vārds *tēviņas* ir poētisms, kas arī vārdam *varoņus*, kuram pēc iesāktās emocionālās gradācijas jābūt vēl ar lielāku ekspresivitāti, rada svinīguma un cildinājuma papildinformāciju.

Konteksts vārdam *varonis* var piešķirt ne tikai pozitīvu, bet arī negatīvu papildinformāciju. Piemēram, tekstā *Skolnieks? Tu esot skolnieks! Logu dauzītājs, huligāns, varonis atradies!* vārds *varonis*, tādu pašu faktoru ietekmē kā iepriekšējā piemērā, šajā kontekstā ir kļuvis par savas pamatnozīmes antonīmu un izsaka negatīvu papildinformāciju — ironiju, nosodījumu.

(2) Morfoloģijas līmenī arī ir parādības, kurām stilistiskās funkcijas realizē konsituācija.

Tā, piemēram, sufiksa *-iņ-* semantiskajā potencē ir iespēja izteikt pamazinājuma nozīmi (*Blakus deviņstāvu celtnēm atrodas sašķiebušās mājiņas*, resp., *mazas mājas*). Šajā gadījumā sufikss *-iņ-* izsaka jēdzienisko informāciju par mājas lielumu.

Turpretī V. Plūdoņa rindās

*Pacieties, māmiņ, drīz aiztecēs laiks —  
Lai me mūs apkāms kā ziedonis maigs*

vārdā *māmiņ* sufiksam *-iņ-* ir cits semantiskais pildījums, ko realizē konsituācija. Tas rāda, ka dēla, resp., autora attieksme pret māti ir sirsnīga, māte tiek uzrunāta dziļā, patiesā mīlestībā un pateicībā. Sirsnības un mīlestības attieksme ir ietverta pašā sufiksa potencē, bet dēla izjūta, ka viņam jāatlīdzina mātei par tās gādību un rūpēm, ir konsituācijas noteikta un realizēta.

(3) Sintakses līmeņa stilistiski nemarkētās parādības konsituācija arī var realizēt papildinformāciju, kaut gan sintaksē, īpaši teksta pakāpē, kā jau tika minēts, nekas nevar būt nestilisks, taču stilizācijas stiprums, spēks, dinamisms kvantitatīvi var būt ļoti dažāds.

Piemēram, jautājuma teikumam bez izteiktā jautājuma nav citas īpašas ekspresijas (atskaitot dažas konstrukcijas, piemēram, retoriskos jautājuma teikumus — *Kas vēl nebūs!?*). Tā tas ir arī

ar jautājuma teikumu *Vai tu ar mani runā?* Taču Kaudzišu romānā «Mērnieku laiki» Ķeņa un Feldhauzena sarunā šim teikumam ir spilgta ekspresivitāte:

«*Kur tu to spaini nes?*» mērnieks viņam uzsauca.

Ķencis, jo vairāk sabijies, kādu britiņu veltīgi pastomijies un Feldhauzenā plaši skatīdamies, jautāja: «*Vai es?*»

«*Kurš gan vēl cits?*»

«*Vai tu ar mani runā?*» Ķencis jautāja vēl kā bez atmiņas.

Šajā konsituācijā jautājuma teikums *Vai tu ar mani runā* pamatinformāciju ir zaudējis, tā ir reducēta. Šī teikuma galvenā funkcija ir Ķeņa portretējums. Šai konsituācijā teikums rāda Ķeņa samulsumu, apjukumu, naivumu, bailes. Jautājuma teikums vērs Ķeņa tēlu komisku, radot humoristisku noskaņu.

Aplūkotajā jautājuma teikumā lietots vietniekvārds *tu* it kā gaidāmā *Jūs*<sup>1</sup> vietā. Vietniekvārds *Jūs*, protams, variētu ekspresiju, bet informācijas būtību nemainītu. *Tu* lietošana galvenokārt ir Ķeņa runas un viņa paša tipizācijas paņēmieni, kas no mūsdienu valodas uztveres viedokļa ir humoristiskas noskaņas radītājs, taču 19. gs. vidū vienkāršais laucinieks gandrīz nelietoja *jūs* pieklājības nozīmē.

Tika minētas dažādu valodas līmeņu stilistiski neitrālas parādības, kam ekspresivitāti, resp., papildinformāciju realizē noteikta konsituācija. Bet var būt arī tā, ka ekspresīvie izteiksmes līdzekļi tiek reducēti un uz to fona ekspresiju iegūst neitrālie izteiksmes līdzekļi. Piemēram tiek izmantots T. Vinokuras dotā teksta tulkojums.

Notiek mātes un astoņus gadus vecā dēla saruna:

— *Vitjka man pa aci iegāza. Duraks, jā?*

— *Kāpēc duraks?*

— *Huligāns, jā?*

— *Bet viņš vispār nav huligāns...*

— *Roza Iljiņična teica, ka viņš esot bandits.*

— *Viņš vienkārši — slikts zēns, viņš — slikts biedrs.*

— *Bet tas ir pats sliktākais, jā, mamm?*

Vitjas raksturošanai tiek izmantoti spilgtas ekspresijas vārdi (*iegāzt pa aci, duraks, huligāns, bandits*), turklāt ekspresīvi kāpinātā gradācijā. Šo plūsmu pārtrauc neitrāls vārds *slikts*, kas zēna uztverē turpina ekspresīvo kāpinājumu, reducējot viņa paša lietoto «stipro» vārdu ekspresiju.

Patstāvīgie, marķētie stilistiskie izteiksmes līdzekļi vairāk vai mazāk ir automatizēti<sup>2</sup>. Būtībā daudzos gadījumos tādi ir arī

<sup>1</sup> Šeit un citur vietniekvārda *jūs* rakstība ar lielo sākuma burtu (*Jūs*) norāda, ka šī vietniekvārda nozīme ir sinonīma vietniekvārda *tu* pamatnozīmei, tai pievienojot papildinformāciju, kas norāda uz cieņu pret adresātu.

<sup>2</sup> Skat. *Veidemane R.* Izteikt neizsakāmo. — R., 1977. — 10. un sek. lpp.

konsituatīvie, nemarkētie stilistiskie izteiksmes līdzekļi, kā tas jau bija redzams piemērā ar vārdu *varonis*. Citiem vārdiem sakot, konsituatīviem, tāpat kā patstāvīgiem stilistiskiem izteiksmes līdzekļiem stilistiskās iespējas jau ir pašas valodas parādības potenciēs. Un, jo tās retāk tiek izmantotas, jo stilistiski tās ir efektīvākas savas novitātes dēļ.

### 1.6.3. STILISKIE JEB STILIZĒJOŠIE UN EMOCIONĀLI EKSPRESĪVIE STILISTISKIE IZTEIKSMES LĪDZEKĻI

Stilistiskos izteiksmes līdzekļus var klasificēt atkarā no papildinformācijas (stilistiskās informācijas) satura. Stilistisko parādību aprakstos šis viedoklis bieži netiek izmantots, un, ja par šiem jau-tājumiem tiek runāts, tad parasti vērojama kāda noteikta prin-cipa nepilnīga realizēšana, par ko jau ir rakstījis D. Rozentāls, norādot arī, ka «pētītāju uzskati dalās pašu šo problēmu iz-pratnē»<sup>1</sup>.

Parasti stilistiku meklē valodas izteiksmes līdzekļu emociona-litātē, kas nāk no jūtu sfēras un iedarbojas uz jūtām<sup>2</sup>, kā saka franču valodnieks Š. Balli. Spāņu lingvists H. Kasaress jau ir iz-teicis detalizētāku domu, ka «stilistikas mērķis ir to elementu ana-līze un vērtējums, kas runā pavada loģiski neitrālo, tīri intelek-tuālo ziņojumu»<sup>3</sup>.

Tiek arī norādīts, ka šis intelektuālā ziņojuma pavadītājs sa-turs var būt emocionāls un vērtējošs. M. Kuzņeca un J. Skreb-ņevs jau norāda, ka stilistikai jāpētī ekspresīvie valodas izteik-smes līdzekļi atkarā no «to lietošanas sfēras un to atlasēs prin-cipiem, atkarā no savstarpējās sazināšanās mērķa un situācijas»<sup>4</sup>.

I. Arnolda, runājot par stilistiskajām parādībām leksikas līmenī, atzīmē, ka papildinformācija veidojas no emocionālā, eks-presīvā, vērtējošā un funkcionāli stilistiskā nozīmes komponenta.<sup>5</sup>

Analizējot leksiku, par stilistisko izteiksmes līdzekļu informā-cijas satura komponentiem runā arī R. Veidemane<sup>6</sup> un A. Laua<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — М., 1965. — С. 7.

<sup>2</sup> Балли Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — С. 33.

<sup>3</sup> Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1953. — С. 116.

<sup>4</sup> Кузнец М. О. и Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. — С. 3.

<sup>5</sup> Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. — Л., 1973. — С. 7.

<sup>6</sup> Вейдемане Р. Проблема синонима в латышской лексикологии и лекси-кографии. Автореферат дис. канд. филол. наук. — Р., 1968. — 19 с.

<sup>7</sup> Laua A. Latviešu leksikoloģija. — R., 1969. — 72. lpp.

R. Veidemane norāda, ka «emocionālais komponents raksturo attieksmi pret nosaukto reāliju, bet stilizējošais komponents — situāciju, kādā norisinās sazināšanās process, attieksmes starp sarunu biedriem<sup>1</sup>».

Vadoties pēc jautājuma teorētiskās pieredzes un latviešu valodas materiāla, ir iespējami vairāki secinājumi.

Valodas izteiksmes līdzekļi var būt stilistiski neitrāli un stilistiski vairāk vai mazāk piesātināti.

Stilistiski neitrāli ir tie valodas izteiksmes līdzekļi, kas neraksturo stilu un komunikatora attieksmi, bet ir pats ziņojums par īstenības parādību. Stilistiskie izteiksmes līdzekļi norāda uz stilu un komunikatora attieksmi.

Katras valodas parādības informācija var sastāvēt no vairākiem komponentiem jeb sēmām.<sup>2</sup>

Nozīmes **galvenais komponents** izsaka galveno informāciju, kas neatspoguļo komunikācijas akta īpatnības, bet ir «loģiski neitrāls tīri intelektuāls ziņojums», ir pats ziņojuma priekšmets; pamatinformācija atspoguļo valodiski maksimāli objektivizētu nevalodiskās īstenības būtību, valodas parādības semantikas galvenā komponenta nozīmi sauc arī par denotatīvo nozīmi.<sup>3</sup> Tā, piemēram, vārda *zirgs* nozīmes galvenais komponents informē, ka tas ir «zirgveidīgo dzimtas mājdzīvnieks, ko izmanto lauksaimniecības darbos, transportā, sportā»<sup>4</sup>, vārda *ēst* nozīmes galvenais komponents norāda — «ieņemt mutē, parasti sakošļāt un norīt barību»<sup>5</sup>, vārds *spīdēt* norāda — «izstarot vai atstarot gaismu»<sup>6</sup>.

Nozīmes **sekundārie komponenti** niansē pamatinformāciju. Tā, piemēram, vārda *mirdzēt* sekundārais komponents niansē jēdziena 'spīdēt' nozīmi, norādot, ka tiek izplatīta spilgta, parasti mainīga stipruma gaisma<sup>7</sup>, vārda *zaigot* nozīmes sekundārie komponenti norāda, ka gaisma izplatās, «mainot krāsu toņus un gaismas spilgtumu: dzirkstoši mirdzēt».<sup>8</sup>

Cits piemērs no gramatikas. Sinonīmi ir attieksmes vietniekvārdi *kas* un *kurš*. Tie abi var saistīt salikta teikuma daļas komponentu, resp., teikuma locekli, ar palīgteikumu, norādot uz atributīvu attieksmi. Taču vietniekvārda *kurš* nozīmes sekundārais komponents ir spējīgs precizēt teikuma locekli, uz kuru tieši palīg-

<sup>1</sup> Veidemane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — R., 1970.

<sup>2</sup> Sēma (<gr. *sēma* 'zīme') — kādas valodas parādības materiālā rādītāja nozīmes sīkākā sastāvdaļa. Šim terminam ir arī citas nozīmes un to izpratnes.

<sup>3</sup> Denotats (<lat. *denotare* 'apzīmēt', 'ierīvēt') — īstenības parādība, ko nosauc valodas vienības.

<sup>4</sup> Latviešu valodas vārdnīca A—Z. — R., 1987. — 877. lpp. Turpmāk LVV.

<sup>5</sup> LLVV. 2. — 510. lpp.

<sup>6</sup> LVV. — 756. lpp.

<sup>7</sup> Turpat. — 243. lpp.

<sup>8</sup> Turpat. — 869. lpp.

teikums attiecas, gadījumos, kad palīgteikums neseko tieši aiz apzīmējamā vārda:

*Smēdi muiža likusi tik vēl aizpērn uzcelt vecās smēdes vietā, kuru vējš kādā vētrainā rudens naktī sagāzis.* (V. Plūdonis. Dz. u. p., 397.)

Nozīmju sekundāro komponentu sakarā rodas jautājums, vai tie ir stilistiski izteiksmes līdzekļi vai nav?

Sie nozīmes komponenti, kas variē neitrālo jēdzienisko informāciju saturu, parasti nenorāda ne uz komunikācijas vidi, ne emocionālo saturu, taču tā ir liela valodas izteiksmes līdzekļu bagātība, kas uz runu/tekstu iedarbojas ar savu precizitāti, bagātību, līdz ar to arī ar ietekmīgumu, dzīvumu un labskaņu.

**Nozīmes papildkomponenti** izsaka papildinformāciju, kas ir valodas stilistisko spēju galvenā bagātība.

Atkarā no valodas izteiksmes līdzekļu papildinformācijas saturs to var klasificēt divās lielās semantiskās grupās: stiliskos jeb stilizējošos un emocionāli ekspresīvos.

**(I) Stiliskie jeb stilizējošie** (стилевые) izteiksmes līdzekļi<sup>1</sup> ir tie, kas veido funkcionālos stilus, resp., teksta tipus, kuru specifiku nosaka to sabiedriskās funkcijas (zinātnisks raksts par polimēru materiālu fizikāli mehāniskajām īpašībām, informācija par šīm problēmām presē, par to pašu saruna ģimenē, algu sarakstā utt.).

Sos stilistiskos izteiksmes līdzekļus veido valodas parādību nozīmes papildkomponenti.

Tā, piemēram, literārā rakstu valodā lieto vārdus *zirgs, ēst*, bet ne, piemēram, *kleperis, klampa, klamza, kraķis, ādenis; tiesāt, sukāt, vicot, locīt, lēksēt, ķepēt, gumzīt, ķellēt, klesēt, ķauzēt, rit*.

Saimniecības lietveži dokumentos nerakstīs, piemēram, «*Divus rumakus nosūtīt uz lauksaimniecības izstādi, bet 3 kleperus, kas nav spējīgi žļemot, iesmērēt Rīgas gaļas kombinātam vai čābis-kākā gadījumā aizfirēt uz zooloģisko dārzu*».

Šāda stila teksts netiek izmantots pat literārajā sarunvalodā, tas ir tipisks vienkāršrunas (nekulturālas runas) piederums.

Stiliskie jeb stilizējošie valodas izteiksmes līdzekļi, resp., to nozīmes komponenti, visizteiksmīgākie ir leksikas līmenī, bet tie ir sastopami arī citos valodas līmeņos.

**Fonētiskie** izteiksmes līdzekļi var liecināt par teksta piederību literārai vai neliterārai valodai.

<sup>1</sup> Stiliskos jeb stilizējošos (стилевые не стилистические) valodas izteiksmes līdzekļus parasti sauc par stilistiski ekspresīviem. Kaut gan šī termina pamatā ir latīņu *expressio* — 'izteikšana', taču mūsdienu valodās šā vārda nacionālo atvasinājumu nozīmes parasti saistās ar tādu «izteikšanu», kas ir «jūtu, pārdzīvojumu izpaušana, izteikšana (parasti daiļdarbā, mākslas darbā, valodā)». (LLVV, 2. — 484. lpp.) Tāpēc šis termins nebūtu īsti trāpīgs, visu funkcionālo stilu stilisko jeb stilizējošo izteiksmes līdzekļu apzīmēšanai, kaut gan neekspresivitāte ir savveida jūtu izpaušums opozīcijā: ekspresīvs/neekspresīvs.

Tie, piemēram, ir izlokšņu vai latviešu valodas mazpratēju fonētiskās īpatnības pretstatījumā literārās valodas fonētiskajai sistēmai.

Tā, piemēram, senos aizguvumos vairākās izloksnēs garo sonantu (*ll, ll, mm, nn, ņņ, rr*) vietā lieto īsos, tiem pievienojot kādu citu līdzskani: *ba||la>ba|va, iee||ot>iee|vot*, [*ē*] vietā [*ē*] *Cēsu* utt.

Ne izlokšņu, ne latviešu valodas mazpratēju cittautiešu runas īpatnības nav ne peļamas, nedz nicināmas, tās tikai ir informētājas par neliterāro valodu.

Šo parādību izmanto arī kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli daiļliteratūrā. Tā, piemēram, Ābrams R. Blaumaņa lugā «Skroderdienas Silmačos» saka:

*Un tā snaidaren tev ar nav mācījus? Vai vine kādreiz neteice: lai vels parau to vece Ābram? Šajā teksta fragmentā fonētiskās savdabības (piem.: *š>s, ei>ai, e>a, ie>e, ņ>n*), kas radušās, atdarinot ebreju valodas artikulācijas īpatnības latviešu valodā, norāda, ka runa nav literāra, un raksturo tās autoru pēc tautības.*

Stiliskie nozīmes papildkomponenti ir sastopami arī **morfoloģijā**. Tā, piemēram, literārās valodas vietniekvārdu *šis, tas, šāds, tāds* vietā sarunvalodā bieži lieto to sinonīmus *šitas, šitāds; brālim* vietā *brālam, zina* vietā *zin* utt.

Tāpat kā fonētiskās, arī morfoloģiskās īpatnības var norādīt uz to, ka cittautietis valodu nav pilnībā apguvis. Tā iepriekš citētajās Ābrama replikās vārdiem bieži nav galotnes vai galotnē dominē morfēma *-e*, kas signalizē gan par neliterāro valodu, gan par tās autora piederību noteiktai tautībai.

Stilveides **sintaktiskās** potences ir ļoti bagātas, tās izpaužas gan kvalitatīvajā, gan kvantitatīvajā sintakses parādību stilistikajā realizācijā.

Tā, piemēram, uzruna kā teikuma komponents (eksplicīts vai implicīts teikuma locekļa pavadonis) dažādos funkcionālajos stilos ir atšķirīga. Zinātniskajā valodas stilā uzrunu neizmanto, publicistikas oficiālajos žanros un oficiālajā sarunvalodā uzrunu parasti ievada vai noslēdz pieklājības uzrunas forma *kungs, dāma*, u. c. un uzvārds attiecīgajā formā (*Kalniņa kungs, Kalniņa kundze*), lietišķajos rakstos vēl pievieno vārdu vai rakstītā tekstā tā iniciāli (*J. Kalniņa kungs*). Krievu lietišķo rakstu tradīcijas ietekmē pēdējos gadu desmitos lietišķos rakstos tika ieviests arī tēva vārds, kuru latvieši uzrunas formā parasti neizmanto (*pilsoni Jāni Jāņa d. Kalniņ.*)

Sarunvalodā, tās izmantojumā daiļliteratūrā un neoficiālos publicistikas žanros uzruna var būt dažāda, parasti tas ir uzvārds vai vārds attiecīgajā formā vai abi, vai arī attiecīgās personas nosaukums pēc amata, radniecības, pēc iesaukas, pēc uzrunātā fiziskām vai garīgām īpašībām utt. (*Kalniņ, Jāni, brigadier, tēt, zaķi, mazais, dūšigais* utt.)

Uzrunas sakarā kvantitatīvajā aspektā, vadoties pēc relatīvā lietojuma biežuma, var spriest, ka zinātniski tehniskajā tekstā uzruna nav konstatēta, publicistikas tekstos no visiem ar lietvārdu izteiktajiem teikuma locekļiem uzruna kā to pavadonis vidēji ir 0,2%, bet dzejas tekstā — apmēram 1,9%.<sup>1</sup>

Tātad stiliskās jeb stilizējošās potences ir valodas parādībām visos līmeņos, bet jo īpaši tās bagātas ir leksikas un sintakses līmenī.

**(II) Emocionāli ekspresīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir tie, kas signalizē par komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu (saturu) un/vai adresātu (percipientu)<sup>2</sup>. Valodas izteiksmes līdzekļa semantiku, kas izsaka papildinformāciju, sauc arī par konotatīvo nozīmi.<sup>3</sup> Šos stilistiskos izteiksmes līdzekļus veido valodas parādību nozīmes papildkomponenti, kas var norādīt 1) uz subjektīvu vērtējumu, 2) uz jūtām un izjūtām, 3) uz gribas izpaušmēm, kuru informācijas saturs var izteikt, piemēram,**

1) cildinājumu, uzslavu, atzinību, mīlumu, sīrsnību, nepatiku, neapmierinātību, pārmētumu, nosodījumu, nopēlumu, nievājumu, izsmieklu, nicinājumu, humoru, neticību, satīru, ironiju utt.;

2) sajūsmu, lepnumu, prieku, apmierinātību, neapmierinātību, nepatiku, dusmas, niknumu, līdzjūtību, skaudību, pārsteigumu, izbrīnu, apmulsumu, apjukumu, nožēlu, neziņu, neizpratni, bažas, šaubas, nepacietību, uztraukumu, bailes, šausmas, izsmieklu, sāpes utt.;

3) pavēli, draudus, brīdinājumu, aizrādījumu, norādījumu, pamudinājumu, vēlējumu, vēlēšanos, ierosinājumu, aicinājumu, lūgumu, noliegumu, mierinājumu, paskaidrojumu, attaisnošanos, padomu, solījumu, nodomu, apņemšanos utt.

Komunikatora visu veidu subjektīvās attieksmes satura galējā izpausme var būt pozitīva vai negatīva: cildinājums — nievājums; uzslava — nopēlums; prieks — bēdas; drosme — bailes; pavēle — lūgums; atļaušana — aizliegšana utt.

Cilvēka subjektīvā attieksme pret objektīvo īstenību ir tik daudzveidīga un komplicēta, ka nav iespējams tās visas klasificēt kādās noteiktās vērtējumu, jūtu un gribas izpaušmju skalās kādā noteiktā pakāpenībā, sākot ar vispozitīvāko un beidzot ar visnegatīvāko. Taču katra no šīm attieksmēm pati par sevi jau veido zināmu opozīciju, kā rāda tikko minētie piemēri, vai arī pēc principa: ticība/neticība; šaubas+/nešaubas; šausmas/nešausmas; noliegums/noliegums; vēlēšanās/nevēlēšanās, turklāt dažādas pakāpes var būt gan ticamība un neticamība, gan šausmas un nešausmas, gan vēlēšanās un nevēlēšanās.

<sup>1</sup> Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. — 63. lpp.

<sup>2</sup> Citā aspektā tā būtībā ir subjektīvā modalitāte.

<sup>3</sup> Konotatīvs (lat. *con* 'kopā'+*notare* 'zīmēt', 'apzīmēt') — tāds, kam ir papildu nozīme, kas slāņojas uz galvenās nozīmes, norādot komunikācijas vidi un subjektīvo attieksmi.

Visu valodas līmeņu parādību nozīmju papildkomponenti (ja tādi ir) var izteikt visdažādāko (gan minēto, gan neminēto) papildinformāciju. Turklāt dažādie subjektīvās attieksmes veidi (vērtējums, jūtas, griba) var būt koncentrēti vienas un tās pašas valodas parādības nozīmes papildkomponentos (sēmās).

Subjektīvo attieksmi, piemēram, izsaka jau iepriekš minētais vārda *zirgs* sinonīms *rumaks*.

V. Plūdoņa izteikumā *Dzelzs rumaks sprauslā, zviedz; dzelzs rati klaudzot klaudās*,.. vārda *rumaks* nozīmes papildkomponenti norāda, (1) ka pret rumaku tiek izteikta pozitīva attieksme ar cildinājuma nokrāsu, (2) ka komunikatora pārdzīvojums ir pozitīvs — viņš ir gandarīts. Gribas izpaušme gan nav jūtama, kā tas ir teikumā (3) *Nū, rumak!* Šis vārds ir arī tēlaini emocionāls, jo tas ir poētisms, turklāt V. Plūdoņa teikumā metaforiski personificētā lietojumā par rumaku nosaukta lokomotive ar rumakam raksturīgām īpašībām, šim vārdam līdz ar to jūtama svinīguma nokrāsa: (4) ar savu dzejisma spēku tas signalizē par daiļliteratūras valodas stilu, bet ar (5) svinīguma papildkomponentu — par svinīgo stilu.

Dažas no nosauktajām papildinformācijas sēmām ir dotas pašā vārdā (1), (2), (4), bet dažas realizē tikai konteksts (3), (5).

Vēl kāds piemērs no gramatikas, kas rāda arī, ka zemāko valodas līmeņu strukturālie elementi, nokļūstot augstākajos līmeņos, bez savas tiešās informācijas var dot vēl arī papildinformāciju.

V. Lāča stāsts «Vanadziņš pēc savas mākslinieciskās uzbūves būtībā ir novele, bet pēc ieceres — ievadījums plašā stāstu virknē par bāreņa izdzīvošanu un ciņu par savu vietu dzīvē»<sup>1</sup>

Sajā novelē tēvs zēnam jautā: — *Kāds vanadziņš šis esot — utu vai peļu? Vanadziņš nokaunējies paslēpa seju tēva azotē un klusiņām pačukstēja atbildi: — Tētīm vanadziņš...*

Visā teksta fragmentā, bet jo īpaši puisēna atbildes replikā ir morfoloģiskas un sintaktiskas parādības teikuma un teksta pakāpē ar spilgtu papildinformācijas saturu.

Uz tēva jautājumu, kurā tiek izmantoti ģenitīvi *utu*, *peļu*, pēc parastā modeļa varētu tikt gaidīta atbilde ar ģenitīvu. Bet atbilde ir neparasta un daudz trāpīgāka, ar daudz lielāku emocionāli ekspresīvo spēku — *Tētīm vanadziņš...*

Datīvs apzīmētāja funkcijā parasti izsaka nolūku un ir vārdsavienojumos, kuros centrālais komponents nosauc priekšmetu vai abstraktu jēdzienu (*šķūnis salmiem, iemesls jokiem*). Pēc parastā modeļa apzīmētājs datīvā atrodas aiz apzīmējamā vārda.

Analizētajā piemērā ir citādi. Mazais puisēns uz jautājumu, kas vedina atbildē gaidīt ģenitīva formu, tajā lieto datīvu.

Latviešu valodā ir piederības ģenitīvs (*mātes lakats, tēva cepure*), taču datīva formai ir spēcīgāka mērķtiecība, piederība, ko arī maziņš savā atbildē cenšas izteikt.

<sup>1</sup> *Lācis V. Kopoti raksti*, 22. — R., 1978. — 17. lpp.

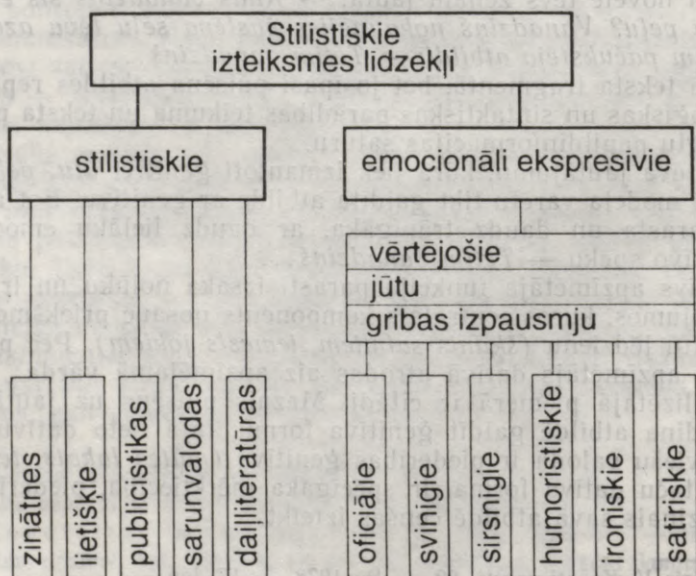
Cita dīvainība. Latviešu valodā datīvs apzīmētāja funkcijā parasti atrodas aiz apzīmējamā vārda. Puisēna atbildē tas ir otrādi. Arī šai subjektīvai vārdu secībai ir spēcīga papildinformācija: mazais zēns pirmo nosauc sev vistuvāko, visdārgāko, vienīgo — tēti — viņam nekā cita nav — tikai tētis (jā, un Minka), — tad tikai min sevi — *Tētīm vanadziņš...*

Meistarīgi izraudzītā un novietotā datīva forma lakoniski veidotā atbildes replika izsaka visu mazā cilvēka pasauli jaukā kautrīgā bērna valodā, ko arī bagātina teksta fragmenta konsituācija. — *Tētīm vanadziņš...* ar šiem vārdiem noslēdzas skaistā, bet bezgala traģiskā novele, ko pats autors nosaucis par savu mīļo stāstu.

Šis piemērs arī rāda, ka visu valodas līmeņu parādības savu pilnīgo izteiksmi rod tekstā: šajā gadījumā, piemēram, tās ir fonēmas [i], [m], kas veido morfēmu *-im*. Tā realizē datīva formu *tētīm*, kurai ir mērķtiecīga piederības nozīme, ko izsaka neparastas secības vārdsavienojums *tētīm vanadziņš*, kas būtībā ir noteikta tipa teikuma modeļa (*Es esmu tētīm vanadziņš*) parcelāts (teikuma daļa, kas nošķirta atsevišķā komunikātā). Šis parcelāts akcentē mazā Jāniša biklumu un izklāstu dara ekspresīvi spriegu.

Sajā piemērā arī redzams, ka visas vai vairākas papildinformācijas potences var būt iemiesotas vienā un tajā pašā valodas parādībā, ko, protams, var papildināt, pilnīgāk vai pilnīgi realizēt citas konteksta parādības vai/un komunikācijas situācija.

Stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikāciju atkarā no papildinformācijas satura shematiski var attēlot šādi:

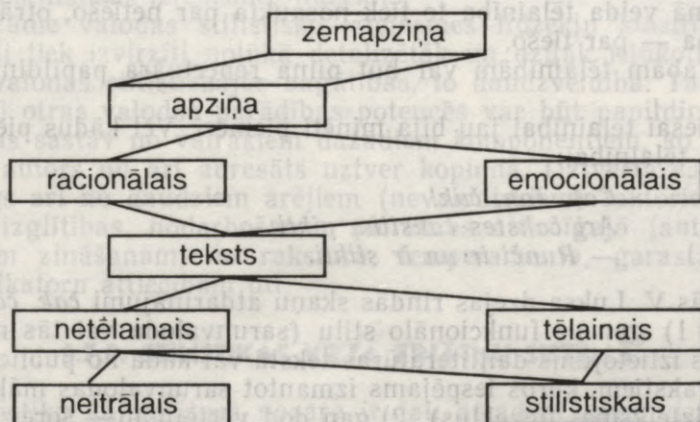


Runājot par valodas emocionāli ekspresīviem izteiksmes līdzekļiem, vēl būtu minama kāda valodas parādība — tēlainība, kuras sakarā, kā jau redzējām, veidojas cits stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikācijas viedoklis, kas diferencē netēlainos un tēlainos stilistiskos izteiksmes līdzekļus.

#### 1.6.4. NETĒLAINIE UN TĒLAINIE STILISTISKIE IZTEIKSMES LĪDZEKĻI

Stilistiskos izteiksmes līdzekļus var klasificēt atkarā no tā, vai tie ir netēlaini vai tēlaini.

Šis jautājums ir saistīts ar to, kā apziņas un zemapziņas, racionālais un emocionālais realizējas runā/tekstā. To rāda šāda shēma:



Ar šo shēmu iecerēts rādīt, ka nav identificējami neitrālie (kas izsaka pamatinformāciju) un stilistiskie (kas izsaka arī papildinformāciju) valodas izteiksmes līdzekļi (ko iepriekšējā nodaļā aplūkojām) ar netēlajiem un tēlajiem.

Neitrālie valodas izteiksmes līdzekļi, kā jau tika minēts, ir tie, kas tikai nosauc īstenības parādības, bet stilistiskie norāda arī uz komunikācijas vidi (stilu) un autora attieksmi pret runas/teksta saturu un/vai adresātu.

Netēlainie valodas izteiksmes līdzekļi iekļauj sevī arī neitrālos, bet ir daļa netēlains arī tādu, kas stilistiski nav neitrāli, tādi, kam ir stilistiskie jeb stilizējošie nozīmes komponenti (sēmas), kādi, piemēram, ir termini, kas spēj raksturot (1) zinātnisko, (2) lietotisko un (3) publicistikas valodas stilu, gan kvalitatīvi, gan jo īpaši kvantitatīvi: (1) *fonēma, lietvārds, kālijs*; (2) *autobiogrāfija, kvīts, kredīts*; (3) *prese, aģentūra, korespondents* utt.

Tāpēc ir pamats atsevišķā aspektā diferencēt netēlainos un tēlainos valodas izteiksmes līdzekļus.

Tēlainību rada visi valodas mākslinieciskie izteiksmes līdzekļi — gan tiešie (tie fonētiskie, morfoloģiskie, leksiskie un sintaktiskie, kuri izlases veidā jau tika analizēti), gan netiešie, kurus parasti aplūko poētikas (tēma, ideja, tēli, to sistēmas, raksturi, tipi, kompozīcija, sižets).<sup>1</sup>

Tēlainība var būt divējāda.

1. Ir tēlainība, ko veido vārda pārnestās nozīmes, piemēram, *kult kājas* 'ātri kustināt kājas', *kult mēli* 'daudz runāt', *kult tukšus salmus* 'bezsatūrīgi pļāpāt'. Tāda tēlainība ir poētikās aplūkojamiem un te minētajiem tēlainiem izteiksmes līdzekļiem, atskaitot dažus fonētiskos.

2. Un ir tēlainība, ko rada tie valodas fonētiskie izteiksmes līdzekļi, kas atdarina dabā dzirdētās skaņas vai to kompleksus, kas tieši atspoguļo parādības dabā.<sup>2</sup>: *blaukš* 'nokrīt un atsitas', *vau-vau* 'suns rej' utt.

Pirmā veida tēlainība te tiek nosaukta par netiešo, otrā veida tēlainība — par tiešo.

Un abām tēlainībām var būt pilna repertuāra papildinformācija.

Netiešai tēlainībai jau bija minēti piemēri. Vēl kādus piemērus tiešajai tēlainībai:

*Čak, čak, čak!*

*Arī čakstes čakstina pikti:*

*— Runči ir un ir slikti.*

Šajās V. Luksa dzejas rindās skaņu atdarinājumi *čak, čak, čak* norāda 1) gan uz funkcionālo stilu (sarunvaloda vai tās mākslinieciskais izlietojums daiļliteratūras tekstā vai kādā no publicistikas žanra rakstiem, kuros iespējams izmantot sarunvalodas mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus), 2) gan dod vērtējumu — šoreiz negatīvu, 3) gan izsaka pārdzīvojumu — neapmierinātību, uztraukumu, 4) gan gribas izpausmi — brīdinājumu čakstēm, lai uzmanās no runča.

Un visi šais dzejas rindās izmantotie valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi kopā ieskicē nelielā teksta fragmenta emocionāli ekspresīvā pildījuma (emocionāli ekspresīvā stila) kopskaņu, kas ir sirsnīga ar humoristisku pieskaņu.

## 1.6.0. KVALITATĪVIE UN KVANTITATĪVIE STILISTISKIE IZTEIKSMES LĪDZEKĻI

Atkarā no tā, vai stilistiskās potences tiek realizētas kvalitatīvā vai kvantitatīvā veidā, stilistiskos izteiksmes līdzekļus iespējams klasificēt kvalitatīvajos un kvantitatīvajos.

<sup>1</sup> Skat. *Valeinis V.* Poētika. — R., 1961. — 316. lpp.

<sup>2</sup> *Цеплюгис Л. К.* Анализ речевой интонации. — P., 1974. — С. 197—217.

Sāds dalījums ir visai nosacīts, jo kvantitāte un kvalitāte ir savstarpēji saistītas parādības. Kvalitatīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi, t. i., visdažādākā satura stiliskie jeb stilizējošie un emocionāli ekspresīvie, paši par sevi ir stilistiski izteiksmes līdzekļi, tādi būtībā ir arī neitrālie, kas ir stilistiski ar savu «neitralitāti».

Taču gan vienu, gan otru izteiksmes līdzekļu stilistiskās potences bagātina to relatīvais lietojuma biežums un blīvējumi.

Valodas izteiksmes līdzekļu kvalitatīvās stilistiskās potences realizē sinonīmija (*zirgs — rumaks — kleperis*), bet kvantitatīvās potences tiek izteiktas to relatīvajā lietojuma biežumā (no visiem vārdlietojumiem darbības vārds zinātniski tehniskās valodas tekstos — 17,6%, publicistikā — 16,61%, daiļliteratūrā — 23,18%)<sup>1</sup>.

Blīvējumi (*tālu, tālu*), kā jau tika atzīmēts, ir kvalitatīvi kvantitatīvs stilistisks izteiksmes līdzeklis.

Dažādie valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu klasifikācijas viedokļi tiek izvirzīti nolūkā detalizētāk un dziļāk ielūkoties latviešu valodas stilistiskajās bagātībās, to daudzveidībā. Taču vienas vai otras valodas parādības potenciēs var būt papildinformācija, kas sastāv no vairākiem dažādiem komponentiem, ko runas/teksta autors un arī adresāts uztver kopumā. Uztvertā saturs ir atkarīgs arī no daudziem ārējiem (nevalodiskiem) faktoriem: vecuma, izglītības, nodarbošanās, pieredzes attiecīgajā jautājumā, kopējām zināšanām, no rakstura, temperamenta, garastāvokļa, komunikatoru attiecībām utt.

## 1.7.0. STILISTIKAS VIETA ZINĀTŅU SISTĒMĀ

Stilistika kā zinātnes nozare ir jau atradusi savu vietu citu filoloģijas zinātņu vidū, vēl gan precizēdama saskarsmi ar lingvistiku un literatūrzinātne. Lingvostilistika pēti valodu, literatūrzinātnes stilistika — mākslas nozari — daiļliteratūru. Lingvostilistika pēti tos izteiksmes līdzekļus, kas saistīti tieši ar pašas valodas ekspresivitāti, literatūrzinātne — tos, kas saistās ar daiļliteratūru kā mākslas veidu, kura specifiskie izteiksmes līdzekļi ir metode, temats, ideja, sižets, tēli, raksturi, tipi, epitēti, salīdzinājumi, tropi. Šo un tiešo valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu atlasē un lietojuma savdabībā veidojas literatūras virzieni, skolas, literatūras veidi un paveidi — daiļdarba, rakstnieka, virziena īpatnējais stils, kas ir literatūrzinātnes izpētes saturs.

### 1.7.1. STILISTIKAS ZINĀTNES NOZARES

Stilistikas teorija un prakse rāda, ka daudzas ar stilistiku saistītās problēmas ir stipri sarežģītas un nav tik viegli atrisināmas.

<sup>1</sup> Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. — 60., 61. lpp.

Tāds ir jautājums par stilistikas zinātnes nozarēm, kuras bieži nediferencē, jo tās ir veidošanās stadijā, un, ja diferencē, tad tiek izvirzītas dažādu sistēmu stilistikas zinātnes nozares. Nav arī vienveidības šo nozaru saturā, mērķa un uzdevumu izpratnē.

Vieni izvirza lingvistisko stilistiku un literatūrzinātnes stilistiku<sup>1</sup>, citi — nacionālās valodas un individuālās daiļrades stilistiku<sup>2</sup>, vēl citi — analītisko un funkcionālo stilistiku<sup>3</sup> utt.

V. Vinogradovs izdala trīs stilistikas nozares: 1) valodas stilistiku kā «sistēmas sistēmu», kas pēti funkcionālos stilus; 2) runas stilistiku, kas aplūko semantiskās un ekspresīvi stilistiskās atšķirības starp žanriem un sabiedriski nosacītiem runātas un rakstītas valodas veidiem (lekcija, referāts, saruna utt.); 3) daiļliteratūras stilistiku.<sup>4</sup>

S. Ballī arī izvirza trīs stilistikas nozares: 1) vispārīgo stilistiku, kas pēti runas darbības stilistiku vispār; 2) konkrēto stilistiku, kas pēti konkrētas valodas stilistiku; 3) individuālo stilistiku, kas aplūko atsevišķu indivīdu runas ekspresīvās īpatnības.<sup>5</sup>

Ņemot vērā ne tikai izpētes saturu, bet arī izpētes aspektu, mērķus un uzdevumus, ir iespējams izdalīt šādas stilistikas nozares:

- 1) vispārīgo jeb teorētisko stilistiku,
- 2) stilistikas zinātnes vēsturi,
- 3) vēsturisko stilistiku,
- 4) praktisko jeb aprakstošo stilistiku,
- 5) daiļliteratūras (arī individuālo) stilistiku.

1. Vispārīgā jeb teorētiskā stilistika pēti stilistikas teorijas jautājumus par stilistikas būtību, objektu, saturu, uzdevumiem, stilu teoriju, kurā ietilpst arī problēma par daiļliteratūras valodas būtību un attieksmēm pret citiem valodas paveidiem, sistēmām.

2. Stilistikas zinātnes vēsture aplūko stilistikas kā zinātnes rašanos un attīstību — vai nu vispār, vai noteiktā valodu grupā — vai arī apcer konkrētas valodas stilistikas izpētes vēsturi. Šās nozares izpētes darbs vēl ir tikai aizsākumā.

3. Vēsturiskā stilistika apskata valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu attīstības vēsturi. Šī nozare vēl gaida savus darītājus, paveiktais ir ļoti fragmentārs. Vēsturiskās stilistikas iz-

<sup>1</sup> Сорокин Ю. С. К вопросу об основных понятиях стилистики // ВЯ. — 1954, № 2. — С. 81.

<sup>2</sup> Вопросы языкознания. — 1958, № 1, С. 65; № 2, С. 30; № 3, С. 17.

<sup>3</sup> Sk. Сорокин Ю. С. Об основных понятиях стилистики // Открытое расширенное заседание ученого совета Института языкознания АН СССР в июне 1953. Тезисы докладов. — М., 1953. — С. 13.

<sup>4</sup> Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М., 1963. — С. 35, 85, 89.

<sup>5</sup> Балли Ш. Французская стилистика. — С. 17, 33, 120.

pētes aspekts cieši savijas ar valodas, īpaši literārās valodas, vēsturi un pamatojas uz to.

4. Praktiskajai jeb aprakstošajai stilistikai, kā jau tika teikts, ir praktisks raksturs. Šajā nozarē ir paveikts visvairāk, kaut arī tās saturs un uzdevumi tiek dažādi formulēti. Tā, piemēram, daži čehu valodnieki uzskata, ka praktiskajai stilistikai jāpēta publicistikas valoda un tās stilistiskie trūkumi. Arī atsevišķi poļu un krievu lingvisti praktiskajā stilistikā runā par rekomendācijām, norādījumiem, normām stilistisko izteiksmes līdzekļu lietojumā.<sup>1</sup>

D. Rozentāls norāda, ka «praktiskās stilistikas saturā ietilpst

- 1) vispārīgas ziņas par valodas stiliem;
- 2) emocionāli ekspresīvo valodas līdzekļu nokrāsas vērtējums;
- 3) valodas līdzekļu sinonīmija»<sup>2</sup>.

Centrālo vietu praktiskajā stilistikā D. Rozentāls ierāda sinonīmijai, kā arī akcentē, ka «praktiskās stilistikas normatīvais raksturs to tuvina plašajam filoloģijas zinātnes nodalījumam, kas saucas *valodas kultūra*».<sup>3</sup>

Saskaņā ar tikko teikto un vadoties pēc iepriekš izvirzītā mērķa un uzdevumiem, var vispārināt, ka praktiskā jeb aprakstošā stilistika aplūko tos stilistikas pamatjautājumus, uz kuriem balstoties ir iespējams dot stilu, citu valodas apakšsistēmu un tekstu klasifikāciju, kā arī aprakstīt valodas strukturālo parādību stilistiskās potences un rūpēties par valodas kultūru stilistikas aspektā.

Praktiskās stilistikas mācību kursā ir apzināti jāapgūst stilistiskie izteiksmes līdzekļi, to sinonīmija un sinonīmu atbilstme attiecīgajam stilam, kā arī attiecīgas stilistisko izteiksmes līdzekļu izmantošanas iemaņas komunikācijas procesā. Citiem vārdiem sakot, praktiskā jeb aprakstošā stilistika pēti fonētiskos, leksiskos, morfoloģiskos un sintaktiskos stilistiskos izteiksmes līdzekļus. Tā kā stilistikā relevantas ir semantisko elementu funkcijas, tad stilistikā lielāka potence ir tiem strukturālajiem elementiem, kam izteiktāka semantika.

Šajā ziņā sevišķu vietu ieņem leksika, jo tā ir galvenā nozīmju izteicēja. Arī sintaksei ir bagātas semantiskās funkcijas, jo, kā norāda G. Zolotova, «sintakse ir vienīgais valodas sistēmas «līmenis», kas ir tiešā savstarpējā atbilstībā ar domāšanas un komunikācijas procesu»<sup>4</sup>. Morfoloģijas stilistiskās funkcijas ir vairāk ierobežotas, tomēr vērojama visai bagāta gramatisko kategoriju

<sup>1</sup> Skat. *Kurkowska H., Skorupka S.* Stylistyka polska. — Warszawa, 1959. — S. 7; *Гельгарт Р. Р.* О языковой норме // Вопросы культуры речи. 3. — М., 1961. — С. 21—37.

<sup>2</sup> *Розенталь Д. Э.* Практическая стилистика русского языка. — С. 10.

<sup>3</sup> *Турпат.* — С. 19.

<sup>4</sup> *Золотова Г. А.* Очерки функционального синтаксиса русского языка. Автореф. докт. дис. — М., 1971. — С. 3.

un formu sinonīmija. Arī fonētikā skaņu un to grupu atlasē, atkārtojumos, blīvējumos ir potenciāli ekspresīvie stilistiskie izteiksmes līdzekļi.

5. Daiļliteratūras stilistika aplūko runu/tekstu kā mākslas izteiksmes līdzekli. Šis apstāklis daiļliteratūras stila izpēti izvirza īpašā aspektā, kaut arī šā stila analīzi var iekļaut pārējo stilu lingvistiskajā izpētē. Tādējādi daiļliteratūras stilistika būtu vispārīgās stilistikas, stilistikas vēstures, vēsturiskās un praktiskās stilistikas paveids.

Daiļliteratūras stilistika pēti individuālo stilu, jo daiļliteratūrā stilistisko izteiksmes līdzekļu individuālās īpatnības izpaužas vispilgtāk, taču šādas īpatnības ir arī jebkuram valodas lietotājam mūsdienās, īpaši žurnālistiem, skolotājiem un daudziem kultūras darbiniekiem. Tāpēc individuālo stilu nedrīkst identificēt ar daiļliteratūras individuālo stilu.

### **1.7.2. STILISTIKAS PALĪGZINĀTŅU UN BLAKUSZINĀTŅU NOZARES**

Stilistika, tāpat kā jebkura zinātņu nozare, nav izolēta, bet cieši saistīta ar vairākām citām nozarēm — ar citām ciešāk, ar citām mazāk cieši.

Stilistikas izpētes objekts ir mūsdienu literārā valoda. Valodas sistēmas strukturālo elementu sinonīmija un ekspresivitāte ir stilistikas izpētes saturs, tāpēc stilistika balstās uz mūsdienu literāro valodu.

Taču ir tādas zinātņu nozares, kas tiešāk palīdz stilistikas izveidei, piemēram, valodas vēsture, literatūras vēsture un teorija, matemātiskā lingvistika. Tās nosauksim par stilistikas palīgzinātnēm.

Valodas vēsture, īpaši literārās valodas vēsture, palīdz risināt jautājumus par literārās valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu rašanos un attīstību, par stilu izveidi, par stilistisko normu un valodas semantisko parādību izmaiņām utt.

Literatūras vēsture un teorija palīdz noskaidrot daiļliteratūras stila cilmi un attīstību, literārās valodas un daiļliteratūras valodas savstarpējās attiecības un mijiedarbību, kā arī valodas un daiļliteratūras māksliniecisko izteiksmes līdzekļu specifiku.

Matemātiskā lingvistika ir vēl jaunāka zinātņu nozare nekā stilistika, bet tās attīstība ir daudzsoļoša. Pašreizējie pētījumi stilistikā balstās uz teorētiskiem apsvērumiem, uz novērojumiem un visai primitīvu statistiku. Tāpēc līdzšinējos pētījumos var ieviesties secinājumi ar subjektīvu raksturu. Matemātiskā lingvistika ar moderno tehniku un precīzajām metodēm var dot ticamu informāciju par daudzām stilistikas parādībām.

Ir arī tādas zinātņu nozares, kas tieši stilistikai nepalīdz, bet

ar to saskaras. Šādas zinātņu nozares varētu nosaukt par stilistikas blakuszinātnēm.

Tāda, ir piemēram, literārā rediģēšana, kas, pamatojoties uz valodniecības un stilistikas atzinumiem, izstrādā tekstu rediģēšanas teoriju un praksi, lai tajos būtu attiecīgajā komunikācijā vajadzīgais saturs, teksta kompozīcija un kulturāla valoda.

Stilistikas blakuszinātne ir arī literatūras kritika, kas kopumā dod plašu materiālu stilistikas vēsturei, kaut arī daudzos darbos valodas stilistikas jautājumiem, valodai kā «rakstnieka vienīgajam darba rikam» tiek pievērsts maz uzmanības.

Arī tekstoloģija dod materiālu valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu evolūcijas īpatnību skaidrošanai un individuālā stila izausmes un izveides īpatnību noteikšanai.

Katra teorija ir cieši saistīta ar praksi. **Stilistikas zinātnes teorētiskais uzdevums ir noskaidrot valodas stilistisko izteiksmes līdzekļu būtību, to strukturālos elementus un šo elementu funkcijas un attīstību.**

## 1.8. STILISTIKA UN VALODAS KULTŪRA

Valodas bagātību izmantošanas repertuāru un veidu nosaka komunikācijas saturs, vide un komunikatora subjektīvā attieksme pret tiem. Tāpēc katra runa/teksts tiek veidots noteiktā stilā, izmantojot attiecīgās valodas bagātības. Latviešu valodas resursi ir tik bagāti, ka iespējams radīt visām dzīves vajadzībām adekvāta stila runas/tekstus. To ir liela daudzveidība un dažādība, un tajos izpaužas dažāda attieksme pret valodas kultūru.

Vairums cilvēku grib būt kulturāli — dzīvot tā, kā to nosaka un prasa cilvēka un sabiedrības civilizācijas pakāpe. Un viens no cilvēka kultūras visbūtiskākajiem faktoriem ir viņa valodas kultūra.

Valodas kultūra ir domas kultūra. Kas skaidri domā, tas skaidri runā jeb, kā saka: «Par cilvēku spried ne pēc deguna, bet pēc vārda.» J. Jablonskis atzīst, ka «ar valodu tauta pasaka, kas tā ir, ko tā vērtā». Tāpēc arī katra tauta allaž rūpējas par savas valodas kultūru. Šī rūpe vispirms izpaužas fonētikas un gramatikas izpētē un vārdnīcu izstrādē, valodas normu izveidē un to ievērošanā, valodas kļūdu un trūkumu konstatēšanā, klasificēšanā un skaidrošanā.

Valodas pētītāji, vārda meistari un daudzi jo daudzi citi valodas lietotāji jau intuitīvi jūt, kas attiecīgajā stilā, teksta/runas tipā ir laba valoda, un, par to rūpējoties, cenšas šo ideālu arvien pilnīgot un nosargāt, attīrīt no netrāpīgā, neiederīgā, aplamā, kļūdainā, svešā. Lūk, šis iederīgais, trāpīgais, nekļūdīgais tad arī ir laba jeb kulturāla valoda.

Valodas kultūras darbā vienlaicīgi norit arī pretējs izziņas process. Tiek izpētītas valodas kultūras pazīmes, kas ir labas valodas

būtības izteicējas, un viss pārējais ir ārpus šā valodas ideāla — aplams, kļūdains.

Jau skolu mācību grāmatās tiek minētas tādas valodas kultūras pazīmes kā pareizība<sup>1,2</sup>, precizitāte<sup>2</sup>, bagātība<sup>2</sup>, tīrība<sup>2</sup> vienkāršība<sup>2</sup>. (Šāda tipa valodas aprakstos gan vērojama tendence valodas kultūras izpratni sašaurināt līdz valodas normas jēdzienam, bet tas ir saprotams.)

Ir daudz darbu — gan lielāku, gan mazāku — par valodas kultūras jautājumiem, bet maz tādu apkopojumu, kas valodas kultūras izpratni raksturotu vienkopus un kopumā. Šajā ziņā īpašu ievēribu pelna J. Pikčilinga darbs «Lietuviešu valodas stilistikas» 1. daļa<sup>3</sup>, kas tiek izmantota arī šīs nodaļas izveidē.

Valodas kultūrai, resp., runas/teksta kultūrai, ir vairākas īpašības pazīmes, ko izsaka visu līmeņu valodas strukturālie elementi.

Dažas pazīmes ir obligātas, citas mazāk obligātas, ir arī tādas pazīmes, kas attiecas galvenokrāt tikai uz atsevišķiem stiliem.

Valodas kultūras obligātās pazīmes ir valodas pareizība, skaidrība, precizitāte un tīrība. Šīs pazīmes nosaka jau tie likumi, ko līdz šim saprot ar literārās valodas normām.

Citas pazīmes ir mazāk obligātas, piemēram, runas/teksta koncentrētība, vienkāršība, bagātība. Šīs arī ir kulturālas valodas tipiskas pazīmes, bet tās tieši nenosaka literārās valodas normu izstrādātie likumi.

Ir arī tādas pazīmes, kas nav raksturīgas visiem stiliem, toties atsevišķiem stiliem tās ir būtiskas šo stilu izteicējas, piemēram, dzīvums, ietekmīgums, tēlainība, lab skaņa.

Isumā par katru pazīmi atsevišķi.

## 1. Valodas pareizība

Valoda ir pareiza, ja ievēro gramatikas un fonētikas likumības, ja valodas «būvmateriālu» (vārdus un frāzes) pareizi sakārto pēc valodā pastāvošās gramatiskās sistēmas teikumos vai citos komunikātos un tos — savukārt runā/tekstā, kas ir valodas struktūras vispilnīgākā vienība sazināšanās un objektīvās īstenības izziņas procesā.

Tā, piemēram, pareiza valoda ir teikumos: *Viņš izņēma brāļa grāmatu no savas somas un ienesa to savā istabā. Pat Sūnu ciemā ieviest kārtību bija grūts uzdevums Laimes lācim.* Šie abi teikumi atbilst gramatikas un fonētikas prasībām, bet pirmais nav skaidrs, un otrs nav precīzs. Pirmajā teikumā nav saprotams,

<sup>1</sup> Blinkena A., *Cīrule Dz., Cīrulis K.* u. c. Latviešu valoda 7.—9. klasei. — R., 1976. — 308. lpp.

<sup>2</sup> Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O. Latviešu valodas mācības pamatkurss. — R., 1978. — 252. lpp.

<sup>3</sup> Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. I. — Vilnius, 1971. — P. 342.

ko viņš ienesa savā istabā — savu somu vai brāļa grāmatu. Otrs teikums ir skaidrs, bet nav precīzs, jo skolēns sacerējumā ir gribējis teikt, ka ieviest kārtību Sūnu ciemā ir grūts uzdevums pat Laimes lācim, kas atbilstu A. Upīša stāsta saturam un skolēna iecerei, bet nevietā lietotā partikula *pat* domu padara neprecīzu.

## 2. Valodas skaidrība

Valoda ir skaidra, ja lasītājs vai klausītājs runu vai tekstu var uztvert, ja rakstītais vai teiktais nerada valodiskus pārpratumus, ja nav nemotivētu divdomību.

Skaidra valoda nav identificējama ar primitīvu valodu. Ne katrreiz skaidrā valodā izteikta doma vai mākslinieciski piesātināts tēls uzreiz ir uztverams un izprotams. Te grūtības nerada valodiskie izteiksmes līdzekļi, bet runas, resp., teksta uztvērēja pieredze, priekšzināšanas, vecums, izglītība (īpaši profesionālā) un citi faktori.

Par valodas neskaidrības gadījumiem liecina skolotāju labojumi sacerējumu burtņīcās, atsauksmes par zinātniskiem rakstiem, labojumi, apspriežot sapulču lēmuma projektus, recenzijas par darbiem daiļliteratūrā utt.

Neskaidrības rada vārdu nozīmju, homonīmu, homogrāfu, sinonīmu neiederīgs lietojums — vietniekvārdu, palīgvārdu aplama izvēle un nepareizs novietojums, vārdu izvēle ar saturam neatbilstošiem afiksiem, nesaprotami vārdu nozīmju pārnešanas gadījumi, abreviatūru pārmērīga lietošana utt.

Lai valoda būtu skaidra, tad katrs vārds un tā novietojums teikumā «jāizlaiž» caur adresāta «cenzūru»,<sup>1</sup> kā norāda J. Pikčilingis.

## 3. Valodas precizitāte

Valoda ir precīza, ja runa vai teksts atbilst tam, ko autors ir gribējis teikt.

Valodas precizitāte, runājot vai rakstot jēdzienos, ir atšķirīga no precizitātes, kas izteikta tēlos. Precīzs vārdu lietojums ir prasību prasība zinātniskajā stilā. Tā ir obligāta prasība lietišķajos rakstos, publicistikā. Sarunvalodā un it īpaši daiļliteratūrā, kur cenšas izteikties tēlos, valodas precizitātei ir cits raksturs, jo vārds daiļliteratūrā bez loģiskā satura izsaka arī stilizējošu un ekspresīvu papildinformāciju un tās radītās asociācijas, kam ir citas precizitātes saturs.

Atrast visprecīzāko vārdu ir liela māksla. Nereti teksta autors nonāk «vārda mokās». Tam par cēloni var būt leksikas resursu nepietiekama zināšana vai arī attiecīga vārda trūkums jaunatklā-

<sup>1</sup> Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistiska. I. — P. 46.—50.

tas īstenības parādības apzīmēšanai vai attiecīga skatījuma aspekta izteikšanai.

Ne viss neprecīzais ir nepareizs, bet viss nepareizais ir neprecīzs.

Neprecizitāti rada polisēmijas, homonīmijas, vārddarināšanas un formveidošanas līdzekļu nepratīga izraudzīšana un vārdu aplams novietojums teikumā.

Neprecīzu tekstu var pārveidot par precīzu, to slīpējot.

Pat redzamākie pasaules vārda mākslinieki, piemēram, F. Stendāls, G. Flobērs, L. Tolstojs, J. Rainis, savas daiļrades tekstus ir labojuši un slīpējuši vairākkārt.

Lai teksts būtu precīzs, tajā jāapsver katra vārda lietojums, līdz tiek atrasts optimālais variants.

#### 4. Valodas tīrība

Valoda ir tīra, ja runā vai tekstā nav nemotivēti lietoti neliterārās valodas vārdi, literārās valodas vārdu neliterārās nozīmes vai vārdi parazīti, kā arī neliterārās valodas formas un konstrukcijas.

Valodas tīrību sargā literārās valodas normas.

Valodu piegružo nevajadzīgs «imports».<sup>1</sup> Vārdu vai vārdu nozīmju aizguvumi ir viens no leksikas bagātināšanas avotiem. Daļa aizguvumu latviešu valodā tā ieauguši, ka tos grūti nošķirt no latviskas cilmes vārdiem, daļa iekļaujas internacionālajā leksikā, bet daļa ir nevajadzīgs «imports». Tie ir barbarismi vai latviešu valodas vārdi ar barbarisma nozīmi (semantiskie kalki<sup>2</sup>), ko atklāj konteksts. Tie parasti ir ar prefiksiem atvasināti vārdi (*uzstādīt jautājumu*) vai vārdi prepozicionālā pārvaldījumā (*spēlēt uz klavierēm*).

Valodu pieduļķo arī žargonismu, vulgārismu un vienkāršrunas vārdu nemotivēts lietojums, kā arī teksta nesamērīgs piesātinājums ar izlokšņu vārdiem.

Pie tam nepieciešams apzināties, ka termins motivēti lietots ir visai relatīvs jēdziens. Var jau būt, ka neliterārās valodas vārdi ir motivēti lietoti, bet, ja to tekstā ir daudz, tad šis fakts jau pats par sevi signalizē, ka teksta valodas kultūrā ir trūkumi. M. Gorkijs strikti ir iebildis pret šo valodas duļķu izmantošanu, pats uzrakstījis lugu «Dibenā», no kuras personāžu runas varētu gaidīt šos valodas sārņus, — tādu nav, bet sabiedrības padibeņu un izstumto aina ir meistarīgi un pārliciecināši rādīta.

<sup>1</sup> *Pikčilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika. I. — 103.—107. lpp.

<sup>2</sup> *Kalks* (<fr. *calque* — kopija, atdarinājums) — vārds vai vārdsavienojums, kas veidots pēc citas valodas parauga, burtiski to tulkojot pa daļām. *Kalks* var būt literārā valodā vēlams (līdzstrādnieks <vāc. *Mitarbeiter*, kr. *сотрудник*) vai nevēlams (uzkrist — 'pārsteigt', 'izbrīnēt' <vāc. *auffalen*) aizguvums.

Valodu var piesārņot pārspilēti, puristiski latviskojumi, nevajadzīgi centieni internacionālismu aizstāt ar latviskas cilmes darinājumiem un arī otrādi — internacionālismu un citu aizguvumu nemotivēts lietojums.

Valodu piegružo arī vārdi parazitīti. Tie var būt gan latviskas cilmes (*nu, zin, kā saka, redzi* utt.), gan aizgūti (*vot, aber*). Rakstītos tekstos visbiežāk sastopams ir palīgvārdu (*kā, it kā, un, bet* u. c.) parazitītisks lietojums. Valodas tīrība ir cieši saistīta arī ar valodas koncentrētību.

Valodas tīrība ir labas valodas obligāta prasība.

V. Igo saka: «Stils ir kā kristāls: no tīrības atkarīgs tā spīdums.»

## 5. Valodas koncentrētība

Valoda ir koncentrēta, ja runā vai tekstā nav lieku vārdu, frāžu, nevajadzīgu noviržu no temata.

Koncentrētā valodā vārdiem ir šauri, bet domām un jūtām — plaši.

Kā vispār dzīvē, tā arī valodā ir tieksme taupīt.<sup>1</sup> Pētījumi liecina, ka valodas izrāda tendenci saīsināt vārdus.<sup>2</sup> Laika un enerģijas taupīšana ir par cēloni abreviatūru skaita straujam pieaugumam, piemēram, LLA, LU, LTF, LSDSP. Taupības tendence ir vērojama visos valodas līmeņos: fonētikā ([*nēsam*] — *neesam*; [*larāt*] — *labprāt*; izl. [*lieceļš*] — *lielceļš*; izl. [*febrārs*], [*febrāls*] — *februāris*); morfoloģijā resp. leksikā (*apguve* sal. *apgūšana, pārstāsts* sal. *pārstāstījums, izveide* sal. *izveidošana*; VEF sal. *Valsts elektrotehniskā rūpnīca*); sintaksē (piemēram, periods kā stilistisks izteiksmes līdzeklis pēdējā laika daiļliteratūras tekstos ļoti reti sastopams).

Tiek runāts par valodas koncentrētību. Ipašu institūtu un instanču pētījumiem tiek atstātas tās runas, kurās orators gari jo gari ir izrunājies, bet nekā nav pateicis, kā arī tie teksti (statūti, programmas, protokoli, pārskati, atskaites, lēmumi u. c.), kas cirkulē konferencēs, sanāksmēs, sapulcēs, sēdēs, no kabineta uz kabinetu, no vadītāja pie darītāja, no darītāja pie vadītāja un atkal atpakaļ uz sapulci, līdz šie teksti tiek piemirsti un to vietā radīti jauni, velti izšķiežot laiku un enerģiju.

Valodas koncentrētība ir saistīta ar prasmi atlasīt. Jāvairās, lai tekstā nebūtu nenozīmīgas epizodes, izvērstas pārejas no viena jautājuma uz otru jautājumu, lai nebūtu novirzes no temata. Vienmēr jādomā par to, kas ir saīsināms vai pat izmetams. Šķiet, izšķērdīgi rīkojas tas, kas pārskata ziņojuma ievadā daudzos teikumus nav ne vārda pateicis par iestādes darbu.

Krievu daiļliteratūras valodas īsuma meistars A. Čehovs saka: «Māksla rakstīt — tā ir māksla īsināt.»

<sup>1</sup> *Pikčilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika. I. — P. 120.—121.

<sup>2</sup> *Sturtevant E. H.* Linguistic Change. — Chicago, 1962. — P. 173.

Labā valodā nedrīkst būt arī nevajadzīgu teikumu un to daļu. Tā, piemēram, teikumā *Jurovs nav vienīgais, kas laukā ieradās tikai ap pusdienas laiku, ir vēl arī citi tā pēdējā daļa ir vēl arī citi* ir lieka, jo to pašu izsaka teikuma pirmās daļas vārdi *nav vienīgais*.

Rakstīt var gan īsos, gan garos teikumos, bet jālūkojas, lai šie teikumi nebūtu primitīvas valodas cēlonis un garie būtu uztverami un saprotami. Garos teikumos, īpaši rakstītā tekstā, lasītājs bez īpašas piepūles vairs nespēj atcerēties teikuma pirmos vārdus. Pēdējā laikā vērojama gan pretēja parādība — teikuma sarukšana, kam par cēloni ir emocionāli estētisko izteiksmes līdzekļu meklējumi teikuma īsināšanā, aprāvumā un tā daļu izlaidumā. Pirmais un pats galvenais teikuma garuma mērs ir mērķtiecīgums.

Labā valodā nedrīkst būt arī nevajadzīgu vārdu, ne lielu, ne mazu. Bieži runā un rakstos vērojama tukšvārdība — gan vārdi parazīti (*tiešām, zini, redziet, vispār, beidzot*), gan citi lieki vārdi: saikļi (*un, bet*), partikulas (*pat, kā, it kā, jau, nu*), apstākļa vārdi (*jau, nu*). Vēl izplatītāka ir daudzvārdība — lieki apzīmētāji, epiteti, nevajadzīgi analitiski vārdsavienojumi (*sēklas materiāls = =sēkla, izdarīt vagošanu = vāgot, pēc notikušā koncerta = pēc koncerta, īstenot pieņemtos lēmumus = īstenot lēmumus*). Ir sastopama arī dubultvārdība (*nekārtībā izmētāts = izmētāts, sava autobiogrāfija = autobiogrāfija vai sava biogrāfija*).

Valodas koncentrētība meklējama ne tikai lieka vārda izmēšanā, bet — jo būtiski — visietilpīgākā vārda atrašanās. J. Pikčiļiņģis domā, ka valodas «miesa un asinis» ir darbības vārds un lietvārds. Jāmāk atrast visietilpīgāko vārdu, lai nebūtu vajadzīgi lieki precizējumi. A. Tolstojs mācīja: «Esiet sīksti ar vārdiem! Lai ikviens vārds skrien kā uzasināta bulta tieši gan mērķī, gan sirdī...»

Un ne velti J. V. Gēte, rakstot māsai vēstuli, atkārtoti Cicerona vārdus: «Tā kā man nav laika Tev uzrakstīt īsu vēstuli, rakstu garu.»

## 6. Valodas vienkāršība

Valoda ir vienkārša, ja adresāts teikto vai lasīto var viegli, bez īpašas piepūles uztvert.

Vienkārši runāt un rakstīt — tā ir prasme domu izteikt saprotami, arī par sarežģītākām lietām vajag runāt un rakstīt vienkārši. Vienkāršība — tā ir stila izveides meistarības pazīme.

Valodas vienkāršība ir cieši saistīta ar valodas skaidrību un koncentrētību: vienkāršā valodā izteiktā doma parādās skaidrāk. Prasībai pēc vienkāršības nav sakara ar valodas primitīvismu, kāds vērojams, piemēram, skolēnu pirmajos mēģinājumos veidot sakarīgu tekstu.

Viens no mūsdienu valodas attīstības procesiem ir valodas modernizācija, kas pati par sevi ir pozitīva parādība, bet vienlaicīgi tā var radīt valodas vienkāršībai naidīgas tendences. Tas vēro-

jams visos stilos, bet jo īpaši lietišķajos rakstos un publicistikā. J. Pikčilingis, runājot par lietuviešu valodu, atzīmē, ka daudzu stilistisku negludumu cēlonis ir «birokrātisks» uzskats par valodu un pārspilēta «modernizēšana». Birokrāts vienmēr lietas būtību upurē formālismam. Runādams viņš atmet dzīvo, vienkāršo, dabisko vārdu un dod priekšroku kancelejas, samākslotam, uzpūstam vārdam.<sup>1</sup>

Lietišķo rakstu «augstais», «oficiālais» stils cenšas rast pajumti vairākos publicistikas žanros un lietišķajos rakstos. Preses valoda runā ar masām, tāpēc tajā īpaša uzmanība jāpievērš valodas vienkāršībai. Mazsaturīgu teikumu, pareizāk sakot, domu visgudri vai «birokrātiski» virknējumi, «smalki» aizgūti vārdi un vārdsavienojumi, uzpūsts oficiālisms vai lietišķums, tendence apriet ar likumu būtisko, tendence parādīt priekšniekkrēsības visziņību un visvarību (no vārda vara, bet ne varēt) ir sarežģītas, samudžinātas, samākslotas valodas radinieki un vienkāršas valodas ienaidnieki.

Valodas vienkāršība ir būtisks jautājums daiļliteratūrā. Daiļliteratūrā valoda ir šās mākslas matērija un forma. Valodas emocionāli estētiskā jeb garīgā pārdzīvojuma funkcija ir pati galvenā valodas funkcija šajā mākslas nozarē. Tāpēc daiļliteratūras valodas vienkāršība nav vērtējama ar citu stilu valodas vienkāršības vērtēšanas kritērijiem. Emocionāli estētiskās funkcijas maksimālai izmantošanai rakstnieks pieļauj visu (protams, cik talants atļauj), rakstnieks, pat literārais process kopumā cenšas «izteikt neizsakāmo», meklē savas mākslas izteiksmi, cenšas radīt savas mākslas valodu. Šī valoda var arī nebūt «vienkārša», tā var būt tik koncentrēta, ar tādu domu un jūtu lādiņu, ar tādu garīgo piesātinājumu, pie kāda adresāts nav pieradis. Tekstā var būt izteikts tāds saturs un tā nianse, kas lasītājam nesaistās ar attiecīgo valodas izteiksmes līdzekļu tradicionāli nostiprinājušos saturu. Tā var rasties priekšstats, pirmkārt, ka vārda mākslinieks raksta sarežģīti, nesaprotami un, otrkārt, rodas arī daļēja informācijas noplūde, kas māca un audzina daiļdarba lasītāju, lai mazinātos plaisa starp rakstnieka un lasītāja pasaules uztveres aspekta kvalitātēm un kvantitātēm.

Kur straumes plūst, tur līdzī tiek rautas duļķes, kādu ne mazums ir mūsu daiļliteratūras tekstos. A. Tolstojs norāda: «Pats pirmais — vienkāršība, precizitāte, skaidrība...» Arī K. Paustovskis secina: «Mēģināju visādi, bet beidzot izpratu, ka vislielākā māksla ir rakstīt vienkārši.»

## 7. Valodas bagātība

Valoda ir bagāta, ja runā vai tekstā izmanto valodas sistēmu sinonīmijas un polisēmijas repertuāru pēc iespējas adekvātākai īstenības atspoguļošanai.

<sup>1</sup> Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. I. — P. 97.

Valoda ir bagāta, ja izvēlas vistrāpīgāko vārdu, formu, konstrukciju.

Teksts var atbilst valodas normu prasībām, bet vienlaicīgi tā valoda var nebūt bagāta. Ikdienas sarunās cilvēks izmanto tikai dažus tūkstošus vārdu no milzīgā latviešu valodas vārdu krājuma.<sup>1</sup> Sarunās izmanto pašus nepieciešamākos, biežāk lietotos, labāk zināmos, pie rokas esošos vārdus, bieži sevi neapgrūtinot ar trāpīgākā vārda meklējumiem. Tā, piemēram, nav nepareizi teikt *attaisīt durvis, attaisīt mēteli, attaisīt nazi, attaisīt pudeli, attaisīt konservu kārbu, attaisīt maisu, attaisīt lietussargu*, bet šāda daudznozīmju vārda *attaisīt* nemotivēts lietojums neliecina par valodas bagātību, jo ir iespējams attiecīgo darbību nosaukt ar trāpīgāku vārdu: *atvērt durvis, atpogāt mēteli, atvāzt nazi, atkorķēt pudeli, atgriezt konservu kārbu, atsiet maisu, atvērt lietussargu*.

Mūsdienu latviešu valoda ir bagāta valoda, tā pilnībā spēj izzināto pasauli atspoguļot gan jēdzienos, gan tēlos, gan arī nodrošināt pasaules izziņas procesu.

Latviešu valodas sinonīmijas un polisēmijas bagātības leksikā ir apzinātas vārdnīcās, bet morfoloģijā un sintaksē — gramatikās.

Sinonīmija un polisēmija (gan leksiskā, gan gramatiskā) ir paši centrālie zobrati valodas bagātības sistēmas mehānismā.

Tā, piemēram, vārdam *aiziet* «Latviešu literārās valodas vārdnīcā» uzrādītas 11 nozīmes, kas skaidrotas ar attiecīgu vārdu vai vārdu savienojumu. Šie vārdi ir kādas sinonīmu rindas locekļi, vairumā sinonīmu rindas dominantes.

Tā, piemēram, vārda *aiziet* nozīmes 'tikt iztērētam, izdotam', resp. 'iztērēt', 'izdot' ir sinonīmi sinonīmu rindā *izdot — iztērēt — notērēt — aizlaist — izniekot — izgrūst — izgāzt* utt.

Tekstā *Vēl bija mežzinim jāmaksā par mājas būves kokiem. Arī te nauda aizgāja* vārda *aiziet* leksiski semantiskais variants objektīvu apstākļu dēļ 'tikt iztērētam, izdotam' savā saturā ir bagātāks, precīzāks par tā sinonīmiem *izdot* vai *iztērēt*. Minētajā tekstā vārds *izdot* būtu neitrāls, bez papildinformācijas, nabadzīgāks, tas nenorādītu izdošanas cēloņus un vārds *iztērēt* nebūtu precīzs, jo tas norāda, ka nauda nelietderīgi izdota, proti, aizlaista, kas savukārt ir viena no 16 nozīmēm vārdam *aizlaist* 'atļaut aiziet, palikt kaut kur'. Vārds *aizgāja* norāda uz objektīviem apstākļiem, kuru dēļ nauda tika izdota. Šādu papildinformāciju nedod neviens cits no sinonīmu rindas vārdiem, — šī papildinformācija ir atrodamā tikai vārda *aiziet* polisēmijā. Latviešu valoda ir bagāta arī formu un konstrukciju ziņā. Morfoloģijā tas īpaši attiecināms uz deklinējamiem un konjugējamiem vārdiem.

<sup>1</sup> Par latviešu valodas leksikas bagātību liecina, piemēram, K. Milenbaha un J. Endzelina «Latviešu valodas vārdnīca», kas latviešu valodā ir lielākā. Tajā ir ap 140 000 vārdu, apzināti ārpusē ir atstāti internacionālismi. Bez tam pēc vārdnīcas iznākšanas latviešu valodas vārdu krājums ir ļoti strauji kuplojis.

Šī bagātība rodama formu polisēmijā, kas ir viena no galvenajiem morfoloģiskās sinonīmijas avotiem.

Tā, piemēram, īstenības izteiksmes forma var funkcionēt arī ar atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes nozīmi. Ja īstenības izteiksmes forma funkcionē ar atstāstījuma izteiksmes nozīmi, tad tā norāda, ka atstāstītājs par izsacītās darbības atbilstību īstenībai ir vairāk pārliecināts, nekā šo darbību nosaucot ar atstāstījuma izteiksmes formu, — ka atstāstītājs teikto dzirdējis pats, bet ne no kādas citas personas atstāsta (kā tas ir ar atstāstījuma formu izteiktajā atstāstījumā). Pie tam ar īstenības izteiksmes formu veidotais atstāstījums ir ekspresīvāks, dažkārt ar noģiedamās runas pamatinformācijas niansēm, piemēram: *Es tieku bārta tā, kā savā mūžā neesmu dzirdējusi. Ausis man svilst — un es būtu gatava zem sola pazust. Es esmu (=esot) tas vispailaidnīgākais skuķis pasaulē. Es nekaunos (=nekaunoties) pieaugušos cilvēkus tišā prātā nerrot...! Pērienu es savā mūžā neesmu (=neesot) redzējusi... (A. Upīts).*

Sai piemērā ar īstenības izteiksmes formu izteiktais saturs ir bagātāks nekā tas, ko dotu atstāstījuma izteiksmes forma.

Valodas bagātība vienlaicīgi ir valodas precizitātes liela rezerve.

Runas vai teksta valodas bagātību nosaka runātāja vai rakstītāja ricībā esošie aktīvie valodas izteiksmes līdzekļi. Jo bagātāks ir valodas izteiksmes līdzekļu aktīvais krājums, jo bagātāka ir autora valoda.

Visaktīvākais valodas repertuārs ir sinonīmu dominantes un tām vistuvākie, visbiežāk lietotie varianti.

Aktīvos valodas izteiksmes līdzekļus papildināt ar neaktīvajiem — nozīmē bagātināt valodu.

J. Pikčilingis norāda: «Kā bagātība piešķir valodai spēku, padara to stilistiski bagātu, tā nabadzība to padara glēvu, mazasiņģu.»<sup>1</sup>

## 8. Valodas dzīvums

Valoda ir dzīva, ja tā ir dabiska, nesamocīta, bez kancelejiem un samākslotiem modernismiem.

Ja grib, lai valoda būtu dzīva, dabiska, mēdz teikt: «Raksti tā, kā runā!» Šāds ieteikums no pirmā acu uzmetiena var likties praktisks un vienkāršs. Būtībā tas ir sarežģīts un pieņemams tikai nosacīti. Dažs ģimenē ar draugiem un paziņām runā dzīvi, dabiski, interesanti, asprātīgi, bet plašākai auditorijai vai avīzes rakstiņģā tikai ar grūtībām var izmociť kādu vārdu. Ir arī tā, ka cilvēks māc dzīvģ, dabiskģ valodģ savas domas, jģtas uzrakstiť, bet runģšana sagģdģ grģtģbas.

Visu stilu un to paveidu pamatģ ir sarunvaloda — dzģvģ, dabiskģ tautas valoda. Šajģ apstģklģ tad arī ir saskatģms ieteikuma

<sup>1</sup> Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. I. — P. 273.

«raksti kā runā» racionālais kodols. Un, tiešām, cilvēks runā labā dzīvā valodā, bet, kad sēžas pie papīra lapas vai uzkāpj tribīnē, sāk šaubīties par savu valodu, grib to padarīt labāku — tādu kā citiem rakstītājiem un oratoriem un sāk valodu «mākslinieciski», tas ir, mākslīgi uzlabot. Turklāt rakstītāja vai runātāja šaubām ir liels pamats. Sarunvalodā ir daudz atkārtojumu, izlaidumu, pāreja no vienas konstrukcijas uz otru (personas, laiki, izteiksmes utt.), dažāda nestandarta vārdu secība, aplam veidotas teikumu konstrukcijas, novirzes no literārās valodas leksiskajām un gramatiskajām normām. A. Puškina jau ir atzīmējis, ka «rakstu valoda ik brīdī tiek atdzīvīnāta ar teikumiem, kas dzimst sarunās», bet arī brīdinājis, ka «rakstīt tikai runas valodā, tas nozīmē — neprast valodu».

Tāpēc padomu «rakstīt tā, kā runā», nedrīkst saprast burtiski.

Sarunvaloda ir visu citu valodas paveidu dzīvuma, dabiskuma un bagātības avots, no kura var smelties un mācīties.

Lielākie valodas dzīvuma un dabiskuma ienaidnieki ir kanceleji, teksta substantivizēšana, abstraktu, nekonkrētu vārdu un palīgvārdu nemotivēta lietošana.

Kanceleji, ko dažkārt saudzīgi nosauc par lietišķo rakstu valodas stila vai oficiālā stila izteiksmes līdzekļiem, ar oratoru un rakstītu cirkulāru starpniecību spiežas iekšā tais valodas apakšsistēmās, kur tie nepalīdz, bet traucē labas valodas plūdumu un attīstību. Šie vārdi, vārdu savienojumi un konstrukcijas spiežas iekšā ne tikai publicistiskās un zinātniskās valodas tekstos, bet arī sarunvalodā, skolēnu rakstu darbos un pat daiļliteratūrā.

Ar kancelejiem ir saistīta arī teksta substantivizēšana. Ir tendence dzīvo, dinamisko, ar savām daudzām gramatiskām kategorijām nozīmes ziņā ietilpīgo darbības vārdu aizstāt ar lietvārdu, kas atvasināts no attiecīgā darbības vārda. Gan ar šiem atvasinājumiem, gan ar citiem abstraktas, vispārīgas nozīmes dežūrvārdiem tiek radīti arī liekvārdīgi šampveidīgi vārdsavienojumi, kas padara valodu ne tikai smagnēju, gausu, aukstu, oficiālu, bet, nemotivēti lietojot, arī grabošu (tādu papildinformāciju sniedz visi lietošanā apbružātie valodas izteiksmes līdzekļi). Piemēram, *veikt noformēšanu* (*noformēt* vietā), *izdarīt operāciju* (*operēt* vietā), *veikt darbu ar atbildības sajūtu* (*strādāt atbildīgi, ar atbildību* vietā). Teksta substantivizēšanas kāre noved pie kļūdām, kas dažkārt izraisa pat komismu un humoru, piemēram: *iesēt sēklas materiālu* (*iesēt sēklu* vietā; labāk gan *iesēt miežus, rudzus, cukurbietes* utt., bet pilnīgi nav saprotams, kā var *sēt materiālu*), *izdarīt vagošanu* (*vagot* vietā): nedrīkst veidot analītiskos vārdu savienojumus ar lietvārdiem, kas izsaka laika ziņā neierobežotu darbību (atvasināti ar izskaņu *-šana*), kuri atkarīgi no pabeigtā veida darbības vārda, jo abas minētās nozīmes viena otru izslēdz.

L. Reinels par lietvārdu konstrukciju izplatību saka: «Lietvārdība ir dvēseliska savārguma izpausme: cilvēki sāk vērot pa-

sauli ne kustīgu, bet sastingušu. Viņi neņem kustīgāko, stiprāko valodas elementu — darbības vārdu, bet savas domas un jūtas izsaka ar sastingušiem verbālajiem substantīviem. Izklāsts kļūst par šablonu, saturs tāpat.»<sup>1</sup> Valodas dzīvums un dabiskums nav pretrunā ar lietišķo rakstu un oficiālā stila attīstības tendencēm. Tieši otrādi, šīs valodas kultūras pazīmes jārespektē visos valodas veidos.

## 9. Valodas tēlainība

Valoda ir tēlaina, jo valodas strukturālie elementi aktivizē klausītāja vai lasītāja iztēli.

Valodas tēlainība ir ciešā sakarā ar citām valodas kultūras īpatnībām, īpaši ar precizitāti, dzīvumu, ietekmīgumu. Valodas tēlainības izpratne nav sašaurināma līdz emocionāli ekspresīviem valodas izteiksmes līdzekļiem. J. Pikčilingis atzīst, ka konkrētība ir tēlainības pamats. Viņš atzīmē, ka tēlaini ir paši īstenības priekšmeti — mākonis, ezers, kalns, parādības — vētra, saules riets, ziemeļblāzma utt.<sup>2</sup> Priekšmeti, parādības cilvēka apziņā rada tos tēlus, no kuriem izziņas process iet uz abstrakto domāšanu. No vispārinājuma rakstura izriet vārda nozīmes konkrētība vai abstraktuma pakāpe. Jo plašāka ir vārda nozīme, jo bālāks ir tēls.

J. Pikčilingis, runājot par vārdu tēlainības raksturu, to iedala pastāvīgā vai sistēmiskā tēlainībā (vārdi, kas rada redzes un dzirdes gleznas) un potenciālā vai konteksta tēlainībā (vārdi, kas lietoti pārnēstā nozīmē — metonīmija, salīdzinājums, metafora utt.).

Valodas tēlainības nozīmīgākie izteiksmes līdzekļi, protams, ir vārdi un frazeoloģismi, bet tēlainības radīšanā izmanto arī fonētiskās parādības (aliterāciju, asonansi utt.) un gramatiku (morfoloģisko formu sinonīmiju un polisēmiju, retoriskos jautājumus, elidējumus, periodus, sintaktisko paralēlismu utt.).

Valodas tēlainība nav raksturīga visiem stiliem. Tēlainos izteiksmes līdzekļus cenšas izmantot sarunvalodā, tēlainība dzirkstīt dzirkstī pasakās, teikās, kas ir vēsturiska saikne starp daiļliteratūru un sarunvalodu, tēlainie izteiksmes līdzekļi nepieciešami vairākos publicistikas žanros, piemēram, aprakstā, feļetonā, intervijā, reportāžā u. c. Tēlainība ir viena no pašām būtiskākajām daiļliteratūras valodas īpašībām.

Tēlainībai jābūt īstai, tiešai, tā nedrīkst būt samākslota, bezgaumīga, tāda, kas izraisa smieklus, neērtības sajūtu.

Tēlainība ir arī viena no pašiem būtiskākajiem valodas ietekmēšanas līdzekļiem.

<sup>1</sup> Reiner L. Stilkunst. Ein Lehrbuch deutschen Prosa. — München, 1967. — S. 150. Citēts no *Pikčilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika. I. — P. 167.

<sup>2</sup> *Pikčilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika. I. — P. 221.

## 10. Valodas ietekmīgums

Valoda ir ietekmīga, ja tā iedarbojas uz klausītāju vai lasītāju. Valoda var iedarboties uz adresātu gan ar valodā dotajiem faktiem, gan ar emocionāli estētiskiem izteiksmes līdzekļiem. Ar valodas ietekmīgumu parasti saprot emocionāli estētisko iedarbi. Runātājs vai rakstītājs klausītājā vai lasītājā cenšas rast atbalsi, neatstāt vienaldzīgu, ieinteresēt klausītāju vai lasītāju, to dabūt savā pusē, jo runājam un rakstām ne tikai kaut ko, bet arī kaut kam. Šim kaut kam gribas radīt iespaidu, pārliecināt, iejūsmināt. Cenšamies radīt izteiksmes spriegumu. Šim nolūkam izmantojam visdažādākās emocionālās noskaņas nokrāsas: oficiālu, svinīgu, sirsnīgu, familiāru, humoristisku, ironisku, satīrisku un citas, kā arī emocionālā vērtējuma dažādās nokrāsas: cildinājumu, uzslavu, sirsnību, maigumu, mīlumu, nievājumu, nicinājumu, nosodījumu, izsmieklu utt.

Valodas ietekmīguma nolūkā tiek izmantoti visi izteiksmes līdzekļi, sākot ar vienkāršāko epitetu, salīdzinājumu, metaforu un beidzot ar teikuma konstrukciju, rindkopu, pat stāstījumu vai teksta kompozīciju, sižetu, žanru.

Šādi tipiskie valodas ietekmīguma līdzekļi konkrētā runā vai tekstā gūst savu individuālo lietojumu, jo katram cilvēkam ir savs valodas stils. Valodas individuālās īpašības pašas par sevi jau ir valodas ietekmēšanas līdzeklis. Tam lielākie ienaidnieki ir valodas šabloni un štampi. Ja sāk atkārtot vienus un tos pašus vārdus, frāzes, epitetus, salīdzinājumus, tie kļūst par šablonu, noburzās un zaudē vissvarīgāko — dzīvumu, tēlainību un arī ietekmīgumu.

J. Loja norāda, ka visskaidrāk valodas ietekmējošais spēks redzams agitācijas un propagandas darbā, tas izpaužas arī audzināšanā un izglītošanā, savā veidā jo spēcīgi daiļliteratūrā un «arī parastā ikdienas dzīvē — gan draudzīgā, gan saasinātā dažādo dzīves jautājumu apcerē — ik uz soļa valoda, bieži vien mums pašiem nemanot, veic savu spēcīgo ietekmēšanas darbu».<sup>1</sup>

## 11. Valodas labskaņa

Valoda ir labskanīga, ja teksta fonētiskā organizācija ir saskaņīga, plūstoša, ritmiska, raīta, tāda, ko patikami klausīties.

Labā valodā teikumiem, citiem komunikātiem un to secībai jābūt plūstošai, gludai, bez labskaņas trūkumiem.

Jau skolā tiek mācīts, ka valodas labskaņu traucē viena vārda vai vienas saknes vārda nemotivēti atkārtojumi. Valodas skanīgumu traucē kura katra valodas strukturālā elementa nepamatots atkārtojums, piemēram, fonēmas, afiksu, vārda savienojumu, teikuma daļu atkārtojums blakus vai tuvu esošajās teksta vienībās.

Labskaņu rada harmonisks valodas fonētikas parādību izkārt-

<sup>1</sup> Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1958. — 19. lpp.

jums frāzē, tas nozīmē, ka vārdu izvēlē jāņem vērā ne tikai vārda nozīme, bet arī skaņu komplekss.

Daiļliteratūrā, jo īpaši dzejā, labskaņas un tēlainības radīšanai izmanto speciālus tēlainās izteiksmes līdzekļus, piemēram, aliterāciju un asonansi.

Visas valodas skaņas nav vienlīdz labskanīgas. Skanīgākās ir tās, kurām vairāk ir toņa, bet ne trokšņa elementu. Tāpēc visskanīgākie ir tie vārdi, kuros daudz patskaņu, divskaņu, skaneņu, pēc dzirdes mazāk izteiksmīgi ir vārdi, kas piesātināti ar troksneņiem, īpaši nebalsīgajiem.

Labskaņu rada arī valodas ritmika. Harmonisks, ritmisks valodas viļņojums ir obligāts dzejas elements, viens no pašiem svarīgākajiem dzejas būtības izteicējiem. Prozā un citos valodas stīlos ritmikai ir cits raksturs. Arī šais stilos valodai var būt savs ritms, ko nosaka teikuma un tā daļu intonācija, vārda uzsvars, vārdā esošo zilbju skaits utt. Tā, piemēram, valodas raitumu traucē vairāki kopā esoši neuzsvērti vārdi, tāpat blakus stāvoši vairāki daudzzilbju vārdi, jo tad tālu atrodas viena uzsvērtā zilbe no otras.

Valodas labskaņa mazāk būtiska ir lietišķajos rakstos, zinātniskos tekstos, bet publicistikā, sarunvalodā un jo īpaši daiļliteratūrā valodas labskaņa ir labas valodas apliecinātāja.

\* \* \*

Valoda mainās, attīstās. Un arī «valodas kultūra, tāpat kā pati literārā valoda un tās normas, ir vēsturiski mainīga».<sup>1</sup>

Arī «modes» tendences var būt dažādas: gan valodas izsmalcināšanas tieksme, gan demokratizēšanas un modernizēšanas cētieņi, kādi pašreiz vērojami, — vienalga: valodas kultūra ir katras tautas un paša runātāja aprūpē, jo «valoda ir katra cilvēka garīgo bagātību spogulis», kā atzīmē J. Kārklīšs, tālāk secinot: «Katra cilvēka valodas bagātība, augsta valodas kultūra paver ceļu uz savas un citu tautu kultūras vērtībām, palīdz kļūt par aktīvu un apzinīgu šo kultūras vērtību vairotāju».<sup>2</sup>

Valodas kultūra ir cieši saistīta ar stilistiku. Valodas stilistiskās potences ir tās, kas nodrošina augstu runas/teksta kultūru un dod iespēju pašas valodas parādības kvalificēt un klasificēt valodas kultūras aspektā.

Praksē bieži jo bieži valodas kultūras izpratni sašaurina līdz t. s. literārās valodas normām.

Literārās valodas norma ir viena no obligātām valodas kultūras prasībām, kas galvenokārt saistīta ar valodas pareizību un tīrību, turpretī stilistiskie izteiksmes līdzekļi ir tie, kas realizē valodas kultūras visas kvalitātes un literārās valodas normu varian-

<sup>1</sup> Kārklīšs J., Rudzite M., Soida E. Valodas mācība. — R., 1977. — 123. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, 127. lpp.

tus atbilstoši attiecīgajam stilam, resp., atbilstoši attiecīgajam teksta tipam.

Turklāt valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi realizē arī neli- terārās valodas apakšsistēmas, paveidus (vienkāršrunu, žargonus, izloksnes) un to izmantošanu literārās valodas tekstos kā māksli- niecisku izteiksmes līdzekli.

Literārā valoda ir kulturāla valoda, kas ar stilistiskiem izteik- smes līdzekļiem tiek realizēta runā/tekstā atbilstoši komunikatīva- jam saturam, videi un autora subjektīvajai izjūtai.

Runājot par stilistiku un valodas kultūru, būtisks ir jautājums, cik pamatota ir dažādās valodniecības skolās (piemēram, krievu, latviešu u. c.) izvirzītā opozīcija *literārā valoda: neliterārā valoda*. Ir valodniecības skolas, kas šādu pretstatījumu neizvirza, jo valoda ir dabisks darinājums, kuru tās veidotāji izmanto, vadoties no ko- munikācijas satura, vides un subjektīvās izjūtas.

Tāda ir problēma.

Tas, protams nenoliedz valodas kopšanu un tiekšanos pēc labas valodas, pēc valodas kultūras, kuras konkrēto izpausmi realizē valodas stilistiskās potences, balstoties uz literāro valodu. Rūpes par valodas kultūru (un vispār par valodu) ir vērojamas īpaši tajās valodās, kuru lietotāji ilgstoši atrodas aneksijas vai citāda veida pakļautības situācijā, kā tas ir, piemēram, ar baltu valodām.

## 1.9. LITERĀRĀ VALODA, TĀS NORMA, STILISTIKA UN LITERĀRĀ REDIGĒŠANA

### 1.9.1. LITERĀRĀ VALODA

No iepriekšējā nodaļā teiktā izriet jautājums, kas ir literārā valoda.

Literārā valoda ir visas tautas kopējais pilnīgākais valodas pa- veids, kam ir arī sava rakstu forma un ko apzināti veido un kopj valodas meistari.

Literārās valodas izpratnē ir dažādi uzskati. Iepriekš minētais ir dots daudzās citu literāro valodu definīcijās, arī latviešu literā- rās valodas vēstures pētnieka A. Ozola darbos. Arī viņš izvirza trīs literārās valodas būtiskas pazīmes: 1) literārā valoda ir tautas valodas forma, ko «valodas meistari ir izkopusi un apstrādājuši»,<sup>1</sup> 2) «literārā valoda parasti saistīta ar rakstu valodu»<sup>2</sup>, 3) «literārā valoda mēdz būt apzināti normēta»<sup>3</sup>.

Sajā sakarā lietderīgi ielūkoties divos jautājumos: 1) literārās valodas pazīmju būtībā un 2) to funkcionēšanas vēsturiskajā mai- nīgumā.

<sup>1</sup> Ozols A. Raksti valodniecībā. — R., 1967. — 106. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, 107. lpp.

<sup>3</sup> Turpat, 108. lpp.

## I. Par literārās valodas pazīmēm

1. Tas, ka literārā valoda ir visas tautas kopējais valodas paveids, šo valodas apakšsistēmu paceļ visaugstākajā valodas paveidu rangā, literārā valoda ir vispilnīgākais valodas paveids. Šī pilnības kvalitāte izpaužas dažādi. Piemēram, literārā valoda ir tā, kas nodrošina sazināšanos starp dažādu dialektu runātājiem. Eksperimenti rāda, ka vecākās paaudzes dziļo augšzemnieku un kurzemnieku savstarpējā sazināšanās, ja tiem nav zināma literārā valoda, ir apgrūtināta. Literārās valodas pilnīgums izpaužas arī tajā apstākļi, ka tai ir visciešākie un plašākie kontakti ar visām izloksnēm un citām valodām, kas to bagātina.

Saskarsme ar citām valodām literāro valodu iesaista visu valodu attīstības kopējā kontekstā un virzībā.

Salīdzinot ar citām valodas sistēmām, literārās valodas priekšrocības ir saistītas ar jau minēto tās otro un trešo pazīmi, t. i., literārajai valodai ir sava rakstu forma, un tā tiek apzināti kopta, normēta.

2. Literārās valodas rakstu forma, ne tikai sekmē tās attīstības nostiprināšanu ar paliekamām rakstu zīmēm un reizē atvieglo tās veidošanu un kopšanu, bet rakstība arī veicina tās izplatīšanos un nostiprināšanos visos novados.

Latviešu valodā rakstu forma ir izmantota arī lībiskajā un augšzemnieku dialektā. Pēdējā ir bagātīgi teksti visos stilos, pat mācību grāmatas. Latgaliešu izlokšņu grupai ir arī sava rakstu valoda.

3. Literāro valodu apzināti attīsta un kopj valodas meistari, kurus nosacīti var grupēt vairākos rangos. Šajā sakarā grūti nošķirt valodas meistarus no valodas mācītājiem.

Pirmie valodas mācītāji ir māte un tēvs, brāļi, māsas, citi ģimenes locekļi, draugi, kaimiņi, radi. Vai tie nav arī pirmie valodas meistari?

Tad nāk bērnudārza audzinātāji, skolotāji (visi, ne tikai latviešu valodas speciālisti), mācību grāmatas. Tie taču arī ir valodas meistari.

Valodas meistari veido bērnu un jauniešu laikrakstus, žurnālus. Žurnālisti, izmantojot valodu kā savu galveno, varētu teikt, vienīgo amata rīku, apzināti vai neapzināti ietekmē tās attīstību un māca lasītājiem un klausītājiem latviešu valodu. Tātad viņi ir valodas meistari. Meistari, kuru iespaids uz mūsdienu latviešu valodu ir milzīgs. Šo lielo ietekmi nosaka radio un televīzijas gandrīz vai visas diennakts valodas translācijas un periodikas sazarotā un bagātā informācija, kas tiek realizēta galvenokārt ar valodas palīdzību. Un mūsdienās valodas lietotāji bieži jo bieži dod priekšroku tieši šiem informējošiem valodas tekstiem.

Ja latviešu valoda kļūst kuplāka un dzidrāka, tad tas lielā mērā ir žurnālistu nopelns, un, ja latviešu valodā ir grūži un

duļķes, tad arī pie tā īpaši vainīgi ir žurnālisti — un, protams, arī visi pārējie, kas izmanto masu informācijas līdzekļus.

Diezgan daudziem šī ranga skolotājiem, īpaši tiem, kas izmanto runātās valodas formu, tāpat kā jaunāko paaudžu aktieriem, būtu ļoti lietderīgi pašiem vēl paskoloties valodā.

Arī rakstnieki ir sava veida valodas meistari un skolotāji. Viņi šajā funkcijā ieņem īpatnēju vietu. Daiļliteratūras radīšanā valoda ir šī mākslas veida matērija un forma. Šo valodas paveidu komunikācijā iesaista valodas emocionāli estētiskā funkcija, kas ir primārā un kura arī regulē daiļdarba izteiksmes attieksmi pret literāro valodu un tās normām, turklāt katra teksta autora subjektīvi individuālajā variantā.

Sie faktori neļauj identificēt t. s. literāro valodu un daiļliteratūras valodu. Rakstnieks, ja viņš ir īsts vārda meistars, vispilnīgāk spēj izmantot un parādīt valodas bagātības. Viņš vienlaicīgi ir izmantotājs un radītājs. Istenības atklāsmes procesā rakstnieks var iesaistīt visus valodas resursus, ne tikai literārās valodas izteiksmes līdzekļus vien.

Rakstnieki ir tie valodas meistari un skolotāji, kas kopj un māca valodas dvēseli, tās bagātību, vienkāršību, dzīvīgumu, skaņīgumu, dzidrumu un krāšņumu, spēku un varenību.

Īpaša ranga valodas kopēji un mācītāji ir valodnieki. Visi par valodu interesējas kā par ērtāko sazināšanās līdzekli. Kad valoda praktiski ir apgūta, kad cilvēks māc runāt, lasīt, rakstīt, tad viņš par to vairs īpaši neinteresējas. Pat rakstnieki par valodu interesējas tikai kā par savu amata rīku — kā labāk izteikt savu sakāmo. Valoda kā īpašs izziņas objekts ir valodas speciālistu — valodnieku ziņā. Viņi pētī tās cilmi, attīstību, sistēmu, struktūru, to kopj, normē, attīsta. Valodnieku uzdevums nav subjektīvi jaukties valodas procesos, bet gan pēc iespējas objektīvi sekmēt tās attīstību, valodas lietotājiem iesakot tipisko, progresīvo.

Te tika minēti galvenie valodas kopēji un tās mācītāji. Tātad literārā valoda ir apzināti kopta valoda, tai ir sava rakstu forma, un tā ir kopēja visai tautai.

## II. Par literārās valodas pazīmju funkcionēšanas vēsturisko mainīgumu

Pētījumi rāda, ka minētās literārās valodas pazīmes latviešu valodā dažādos tās attīstības posmos realizējas kvantitatīvi un kvalitatīvi dažādi, turklāt katra pazīme ar atšķirīgu intensitāti un pilnīgumu. Par to ir iespējams spriest pēc latviešu literārajā valodā esošajiem avotiem: 1) pēc tautā runātās valodas, 2) pēc rakstītiem tekstiem un 3) pēc folkloras, īpaši tautasdziesmām.

Literārās valodas avoti ir tie, kas veicina un bagātina literārās valodas izveidi un attīstību. Latviešu literārās valodas izveides

apstākļi bija tik nelabvēlīgi, ka esošie avoti ir trūcīgi, pārveidojušies un deformēti, īpaši sākuma posmā.

Mums tikpat kā nav pašu rakstītu tekstu līdz pat 19. gadsimtam,<sup>1</sup> līdz ar to nav fiksēta arī senāko gadsimtu sarunvaloda tās dabiskajā izteiksmē, kas ir katras literārās valodas izejas punkts.

Atliek viens: no mūsu rīcībā esošiem dotumiem — avotiem — izsecināt latviešu literārās valodas izveides procesu un attīstības stadijas.

Par tādu avotu vienprātīgi tiek atzīta folklorā, jo īpaši tautasdziesmas, — gan dažādos aspektos un ar atšķirīgu argumentāciju. Par otru avotu — vācu mācītāju rakstītajiem tekstiem — domas dalās: vieni atzīst, ka šie raksti ir sekmējuši literārās valodas izveidi, citi —, ka tie ir kropļojuši latviešu valodu.

Daži apsvērumi par abiem avotiem. Vispirms par tautasdziesmām.

Latviešu tautasdziesmas ir fenomens, tās ir latviešu esības, pašsatvara izteiksme un vienreizējs avots latviešu valodas lingvistiskajai izpētei. Mūsu problēmas sakarā tās daļēji aizstāj 1) sarunvalodu (te vēl varam pievienot folkloras prozas žanrus), 2) daļēji tās aizstāj to valodas apakšsistēmas sākotni, ko šodien saucam par daiļliteratūras valodu, 3) tās aizstāj literārās valodas normatīvā rakstura rādītājus, jo tās, no mutes mutē iedamas, ir slīpējušās daudzu valodas meistaruru izjūtā, un 4) tās aizstāj rakstu valodu, jo, kamēr nav valodas grafiskās izteiksmes, teksti no paudzes uz paudzi pāriet folkloras veidā, protams, ar zināmu noplūdi un laika gaitas pārģozījumiem.

Pētījot latviešu literārās valodas izveidi, jāņem vērā visi avoti, minētie faktori un aspekti, bet, kā jau teikts, tiem ir savas nepietiekamības, kas arī jāapzinās.

Daži piemēri.

1. Tautasdziesmas pilnīgāk vai mazāk pilnīgi pārstāv tikai atsevišķas latviešu valodas funkcionālās sfēras, tāpēc loģiski, ka tautasdziesmas vienas pašas nevar būt visas literārās valodas sākotne vai visu literārās valodas pazīmju vienīgās reprezentētājas.

2. Ir skaidrots tautasdziesmu vecums, bet maz skaidrots un grūti ir skaidrojams tautasdziesmu valodas vecums. Kamēr tas nav izdarīts (ja tas ir vispār izdarāms), tikmēr tautasdziesmu valoda maz ko dod literārās valodas stadiālās attīstības noteikšanā.

Lai saprotamāka būtu doma par tautasdziesmu normatīvo raksturu, vēlams kāds paskaidrojums, ko jau izteikusi A. Blinkena: «Vairums tautasdziesmu izveidojušās par virsdialektālās valodas

<sup>1</sup> Atskaitot nedaudzus latviešu mācītāju un amatnieku rakstītos tekstus, kas arī bija citu valodu un stilu ietekmē. Skat. *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā. — R., 1967. — 236 lpp.; *Apinis A.* Neprasot atļauju. — R., 1987. — 222 lpp.

etalonu.»<sup>1</sup> Tas nozīmē, ka normatīvais raksturs jāmeklē tur, kur to var atrast. Reljefi tas saskatāms vārdsavienojumu un teikumu konstrukcijās, tekstveidē un stilistiskajos paņēmienos, kurus neietekmē, piemēram, izlokšņu fonētiskās, morfoloģiskās un leksiskās īpatnības. Bet normu attīstības problēmu risinājumu šis literārās valodas avots nesekmē.

Par vācu mācītāju latviešu valodas tekstiem.

Visi vienprātīgi atzīst, ka tie ir kļūdaini un vairāk vai mazāk kroplīgi, īpaši runājot par 16. gs. tekstiem, bet neviens īsti arī nenoliedz, ka tie nebūtu izmantojami, un tos arī izmanto latviešu valodas pētījumiem. Te vietā citēt jau zināmo J. Endzelīna atziņu: «Kas mums šos tekstus dara svešādus, nav to valoda, bet rakstījums.»<sup>2</sup> Rakstījums apgrūtina šo tekstu izmantošanu, īpaši fonētisko un morfoloģisko parādību pētījumos. Bet tie ir vienīgi attiecīgo gadsimtu rakstītie teksti un vienīgais avots, kuru, saprātīgi izmantojot, var gūt zināmu priekšstatu par latviešu literārās valodas izveidi. Tajos var atpazīt sava laika sarunvalodu un citu stilu sākuma aizmetņus.

Tie ir teksti labākā vai sliktākā rakstu valodas formā; sākot ar 17. gs. iespēju robežās to valoda apzināti normēta, šai sakarā tiek veidots visiem kopējs valodas variants, pēc iespējas norobežojoties no izloksnēm. Par valodas meistariem tekstu veidotājus, resp., tulkotājus bez atrunām būtu pārsteidzīgi saukt, bet viņu veikums nav noraidāms, arī latviešu literārās valodas izveides sakarā.

Lai iegūtu kopainu par latviešu literārās valodas izveidi, vācu mācītāju rakstīto tekstu nepilnības un trūkumi ir jākompensē ar citiem literārās valodas avotiem un modeļu iespējamām konstruējumiem. Tāpat ir iespējams kļūdas un citvalodu ietekmes parādības tipizēt un, balstoties uz citiem avotiem, šos robus restaurēt.

Un nevar arī teikt, ka latviešu valodas apgūšanā un tekstu veidošanā būtu maz puļņu ielikts. Un ka nebūtu rezultātu.

Bībeles tulkojumu gatavoja 9 gadus — vairāki cilvēki, darba rezultāti tika vērtēti īpašās nedēļām ilgstošās apspriedēs. Tulkojums ar katru jaunu izdevumu tika slīpēts un pielāgots valodas attīstībai. Bībeles tulkojums ir nozīmīgs notikums katrā valodā. Un arī latviešu rakstu valodā tas bagātina leksiku, teikuma un teksta strukturālo un kompozicionālo modeļu izveidi, kā arī pilnīgo latviešu valodas stilistisko repertuāru.

Daudz atzinīgu vārdu ir adresēts cītīgākajiem un zinošākajiem latviešu valodas aprakstītājiem, kopējiem, latviešu tekstu veidotājiem. Tā, piemēram, augsti tiek vērtēts K. Firekera darbs latviešu valodas izveidē, kas lielā mērā pozitīvi ietekmēja Bībeles tulkojumu. Labs latviešu valodas zinātājs un tās savdabības iz-

<sup>1</sup> *Blinkena A.* Latviešu literārās valodas cilmes un avotu problēma // LPSR ZA Vēstis. — 1986, 1, 61. lpp.

<sup>2</sup> *Endzelins J.* Darbu izlase. III, 2. d. — R., 1980. — 248. lpp.

teicējs V. Plūdonis raksta: «Firekera dziesmās — viegls ritums, dabīgas atskaņas, gleznaina un, kas tas lielākais, tīri latviska, tautiska valoda.»<sup>1</sup> Tādu pašu atziņu pēc vairāk nekā 50 gadiem izsaka latviešu literārās valodas pētītājs A. Ozols: «Novērtējot K. Firekera garīgo dziesmu valodas meistarību, jāatzīmē, pirmkārt, apvērsums metrikā un, otrkārt, tuvums latviešu tautasdziesmu valodas stilam.»<sup>2</sup> Kāds cits A. Ozola atzinums: «J. Lange latviešu filoloģijā gūst nozīmīgu vietu īstēni ar J. Raiņa pievēršanos G. Stendera un K. Ulmaņa vārdnīcām, kurās iestrādāti J. Langes vārdnīcu materiāli, lai no šīm vārdnīcām smeltu leksiskās bagātības lieliski realizētajam V. Gētes «Fausta» tulkojumam 1897. gadā.»<sup>3</sup>

«Fausta» tulkojums ir otrs nopietnākais latviešu valodas po-  
tenču pārbaudes sliekšnis, un atkal tiek izmantoti latviešu valodas pētījumu materiāli.

Vēl viena atziņa, kas rāda latviešu valodas izveides citu aspektu, kuru J. Lange izsaka šādi: «Tā skaidrākā valoda top pašā zemes vidū, Cēsu, Raunas, Smiltenes, Trikātas, Valmieras, Rubeņu un Straupes tiesās tāpat runāta, kā viņa Bībelē un grāmatās rakstīta, un tai valodai it līdzīga ir, ko runā Kurzemes vidū aiz Jelgavas.» Un tālāk paskaidro, ka latviešu valodu «[oti maitā un sajauc] tas, «ka viņi [latvieši] bez vajadzības no tīras lepnības daudz vārdus no vācu valodas latviešu valodā iejauc, ko viņi paši savā valodā jeb ar pašu valodas vārdiem varētu izsacīt».<sup>4</sup>

Šie citāti rāda, ka daudzos gadsimtos vācu mācītāju sarakstītie latviešu valodas teksti kā vienīgie sava laika rakstu valodas liecinieki nav ne ar vieglu roku, nedz paviršu attieksmi radīti. Tie ir sekmējuši literārās valodas izveidi un var noderēt tās izpētē.

Lai rastu kopainu, ir nepieciešams izmantot visus latviešu literārās valodas avotus, to pētījumu dažādos slāņojumus, turklāt izpēti virzot ar noteiktu uzdevumu un mērķi — izzināt latviešu literārās valodas izveidi un tās stadijas. Domājams, ka šajā darbā lietderīgi iesaistīt mūsdienu moderno tehniku, un nepieciešams pievērsties tiem aspektiem, kas saistās ar stilistiku un teksta lingvistiku, kas lielā mērā var atvieglot daudzu jautājumu izziņāšanu, bet jo īpaši to jautājumu risināšanu, kuri saduras ar avotu trūkumu vai to deformējumu.

Tātad latviešu literārās valodas attīstības ceļš ir ilgs un sarežģīts, īpaši intensīva tās izveide un normēšana vērojama pēdējā pusotrā gadsimtā.

<sup>1</sup> Plūdonis V. Latvju literatūras vēsture, sakarā ar tautas vēsturisko attīstības gaitu. Vidusskolu kurss. — Jelgavā, 1909. — 52. lpp.

<sup>2</sup> Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — R., 1965. — 216. lpp.

<sup>3</sup> Turpat, 351. lpp.

<sup>4</sup> Cit. pēc.: Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — 353. lpp.

## 1.9.2. LITERĀRĀS VALODAS NORMA UN STILISTIKA

Savā laikā prof. L. Bērziņš lekcijās studentiem jau norādīja, ka gramatikas un leksikas fakti ir nepielūdzami, tos patstāvīgi nedrīkst grozīt, kaut arī tie mainās, stilistikai tie jāatzīst, taču stilistikai ir liela brīvība to izmantošanā: katrs valodas lietotājs var izvēlēties no tautas valodas pūra tos apcirkņus, kas visvairāk piemēroti.

Norma ir tie valodas izteiksmes līdzekļi, kas kulturālā vidē ir visizplatītākie un praksē nostiprinājušies kā paraugvarianti un kas runā/tekstā vislabāk veic savas valodas funkcijas.

Normas noteikšanu un nostiprināšanu veic valodas meistari, īpaši valodnieki, kas izstrādā normas, tās reglamentē un kodificē.

Latviešu valodā ir normētas visu tās līmeņu — fonētikas<sup>1</sup>, leksikas<sup>2</sup>, morfoloģijas<sup>3</sup>, sintakses<sup>4</sup> — parādības, kā arī alfabētikas<sup>5</sup>, grafētikas<sup>6</sup>, ortogrāfijas<sup>7</sup> un interpunkcijas<sup>8</sup> jautājumi rakstībā.

<sup>1</sup> **Fonētika** (<gr. *phonetikē*, *phonē* — skaņa): 1) valodas skaņas artikulācija un akustika; 2) valodniecības nozare, kas pēti valodas skaņu artikulāciju un akustiku.

<sup>2</sup> **Leksika** (<gr. *lexikos* — vārdisks, *lexis* — vārds, izteiciens): vārdu krājums.

<sup>3</sup> **Morfoloģija** (<gr. *morphē* — forma, veids+*logos* — jēdziens, mācība): 1) vārda strukturāli semantiskās daļas — morfēmas, to formas, kategorijas un funkcijas; 2) valodniecības, gramatikas nozare, kas pēti vārda morfēmas, to formas, kategorijas un funkcijas.

<sup>4</sup> **Sintakse** (<gr. *syntaxis* — sastatīšana): 1) teikumi un citi komunikāti (izteikumi), to strukturālie komponenti komunikātu iesaistīšanās modeļi tekstā, teksta vienību sakara izteikšanas līdzekļi, teksta formas un kategorijas; 2) valodniecības, gramatikas nozare, kas pēti sintakses parādības — tekstus, tās vienības, to sakara izteikšanas līdzekļus, teksta formas un kategorijas.

<sup>5</sup> **Alfabētika** (alfabēts, kas ir grieķu alfabēta pirmo divu burtu nosaukumiem — *alpha* un *bēta*) ir valodniecības nozare, kas pēti burtus pašus par sevi: to veidus, sakārtojumu alfabētā, rakstības virzienu.

<sup>6</sup> **Grafētika** (<gr. *graphikē* — gleznošanas māksla, gr. *graphē* — rakstījums, attēlojums): 1) rakstu zīmju kopums, kas apzīmē valodas skaņas — fonēmas; 2) valodniecības nozare, kas pēti attiecības starp burtiem un valodas skaņām.

<sup>7</sup> **Ortogrāfija** (<gr. *orthos* — taisns, *pareizs*+*grapho* — rakstu); 1) kādas valodas vispārlietojamā vārdu rakstības sistēma; 2) valodniecība nozare, kas pēti vārdu rakstības sistēmu.

<sup>8</sup> **Interpunkcija** (<lat. *interpunctio*: *inter* — starp+*punctum* — punkts): 1) pieturzīmju sistēma; 2) valodniecības nozare, kas pēti pieturzīmes un to lietošanu.

Valodas normas tiek uzrādītas skolu mācību grāmatās, kā arī īpašos pētījumos fonētikā, leksikā, morfoloģijā, sintaksē, izrunā un rakstībā. Tādi darbi ir, piemēram: J. Endzelīna Latviešu valodas gramatika, akadēmiskā Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, A. Lauas Latviešu literārās valodas fonētika, E. Liepas Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā, L. Ceplīša Анализ речевого интонации; A. Lauas Latviešu leksikoloģija, R. Veidemanes Latviešu valodas leksiskā sinonīmija, J. Rozenberga Latviešu valodas praktiskā stilistika; D. Nitiņas Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā, L. Ceplīša, J. Rozenberga, J. Valdmaņa Latviešu valodas sintakse; L. Ceplīša, N. Katlapes Izteiksmīgas runas pamati; Pareizrakstības vārdnīca, A. Blinkenas Latviešu interpunkcija u. c.

Dažāda veida informāciju par valodas normām var iegūt tādās vārdnīcās<sup>1</sup> kā akadēmiskajā Latviešu literārās valodas vārdnīcā, D. Guļevskas redakcijā izdotajā Latviešu valodas vārdnīcā, sinonīmu vārdnīcās, tulkojošajās vārdnīcās, terminu vārdnīcās u. c.

Kā jau tika minēts, norma ir noteikta runas/raksta tipa visizplatītākais un praksē nostiprinājies valodas paraugvariants.

Tātad valodas normai dažādos stilos, dažādos runas/teksta tipos ir atšķirīgi normas varianti. Latviešu valodā tiek izvirzītas rakstu (grāmatu) valodas normas, tiek ieskicētas (literārās) sarunvalodas normas un tiek runāts par normām daiļliteratūras valodā.

Literārās rakstu (grāmatu) valodas normas ir labi izstrādātas. Tās jārespektē zinātniskajā valodas stilā, lietišķo rakstu valodas stilā un vairākos žanros publicistikas stilā.

Literārās sarunvalodas specifiskie izteiksmes līdzekļi maz pētīti. Maz izzinātas to attieksmes ar literāro rakstu valodu un neliterārās valodas paveidiem. Visvairāk ir paveikts leksikā, šajā ziņā īpaši jāatzīmē tās vārdnīcas, kurās tiek uzrādīti sarunvalodas vārdi kā īpašs leksikas slānis.

Īpašu vietu attieksmē pret valodas normām ieņem daiļliteratūras valoda, kas mākslinieciskā veidā balstās uz sarunvalodu, respektē literārās rakstu valodas un sarunvalodas normas, taču izmanto arī neliterārās valodas paveidus kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli. Tā kā daiļliteratūrā primārā ir emocionāli estētiskā funkcija<sup>2</sup>, tad šī valodas stila norma ir aplūkojama caur valodas emocionāli estētisko prizmu. Tādu atziņu var izsecināt no teorētiskiem atzinumiem un daudzajām diskusijām un daiļliteratūras valodas konkrētiem pētījumiem.

<sup>1</sup> Skat. *Barbare Dz.* Latviešu padomju valodniecība 30. gados. — R., 1976. — 287 lpp.

<sup>2</sup> emocionāli estētiskā (<fr. *emotion* <lat. *emovere* — satraukt, savijot+gr. *aisthēsis* — sajūtas, jūtas) funkcija ir garīgā pārdzīvojumā funkcija.

### 1.9.3. LITERĀRĀ REDIĢĒŠANA

Kulturālai valodai, kā jau minēts, ir dažādas kvalitātes, viena no tām ir arī valodas norma. Šo normu realizē literārā valoda, uz kuras balstās stilistika.

Literārā rediģēšana ir manuskripta valodas pārbaudīšana, precizēšana, labošana pirms laišanas klajā. Literārajā rediģēšanā pārbauda, vai teksts atbilst kulturālas valodas prasībām, turklāt arī valodas normām un attiecīgā teksta tipa stilistikai.

Tātad literārā valoda, tās norma, stilistika un literārā rediģēšana ir savstarpēji saistītas parādības, kas noteiktā hierarhijā (literārā valoda — stilistika — literārā rediģēšana) viena otru papildina un nodrošina augstu valodas kultūru komunikācijā.

## 2. LATVIEŠU VALODAS STILI UN CITI VALODAS PAVEIDI

### 2.0. STILU UN CITU VALODAS PAVEIDU IZPRATNE

Latviešu valoda, tās strukturālie elementi savā attīstībā sakarā ar runas, resp. teksta, lietojuma vajadzībām selekcijas (atlases) un aranžējuma (mērķtiecīgas piemērotības) veidā ir diferencējušies noteiktos valodas paveidos — stilos vai kādās citādās valodas apakšsistēmās, apakšvalodās, paveidos.

Valoda ir radusies kā sazināšanās un domāšanas līdzeklis. Sākotnē tā, domājams, nav bijusi stilistiski diferencēta. Stilistiska diferenciacija var rasties ar cilvēka darbības sfēru diferenciaciju. Tāpēc latviešu valodas kādreizējais sākotnējais veids ir bijusi sarunvaloda. Par tās diferenciaciju var spriest pēc rakstītiem tekstiem un folkloras.

Latviešu bagātā mutvārdu daiļrade ir latviešu daiļliteratūras valodas sens un spilgts aizsākums. Lietišķo rakstu valodas iezīmes meklējamas pirmo likumu, līgumu, kredītdokumentu tekstos.<sup>1</sup> Ziņātnisko rakstu un publicistikas valodas stilu diferencēšanās vērojama ar pirmo latviešu valodā izdoto grāmatu un laikrakstu parādīšanos.<sup>2</sup>

Valodas stilistiskā diferencēšanās ir cieši saistīta ar literārās valodas izveidi.

Kā jau tika minēts, stilu izveidi nosaka nepieciešamība diferencēt cilvēku sazināšanos dažādās viņu darbības sfērās. Tāpēc vienādu vai līdzīgu sistēmu valodās ir izveidojušies līdzīgi stili un citi valodas paveidi.

Normēto stilu pamatā ir literārā valoda — visas tautas kopēja normētās valodas fonētika, leksika, frazeoloģija, gramatika, ortoēpija un norunātā rakstības sistēma. Taču valodas lietotājs atkarā no runas satūra un viņa darbības sfēras komunikācijas efektīvāka rezultāta dēļ no visiem valodas resursiem izvēlas vispiemērotākos. Tādējādi notiek valodas izteiksmes līdzekļu atlase,

<sup>1</sup> Skat. Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — R., 1965. — 626. lpp.

<sup>2</sup> Turpat.

kas dažādās komunikācijas sfērās nostiprinās par tradīciju, veidojot noteiktus valodas paveidus-stilus un citus valodas variantus un to žanrus, tipus.

Valodas paveidus un to variantus nosaka nevalodiskā — ekstralingvistiskā realitāte, vide, un tie realizējas valodas līdzekļu selekcijas un aranžēšanas veidā.

Šie valodas tipizētie paveidi, ko nosaka komunikācijas situācija, saturs un komunikatora subjektīvā attieksme pret tiem, ir ļoti dažādi, tie dažādi tiek saukti un klasificēti<sup>1</sup>. Šo klasifikāciju pamatā parasti tiek izvirzīti tādi jēdzieni kā matērija, forma, funkcija, semantika, norma.

1. Valodas paveidus un to tipus atkarā no komunikācijā izmantotās matērijas formas var klasificēt divās lielās grupās: 1) mutvārdu, runātie valodas paveidi un tipi, piemēram, literārā sarunvaloda, vienkāršruna, žargons; lektoru runa, intervija, mutvārdu pavēles, rīkojumi utt.; 2) rakstītie valodas paveidi un tipi, piemēram, zinātnisko, lietišķo, publicistikas, daiļliteratūras tekstu valodas paveidi un tipi.

2. Rakstītās valodas paveidu tipus savukārt var klasificēt atkarā no teksta struktūras un saturā attieksmēm vairākās grupās:

1) ir teksti ar vienkāršu struktūru: kancelejas dokumenti, informatīvi ziņojumi u. c.;

2) ir teksti ar komplicētu struktūru, a) no kuriem vairāki tipi ir tādi, kuru saturs ir dots atlasses veidā, piemēram: afixas, sludinājumi, saraksti, vai tos uztver atlasses veidā, piemēram, virsrakstus, parakstus, izcēlumus laikrakstos, žurnālos utt.

b) ir arī tādi komplicēti teksti, kas izsaka divkāršu domu: teksta tiešo domu un zemteksta domu, piemēram, daiļliteratūras, publicistikas, sarunvalodas tekstos;

3) ir arī dubulti teksti, kas izsaka dubultu informāciju — tiešo informāciju un šifrēto informāciju, ko izmanto slepenā komunikācijā.

Šie minētie valodu paveidi un to tipi parasti ir rakstītu tekstu veidā, bet daži no tiem ir iespējami arī mutvārdu formā.

3. Rakstītās valodas paveidus un to tipus var klasificēt atkarā no to horizontālās struktūras izvērsuma rakstura 1) nepārtrauktajos vienlaidu tekstos — romāns, raksts, protokols utt., un 2) pārtrauktajos, saraustītajos — vārdnīcas, saraksti, piezīmes, uzmetumi utt.

4. Valodas paveidus un to tipus var klasificēt atkarā no to sociālām funkcijām. Šajā aspektā tiek uzrādīti, piemēram, šādi valodas paveidi jeb stili un to tipi: zinātniskais, lietišķo rakstu, publicistikas, sarunvalodas un daiļliteratūras stils.

5. Valodas paveidus un to tipus var klasificēt atkarā no tajos

<sup>1</sup> Розенберг Я. Проблема классификация текстов // Совершенствование методики обучения студентов педагогических институтов в условиях перестройки высшей школы: Тез. докл. — Шяуляй, 1988. — С. 249—250.

izmantotajiem valodas emocionāli ekspresīvajiem izteiksmes līdzekļiem. Var izdalīt neutrālos un emocionāli ekspresīvos valodas paveidus. Pēdējos var tālāk klasificēt: oficiālajā, svinīgajā, sirsnīgajā, humoristiskajā, ironiskajā, satīriskajā u. c. valodas paveidos, kas var funkcionēt kā atsevišķi emocionāli ekspresīvo stilu rakstīti vai mutvārdu teksti (valdības paziņojums, svinīga jubilejas runa, sirsnīgs dzejolis bērniem, humoreska, feļetons, pamflets utt.), vai tie var tikt izmantoti kā emocionāli ekspresīvas sistēmas vienā un tajā pašā runā/tekstā kā māksliniecisks izteiksmes līdzeklis, piemēram, romānā, poēmā, sarunā.

6. Valodas paveidus un to tipus var klasificēt attieksmē pret literārās valodas normām: 1) literārās valodas paveidi, resp., stili: a) rakstu valodas (grāmatvalodas) paveidi, b) (literārās) sarunvalodas paveidi; 2) neliterārās valodas paveidi: a) izloknes, dialekti, b) vienkāršruna, c) žargoni; 3) daiļliteratūras valodas paveids un tā tipi.

7. Valodas paveidus klasificē arī atkarā no tā, cik autoru piedalās tekstveidē: ja tekstu/runu veido viens autors, tad to sauc par monologu, ja divi vai vairāki, tad par dialogu (trilogu, polilogu)<sup>1</sup>.

Monologs var būt, pirmkārt, tiešā runa bez replikām, kas raksturotu ekstralingvistisko situāciju, otrkārt, netiešā runa, treškārt, noģiedamā runa (iekšējais monologs).

Dialogs var būt, pirmkārt, tāds, kurā mainās jautājums un atbilde, otrkārt, tāds, kura stāstījumā mainās autori, treškārt, tāds, kurā mijas jautājumi un atbildes ar pamišus izteiktiem stāstījumiem, ceturtkārt, tāds, kurā mijas monologs un dialogs.

Monologs vai dialogs var būt atsevišķs valodas paveids (zinātnisks raksts, autobiogrāfija, kvīts, divu vai vairāku personu saruna, luga) vai tikai kā izteiksmes līdzeklis noteiktos valodas paveidos, piemēram, romānā, stāstā, protokolā, reportāžā, apspriedē utt.

8. Valodas paveidus var klasificēt atkarā no teksta satura un tekstveides paņēmieni savstarpējām attieksmēm.<sup>2</sup>

Tiek izdalīti vairāki valodas paveidi, resp. tekstveides tipi, piemēram, 1) tēlojoši vēstījošais, ko izmanto romānā, stāstā, poēmā, balādē, aprakstā utt., 2) tēlojoši aprakstošais, ko lieto dzejoļos, miniatūrās, skicēs utt., 3) informatīvi vēstījošais, kas sastopams tipiskos publicistikas žanros, zinātniskos tekstos utt., 4) informatīvi aprakstošais, kas raksturīgs zinātniskiem tekstiem un lietišķajiem rakstiem.

Pēc tekstveides funkcijām šīs valodas apakšsistēmas ir līdzīgas monologam un dialogam: tie būtībā ir tekstveides tipi, reģistri.

Var būt runa/teksts (dzejolis, kvīts, miniatūra, vārdnīca utt.), kas uzrakstīts vienā tekstveides reģistrā, bet var būt arī runa/

<sup>1</sup> Skat. *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J.* Latviešu valodas sintakse. — 205.—224. lpp.

<sup>2</sup> Skat. turpat 200.—205. lpp.

teksts, kurā izmantoti vairāki vai visi šie tekstveides reģistri (romānā, novelē, sarunā utt.).

Šis pārskats rāda, ka valodas, resp., runas/teksta paveidu ir daudz un ka tos var klasificēt no dažādiem viedokļiem. Turklāt daži klasifikācijas paveidi vairāk akcentē pašas valodas repertuāra diferenciaciju, citi vairāk attiecas uz valodas konkrēto realizāciju. Gan jāatzīst, ka, no vienas puses, valodā neeksistē nekā tāda, kas būtu ārpus tekstiem/runām, un, no otras puses, teksti/runas kopumā ir valodas repertuāra inventārs.

Lai cik atšķirīgi ir valodas paveidi, runas/teksta tipi, tos visus vieno kopējā fonētika, leksika, gramatika, kas ir katras valodas, tā paveida, tipa būtības izteicēja un galveno funkciju nodrošinātāja domāšanas, domu izteikšanas, domu uzkrāšanas un sazināšanās procesā. Taču, lai izzinātu dažādos valodas paveidus un to tekstu/runu tipus, ir nepieciešams arī apzināt to īpatnības, specifiku.

Šajā darba daļā, kur tiek apskatīti stilistikas pamatjautājumi, tiks aplūkoti tie galvenie valodas paveidi, kas ir vēsturiski diferencējušies reizē ar cilvēka darbības sfēru diferenciaciju atsevišķās apakšvalodās, kuras sauc par stiliem, jo tās ir normētas.

**Valodas stils ir vēsturiski izveidojies valodas paveids, kura lietošanas izvēle ir atkarīga no komunikācijas satura, vides un komunikatora attieksmes pret tiem.**

Tie valodas paveidi, ko parasti sauc par runātiem vai rakstītiem tekstiem, būtībā attiecas uz tekstu un tātad aplūkojami tekstmācībā jeb teksta lingvistikā.

Daudzi jo daudzi, kas pēti stilistiku, atzīst, ka viens no stilistikas galvenajiem jautājumiem ir pētīt stilus, kas arī tiek darīts. Taču ir vērojama dažāda stila izpratne, klasifikācija un terminoloģija.

Tiek atzīts, ka visus stilus apvieno kopējie valodas izteiksmes līdzekļi, bet, lai kvalificētu kādas runas, resp., teksta piederību noteiktam stilam, ir nepieciešams savs minimums pazīmju, īpatnību, specifikas.

Katru stila raksturo valodas izteiksmes līdzekļu atlase. Šī atlase ir kvalitatīva un kvantitatīva rakstura.

Kvalitatīvās atšķirības ir pirmās, kas tiek saskatītas valodas izteiksmes līdzekļu diferenciacijā. Bet šīs atšķirības nav vienīgās. Pārvērtējot katra stila specifisko izteiksmes līdzekļu kvalitāti, var rasties maldīgs secinājums<sup>1</sup>, ka kopējie valodas izteiksmes līdzekļi nav dominējošie. Tāpēc stila noteikšanā svarīgas ir ne tikai kvalitatīvās, bet arī kvantitatīvās atšķirības, proti, attiecīgo izteiksmes līdzekļu relatīvais lietojuma biežums.

A. Šaikovičs, runājot par funkcionālajiem stiliem, atzīmē:

«Raksturojot kādu funkcionālo stilu, jāpievērš uzmanība diviem galvenajiem momentiem:

1) attiecīgā stila funkcijai valodā,

<sup>1</sup> Skat. Latviešu valodas stila mācība. — 6. lpp.

2) atšķirīgo lingvistisko iezīmju summai.»<sup>1</sup>

Šo domu var precizēt ar B. Golovina atzinumu, ka

«1) funkcionālos stilus atšķir nevis atsevišķu valodas elementu skaits attiecīgajā silā, bet gan šo elementu lietojuma biežums,

2) valodas un runas stilus raksturo ne tikai ar varbūtībām (вероятность) un valodas vienību biežumu attiecīgajā stilā, bet arī ar šo varbūtību un biežumu savstarpējām attieksmēm.»<sup>2</sup>

Tāpēc, lai objektīvi varētu noteikt un raksturot stilus, ir nepieciešams izmantot matemātiskās lingvistikas metodes.

Ar šīm metodēm maz kas vēl paveikts, tāpēc līdzšinējos atzinumos ir iespējami arī subjektīvi vērtējumi. Prakse un nedaudzie pētījumi ar statistiskām metodēm gan rāda, ka pamatlinijās uzkrātā pieredze stila jautājumos ir pareiza.

Valodas stilu kvalifikācijā nav vienveidības ne principu izvēlē, ne stilu klasifikācijā viena principa ietvaros, nedz arī terminoloģijā.

Piemēra dēļ var salīdzināt, kādus stilus atšķir vairāki valodnieki.

1. V. Murate: 1) sarunvalodas literāro (разговорно-литературный), 2) poētisko, 3) laikrakstu politisko (газетно-политический), 4) oficiāli lietišķo, 5) zinātnisko, 6) profesionāli tehnisko, 7) vienkāršrunas familiāro;<sup>3</sup>

2. A. Jefimovs: 1) mākslinieciski beletristisko, 2) sabiedriski publicistisko, 3) zinātnisko, 4) ražošanas tehnisko (производственно-техническое), 5) oficiāli dokumentālo, 6) epistolāro;<sup>4</sup>

3. A. Gvozdevs: 1) lietišķo, 2) māksliniecisko (художественный), 3) publicistisko, 4) populāri zinātnisko (научно-популярный) kā grāmatu (книжный) stilu un 5) sarunvalodas stilu kā sadzīves (бытовой) runas stilu.<sup>5</sup>

4. R. Budagovs: 1) mutvārdu, 2) rakstu, 3) zinātnisko, 4) māksliniecisko (художественный)<sup>6</sup>;

5. R. Piotrovskis: 1) grāmatu (книжный), 2) literāro sarunvalodas (литературно-разговорный), 3) vienkāršrunas (abi pēdējie stili tiek raksturoti kā sarunvalodas ekspresīvie stili);<sup>7</sup>

<sup>1</sup> Шайкович А. Я. Опыт статистического выделения функциональных стилей // ВЯ. — 1968. — № 1. — С. 64—76.

<sup>2</sup> Головин Б. М. Количественные соотношения языковых единиц и категорий как характеристики стилей и стилей речи // Статистическое изучение стилей языка и стилей речи, тезисы докладов. — Горький, 1970. — С. 15—17.

<sup>3</sup> Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. — М., 1957. — С. 20—25.

<sup>4</sup> Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. — М., 1957. — С. 38—43.

<sup>5</sup> Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — С. 28—32.

<sup>6</sup> Будагов Р. А. Введение в науку о языке. — М., 1965. — С. 443—467.

<sup>7</sup> Пиотровский Р. Г. Очерки о стилистике французского языка. — С. 20, 21, 166.

6. F. Danešs u. c.: 1) sarunvalodas, 2) zinātnisko, 3) publicistisko, 4) māksliniecisko;<sup>1</sup>

7. H. Kurkovska un S. Skorupka: 1) zinātnisko, 2) oficiāli kancelejisko, 3) publicistisko, 4) māksliniecisko;<sup>2</sup>

8. M. Beitiņa u. c.: 1) sarunvalodas (neliterārā sarunvaloda nošķirta), 2) lietišķo rakstu, 3) zinātniskās literatūras (kā paveids — populāri zinātniskās literatūras stils), 4) daiļliteratūras, 5) publicistikas;<sup>3</sup>

9. I. Freidenfelds u. c.: 1) zinātnisko, 2) publicistisko, 3) darījumu, 4) poētisko, 5) sarunvalodas.<sup>4</sup>

Minētie piemēri rāda, ka stilus iespējams klasificēt no vairākiem viedokļiem, piemēram:

- 1) atkarā no sabiedriskajām funkcijām,
- 2) atkarā no emocionāli ekspresīvo izteiksmes līdzekļu lietojuma,
- 3) atkarā no komunikācijā izmantotās matērijas veida, proti, vai tiek izmantota valodas mutvārdu forma vai rakstu forma,
- 4) attieksmē pret literārās valodas normām.

## 2.1. STILU KLASIFIKĀCIJA ATKARĀ NO SABIEDRISKAJĀM FUNKCIJĀM

### 2.1.0. LATVIEŠU VALODAS FUNKCIONĀLIE STILI

Atkarā no sabiedriskajām funkcijām stili tiek klasificēti dažādi. Tomēr, kā jau teikts iepriekš<sup>5</sup>, dažādās klasifikācijās figurē vieni un tie paši stili (ar lielākām vai mazākām atšķirībām terminoloģijā un īpatnībām tās saturā). Tie ir šādi:<sup>6</sup>

- 1) zinātniskās un populārzinātniskās valodas stils,
- 2) lietišķo rakstu valodas stils,
- 3) publicistikas valodas stils,
- 4) literārās sarunvalodas stils,
- 5) daiļliteratūras valodas stils.

Šos valodas paveidus, apakšsistēmas sauc par funkcionālajiem stiliem.

Funkcionālos stilus veido visi valodas strukturālie elementi: fonēmas, morfēmas, vārdi, to vēsturiski izveidojušies savienojumi

<sup>1</sup> Skat. Daneš F., Doležel L., Hausenblas K., Vahala F. Kapitoly z praktické stylistiky. — Praha, 1957. — S. 22—25.

<sup>2</sup> Skat Kurkowska H., Skorupka S. Stylistyka polska. — S. 109.

<sup>3</sup> Skat. Latviešu valodas stila mācība. — 65.—155. lpp.

<sup>4</sup> Skat. Latviešu literārās valodas praktikums 9.—10. klasei. — R., 1976. — 7. lpp.

<sup>5</sup> Skat. šā darba 2.0.

<sup>6</sup> Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns B. Latviešu valodas mācības pamatkurss. — R., 1978. — 238.—245. lpp.

(t. s. brīvie un dažāda veida saistītie savienojumi), teikumi. Vieni un tie paši valodas elementi var būt visos stilos, bet visu attiecīgo elementu kopums un to kvalitatīvās un kvantitatīvās attiecības veido noteiktu valodas stilu.<sup>1</sup>

Ir teksti, kuros stilistisko izteiksmes līdzekļu sastāvs ir tāds, kāds nav raksturīgs vienam noteiktam stilam.<sup>2</sup> Tie ir dažādu stilu robežgadījumi. Vispār ir atzīts, ka starp stiliem nav stingru robežu. Pie tam šī problēma ir jānošķir no problēmas par stilu resp. žanru tīrību un to sintēzi.

### 2.1.1. ZINĀTNISKĀS UN POPULĀRZINĀTNISKĀS VALODAS STILS

Objektīvo īstenību var atspoguļot gan jēdzienos, gan tēlos. Zinātnē izmanto jēdzienus, mākslā (daiļliteratūrā) — arī tēlus. Šai ziņā zinātniskās valodas stils ir opozīcijā ar daiļliteratūras stilu. Zinātniskās valodas stilā izmanto tos izteiksmes līdzekļus, kas informāciju sniedz jēdzienos, nevis tēlos.

So stilu lieto zinātniskajā un tehniskajā literatūrā. Parasti tie ir rakstīti teksti, retāk referāti, zinātniska satura ziņojumi, priekšlasījumi, saruna par zinātnisku tematu u. c. Zinātniskās valodas stilu izmanto visās zinātņu nozarēs, un bieži vien teksti ir saprotami tikai attiecīgās nozares speciālistiem. Taču ir nepieciešams par zinātnes sasniegumiem informēt arī nespeciālistus. Šim nolūkam izveidojies zinātniskā stila paveids — populāri zinātniskās valodas stils.

#### 1. Zinātniskās valodas stils

Sis stils nav vienveidīgs. Atšķirīgs ir dabaszinātņu un sabiedrisko zinātņu nozares, un atšķirīgi ir arī šo nozaru teksti, īpaši ar savu specifisko leksiku. Tomēr zinātniskās valodas stilam kopumā ir tipiskas iezīmes, ar ko tas atšķiras no citiem stiliem.

1. Zinātniskās valodas teksts tiek veidots tipiskā literārās rakstu valodas stilā. Informācija iepriekš ir pārdomāta, stingri tiek ievērotas valodas un rakstības normas, šim stilam ir monologa raksturs.

2. Zinātniskās valodas stilā lieto emocionāli neitrālus valodas izteiksmes līdzekļus, galvenokārt uzmanība tiek pievērsta teksta loģiskai struktūrai, bagātīgi tiek izmantoti valodas intelektuālie izteiksmes līdzekļi. Šajā stilā lieto neitrālu leksiku, vārdus bez emocionāli ekspresīvas nokrāsas (valodas māksliniecišķos izteiksmes līdzekļus vispār neizmanto, atskaitot atsevišķus gadījumus tekstos par mākslu un literatūru).

<sup>1</sup> Sal. Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. — С. 12.

<sup>2</sup> Турпат, 19. lpp.

3. Bagātīgi izmanto speciālo terminoloģiju, pie tam attiecīgajos zinātniskajos tekstos lieto terminus ar vienu un to pašu nozīmi. Šajā sakarā bieži tiek lietoti internacionālismi. Nav nepieciešamības tekstus piesātināt ar svešvārdiem, ja ir attiecīgie latviešu valodas termini. Tomēr internacionālismiem ir savas priekšrocības: tiem nav vārda tēla (sal. lauvmutīte — *Antirrhinum*), internacionālismi ir mazāk polisēmiski un veido dažādu valodu kopējo leksisko slāni, kas atvieglo komunikācijas pilnīgošanu starp atšķirīgu valodu runātājiem.

4. Precizitāte, skaidrība, fakti, analīze, secinājumi, formulējumi, definīcijas, kas raksturīgi zinātniskam tekstam, ietekmē arī īpatnēju teikumu konstrukciju veidojumu. Zinātniskās valodas stilā parasti ir apjomā plaši salikti teikumi, kas saistīti ar saikļiem vai citiem saistītājevārdiem.

5. Zinātniskos tekstos ir sastopami paskaidrojoši vārdi, iesprausti vārdi un iespraustas konstrukcijas, citāti.

Zinātniskās valodas stila fragments:

*Attīstītu literāro valodu raksturo lietošanas tradīcijās nostabilizējusies gramatisko formu sistēma un ortogrāfijas principi. Vēl vairāk par augstu attīstības līmeni liecina izteiksmes daudzveidība, ko nodrošina vienas vai otras valodas resursi. Krievu valodnieks L. Ščerba atzīst, ka «literārā valoda lielā mērā atkarīga no tās izteiksmes līdzekļu sistēmas sarežģītības, no tā, cik daudz valodā ir gatavu iespēju dažādu nianšu izteiksmei» (152, 122)\*, citiem vārdiem, no tā, cik bagāta ir attiecīgās valodas sinonīmika. Izteiksmes līdzekļus, kas lietojami viena un tā paša vai līdzīga satura izpaušmei, sauc par sinonīmiem (gr. *synonymos* — ar vienu vārdu). Sinonīmika tātad ir sinonīmu kopums, bet ar terminu sinonīmija tiek apzīmēta attieksme, valodnieciskais sakars starp vārdiem — sinonīmiem. (Veidmane. L. v. 1. s., 5.)*

## 2. Populārzinātniskās valodas stils

Mūsdienu straujā zinātnes un tehnikas attīstība radījusi ļoti daudz zinātņu nozaru. Tāpēc zinātniskās valodas stilā rakstītie teksti pilnībā ir saprotami tikai attiecīgās zinātnes nozares speciālistiem. Lai kādas zinātnes nozares sasniegumus saprastu arī nespeciālisti, jāraksta vienkāršā, visiem saprotamā veidā, pat izmantojot mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus, lai ieinteresētu par rakstīto jautājumu.

Praksē izveidojies zinātniskās valodas stila paveids — populārzinātniskās valodas stils.

Tam piemīt raksturīgākās zinātniskās valodas stila īpatnības pēc satura, kā arī publicistikas un daiļliteratūras stila elementi pēc formas.

\* (152, 122) = Щерба Л. Современный русский литературный язык // Избранные работы по русскому языку. — М., 1957. — С. 122.

Formulējumu un definīciju vietā tiek dots jēdzienu apraksts, ilustratīvs skaidrojums. Pēc iespējas tiek ierobežota speciālā terminoloģija.

«Izmantojot visdažādākos valodas līdzekļus un to lietošanas paņēmienus, populārzinātniskā literatūra viegli saprotamā un interesantā veidā skaidro nespeciālistiem zinātnes un tehnikas sasniegumus.»<sup>1</sup>

Populārzinātniskās valodas stila fragments:

*Ar ko molekulas atšķiras no kartupeļiem?*

*Atklāts, ka vielas spēju labi vai slikti vadīt siltumu nosaka tās uzbūve. Šķidrums molekulas traukā ir «sabērtas» tikpat haotiski kā kartupeļi maisā. Šādā nozīmē molekulas no kartupeļiem atšķiras vienīgi ar to, ka tās nemitīgi kustas. Taču sevišķi slaidu skrējienu — tādu kā gāzes molekulas — tās sev nevar atļauties: traukā ir pašauri. Brīdi pamiņājušās vienu un to pašu kaimiņmolekulu tuvumā, tās pārlec blakus esošajā brīvajā vietā. Tādi pārļēcieni seko cits citam, līdz molekula ir izklejusi pa visu trauku. Saskaršanās vai, ja lasītājam tik, sadursšanās brīžos molekulas apmainās ar enerģiju, pie tam kopējā enerģija lielākoties tiek sadalīta starp abām molekulām daudz maz taisnīgi: aptuveni uz pusēm. Tā iznāk, ka no vietām, kur bijis daudz siltuma enerģijas, tā tiek aiznesta uz vēsākām vietām. Visu šo parādību kopumu sauc par siltuma vadīšanu. Ir labi un slikti siltuma vadītāji. Ūdens ir sliktis siltuma vadītājs. («Zinātne un tehnika».)*

### 2.1.2. LIETIŠKO RAKSTU VALODAS STILS

Rakstu valodas stilu vidū lietišķo rakstu valodas stils ir iezīmīgs ar savu noslēgtību, relatīvo noturīgumu attīstības ziņā.

Lietišķo rakstu valodas stils ir oficiālu dokumentu stils, ko lieto administratīvi saimnieciskajā un sabiedriski politiskajā sabiedrības darbības sfērā. Šo stilu izmanto par oficiālu darījumu valodu valsts iestādēs, sabiedriskās organizācijās, kā arī atsevišķu personu oficiālos darījumos.

Lietišķo rakstu valodas stilu izmanto dokumentos, retumis mutvārdu ziņojumos, apsveikumos, sapulcēs.<sup>2</sup>

Šis stils nav vienvēidīgs, daži tā paveidi robežojas ar publicistikas valodas stilu, daži — ar zinātniskās valodas stilu.

Lietišķo rakstu valodas stilam ir vairākas raksturīgas pazīmes.

1. Lietišķo rakstu valodas stilā, tāpat kā zinātniskās valodas stilā, izmanto emocionāli neitrālus izteiksmes līdzekļus. Šī kopīgā

<sup>1</sup> Latviešu valodas stila mācība, 92. lpp.

<sup>2</sup> Latviešu valoda 9.—11. klasei. — R., 1963. — 394. lpp.; Latviešu valodas stila mācība, 74.—86. lpp.; Skujina V. Valsts valodas prasmei lietvedības dokumentos. — R., 1993. — 64.—99. lpp.

pazīme, šķiet, ir galvenā, kas mudinājusi A. Gvozdevu abus valodas veidus — lietišķo rakstu valodas un zinātniskās valodas stilus apvienot vienā — lietišķajā valodas stilā.<sup>1</sup>

Tomēr lietišķo rakstu valodas stilam ir savas īpatnības un sava funkcionālā sfēra, tāpēc tas nav uzlūkojams par zinātniskās valodas stila paveidu, kā to jau norādījis J. Sorokins.<sup>2</sup>

2. Lietišķo rakstu valodas stilam piemīt dokumentalitāte, lietišķums, ko rada gan teksta saturs, gan neitrālā resp. oficiālā valodas izteiksmes līdzekļu attieksme pret šo saturu, kaut gan pats saturs var būt ar subjektīvu vērtējumu.

3. Lietišķo rakstu valodas stilā ir raksturīga izteiksmes līdzekļu ekonomija — izvēlas pašus nepieciešamākos vārdus, frāzes, teikuma konstrukcijas. Daudzos stila paveidos izteiksmes līdzekļu vajadzība ir tik šaura, ka tos iespējams organizēt veidlapās (kvīts, rēķins, akts, orderis, izziņa, anketa u. c.). Prakse gan rāda, ka lietišķo rakstu valodas stilā bieži sastopama pretēja parādība — liekvārdība.<sup>3</sup> Tās cēloņi ir dažādi. Minēsim dažus no tiem.

a) Dokumentu stila izteiksmes līdzekļi lēnāk reaģē uz valodas attīstību. Senajam «kancelejas» stilam bija raksturīgi gari, neveikli formulējumi, valoda nebija tik bagāta, grūtības radīja koncentrēta un skaidra teksta izveide. Mūsdienu latviešu valodas resursi pilnā mērā spēj apmierināt komunikāciju visās dzīves sfērās, bet tradīcija lietišķajos rakstos ir atstājusi redzamas sekas.

b) Teksta autors (ne tikai lietišķo rakstu) bieži neuzticas adresātam (būtībā gan pats sev) un lieki skaidro jau pateikto vai, nemācēdams izteikt domu, ap to riņķo pats un vadā arī adresātu.

Liekvārdība ir viens no lielākajiem šā stila atsevišķo paveidu trūkumiem. Bieži vien šī liekvārdība ir standartveida.

4. No iepriekš minētās pazīmes izriet arī cita šā stila īpatnība — izteiksmes līdzekļu standartizācija:

a) leksikā: *akts* (sastādīt aktu), *atmosfēra* (mierīga atmosfēra), *norakstīšana* (preču norakstīšana);

b) vārdsavienojumos: *augstais viesis*, *oficiāla persona*, *valdības pārstāvis*, *darba gaita (kārtība)*, *pārstāvības norma*, *ieinteresētās puses*, *zemāk minētais*, *atskaitīt uz pašu vēlēšanos*, *darīt zināmu*, *izteikt pateicību*, *likt priekšā*, *pieņemt lēmumu*, *teikt runu*, *attiecībā uz... sakarā ar...*;

c) teikumu konstrukcijās: *Šai sakarā aģentūra ir pilnvarota paziņot, ka...; Vizišu laikā notika sarunas, kas noritēja...; Par nopelniem.. piešķirt...; Es, Valdis Jāņa d. Lejiņš, esmu dzimis...; Rīgas 49. vidusskola paziņo, ka...*

<sup>1</sup> Гвоздев А. Н. Очерки о стилистике русского языка. — С. 21, 22.

<sup>2</sup> Сорокин Ю. С. К вопросу о основных понятиях стилистики // ВЯ. — 1954, № 2, С. 73.

<sup>3</sup> Skat. šā darba 3.2.3.

Valodas izteiksmes līdzekļu standartizācija atvieglo komunikāciju lietišķo rakstu valodas stilā, nodrošina vajadzīgo precizitāti. Sai standartizācijai ir arī praktiska nozīme, piemēram, tā dod iespēju sagatavot veidlapas, kas ietaupa darbu un laiku.

Valodas līdzekļu standartizācija lietišķajos rakstos ir ne tikai pieļaujama, bet arī nepieciešama.

Tomēr šajā procesā vēlami un pieļaujami tikai tie izteiksmes līdzekļi, kas atbilst literārās rakstu valodas prasībām. Šajā sakarā vērojamas arī negatīvas parādības, piemēram: (a) standartizētu izteiksmes līdzekļu nemotivēta izmantošana citos stilos un (b) literārās valodas normām neatbilstošu izteiksmes līdzekļu lietošana.

(a) Standartizētie izteiksmes līdzekļi bieži tiek lietoti, jo tie ir zināmi un kurā katrā gadījumā bez piepūles izmantojami. Tas ir viens no cēloņiem, kāpēc šie standartizētie valodas izteiksmes līdzekļi kā trafareti spiežas citos stilos, īpaši publicistikā.

(b) Valoda mainās, mainās arī tās stili, bet lietišķo rakstu valodai kā dokumentu valodai vērojama lēnāka attīstība (īpaši tiesu dokumentācijā). Pie tam lietišķajos rakstos ir spēcīga citvalodu ietekme. Tāpēc šajā stilā sastopami tādi standartizējumi, kas neatbilst literārās valodas normām vai neatlaidīgi pretendē kļūt par normu, piemēram, *apgāzt pierādījumus, atrast par pareizu, ievest likumu, izbīdīt sēdes vadītāju, iznest lēmumu, noturēt sapulci, pievest piemērus, uzstādīt jautājumu, nest atbildību, piekrist apsūdzībai, vest sarunas.*<sup>1</sup>

Literārās valodas standartizējumi ir noderīgi nepārprotamai un koncentrētai izteiksmei. Leksikā un frazeoloģijā tie ir termini vai profesionālisti, bet nemotivētā lietojumā tie kļūst par tādiem štampiem, kas traucē valodas plūdumu, padara to nabadzīgu un emocionāli neiedarbīgu. Vairākums šādu štampu paliek lietišķo darījumu valodas nomenklatūras ietvaros.

Lietišķo rakstu valodas stilam ir vairāki paveidi. To uzskaitījumā un klasifikācijā nav vienveidības.

A. Jefimovs izšķir dekrētu, rīkojumu, pavēļu un likumdošanas stilu.<sup>2</sup> V. Vinogradovs min oficiāli lietišķo stilu, kancelejas un telegrāfa stilu,<sup>3</sup> E. Rīzele — lietišķo stilu un telegrāfa stilu.<sup>4</sup>

Šīs klasifikācijas rāda lietišķo rakstu valodas stila funkcionālos paveidus un to daudzveidību. Lietišķo rakstu veidu ir ļoti daudz. Tos ir iespējams klasificēt attiecīgā stila funkcionālos paveidos atkarā no to lietojuma sfēras. Katrā lietojuma sfērā tekstiem ir arī savas valodas īpatnības.

<sup>1</sup> Skat. šā darba 3.2.3.3.2.

<sup>2</sup> Ефимов А. М. Стилистика художественной речи. — С. 40.

<sup>3</sup> Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII—XIX веков // Известия АН СССР. Отделение лит. и яз. — М., 1946, вып. 3. — С. 225.

<sup>4</sup> Иностранные языки в школе. — 1952, № 2. — С. 14.

Ir iespējams izdalīt šādus raksturīgākos lietišķo rakstu valodas stila funkcionālos paveidus:

1) diplomātisko attiecību lietišķo rakstu valodas stila funkcionālo paveidu,

2) kancelejas lietišķo rakstu valodas stila funkcionālo paveidu.

Diplomātisko attiecību lietišķo rakstu valodas stila funkcionālo paveidu izmanto politiskās dzīves sfērā. Šim stila paveidam raksturīga dokumentalitāte un stingra oficiāla izteiksme, dažkārt pat ar svinīguma nokrāsu. Šo stilu lieto oficiālās diplomātiskās attiecībās starp valstīm, sabiedriskām organizācijām, oficiālām personām, tas sastopams starptautiskos (pa)ziņojumos, komunikē<sup>1</sup>, notās<sup>2</sup>, memorandos<sup>3</sup>, (no)līgumos, vēstījumos utt.

Diplomātisko attiecību lietišķo rakstu valodas stila funkcionālā paveida tekstus var iedalīt

a) oficiālajā diplomātiskajā sarakstē,

b) oficiālajos starptautiskajos paziņojumos.

a) Oficiālās diplomātiskās sarakstes dokumentiem ir noteikts adresāts. To stilā ir jūtama adresētāja attieksme pret runas objektu un adresātu. Šajā ziņā krasi atšķirsies draudzīgi svinīgs apsveikums no protesta notas.

b) Oficiālajiem starptautiskajiem paziņojumiem nav kāda noteikta adresāta, to loks var būt plašs, tomēr noslēgts. Paziņojumiem nav raksturīgi svinīgā stila elementi. Šie dokumenti ir valdības, sabiedrisko organizāciju, kongresu, sanāksmju, konferenču (pa)ziņojumi, programmas, lēmumi.

1. Diplomātisko attiecību lietišķo rakstu valodas stila funkcionālais paveids cieši robežojas ar publicistikas valodas stila atsevišķiem žanriem, ar informāciju. Publicistikas informācijai par kādu faktu vai faktiem un notikumiem ir izteikts tieši informatīvs raksturs. Šādā informācijā ir iespējams izmantot arī emocionāli ekspresīvos izteiksmes līdzekļus. Valdības un sabiedrisko organizāciju paziņojumiem ir dokumentāls raksturs ar spilgti oficiālu nokrāsu, tie ir paši dokumenti, bet ne to atreferējumi (skat. lietišķo rakstu valodas un publicistikas stila piemērus u. sek. lpp.).

2. Kancelejas lietišķo rakstu valodas stila funkcionālo paveidu izmanto valdības un sabiedrisko organizāciju dokumentācijā, administratīvi saimnieciskajās dzīves nozarēs, tiesu dokumentācijā.

---

<sup>1</sup> Komunikē (fr.<communique) — oficiāls paziņojums; valdības paziņojums par starptautiskām sarunām, par vienošanos starp valstīm.

<sup>2</sup> Nota (lat.<nota — zīme, piezīmes, atzīme) — kādas valdības oficiāls iesniegums kādai citai valdībai.

<sup>3</sup> Memorands (lat.<memorandum — tas, kas jāatceras) — 1) starptautiskās attiecībās — dokuments ar diplomātiskajā sarakstē skartu jautājumu būtības detalizētu iztīrājumu; memorandā izklāsta arī faktisko un juridisko argumentāciju un to pievieno parakstītai vai verbālai notei vai arī iesniedz kā patstāvīgu dokumentu; 2) tirdzniecībā — vēstule ar kādu atgādinājumu; 3) kādas iestādes rakstveida ziņojums vai rakstveida izziņa.

Šā lietišķo rakstu valodas stila funkcionālā paveida tekstus arī var klasificēt vairākās apakšgrupās, piemēram:

- a) valdības un sabiedrisko organizāciju dokumentos,
- b) administratīvi saimnieciskās dzīves dokumentos,
- c) tiesu dokumentos.

a) Valdības un sabiedrisko organizāciju dokumentu valoda tiek izmantota dekrētos, likumos, rezolūcijās, programmās utt. Šo dokumentu valoda ir ļoti tuva oficiālo paziņojumu valodai.

b) Administratīvi saimnieciskās dzīves dokumentu valoda ir vistipiskākā kancelejas dokumentu valoda. Šo valodu oficiālā sarakstē lieto iestādēs, rūpnīcās, fabrikās, sabiedrisko organizāciju dokumentācijā utt. Raksturīgākie šā veida dokumenti ir apkārt-raksts, atskaite, ziņojums, paskaidrojums, lūgums, iesniegums, autobiogrāfija, paziņojums, ielūgums, sludinājums, protokols, pavēle, akts, izziņa, pilnvara, ankete, dokumentu noraksti, kvīts, rēķins u. c.<sup>1</sup>

Sos dokumentus plaši lieto saimnieciskajos darījumos; lai ekonomētu laiku un darbu, daudziem dokumentiem tiek izgatavotas veidlapas, kurās jāieraksta tikai attiecīgie fakti.

c) Tiesu dokumentu valodu lieto tiesu iestādēs iesniegumos, apsūdzības rakstos, protokolos, kodeksos, lēmumos u. tml. Šī valoda ir īpatna ar specifisku leksikas un tradicionālu vārdsavienojumu lietojumu.

Lietišķo rakstu valodas stils, kā redzams, ir daudzveidīgs, tam ir ļoti plašas un nozīmīgas funkcijas sabiedriskajā dzīvē, senas un noturīgas tradīcijas. Tās nodrošina precīzu un operatīvu komunikāciju, bet šis valodas paveids gausi seko valodas attīstībai un literārās valodas normu izveidei. Šis pretrunas novēršana ir viens no aktuālākajiem uzdevumiem.

Lietišķo rakstu valodas stila piemēri:

#### *Aicinājums pasaules valstu valdībām*

*Mums ir tas prieks darīt Jums zināmu Latvijas Augstākās Padomes 1990. gada 4. maija Deklarāciju. Ar šo soli Latvija nostājas blakus savām likteņa masām Lietuvai un Igaunijai, sākot savu valstiskās neatkarības de facto atjaunošanu.*

*Mēs lūdzam Jūs atbalstīt Latvijas tautas centienus pēc savas valsts pilnīgas neatkarības atjaunošanas un sniegt jaunajai Latvijas Republikas valdībai vispusīgu morālu, diplomātisku un, iespējams, arī materiālu atbalstu. Mēs lūdzam Jūs izlietot visu savu starptautisko autoritāti, lai pārliecinātu PSRS valdību sākt līdztiesīgas sarunas ar Latvijas Republikas valdību par abu valstu*

<sup>1</sup> Skat. Latviešu valodas stila mācība, 74.—87. lpp.; Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilāns O. Latviešu valodas mācības pamatkurss, 275.—285. lpp.; Dimza J. Darījumu korespondences rokasgrāmata. — R., 1938. — 720 lpp.

savstarpējo politisko, saimniecisko un tiesisko attiecību noregulēšanu.

Mēs esam pārliecināti, ka Baltijas valstu jautājums ir starptautiska problēma, kas ieņem svarīgu vietu visas Eiropas politisko problēmu kopumā. Mēs tāpēc aicinām Jūs piedalīties šā jautājuma risināšanā un atbalstīt Baltijas turpmākā statusa izskatīšanu 1990. gada Eiropas Drošības un Sadarbības konferencē. Mēs uzskatām, ka demokrātisku Baltijas valstu, arī Latvijas Republikas neatkarības atjaunošana atbilst demokratizācijas tendencēm visā Austrumeiropā un ir visu Eiropas valstu drošības un sadarbības interesēs.

Mēs vēlamies uzturēt labas partnerattiecības gan ar Padomju Savienību, gan ar citām pasaules valstīm un aicinām sākt dialogu un sadarbību ar Latvijas Republikas valdību.

Mēs ceram uz Jūsu atbalstu.

Latvijas Republikas  
Augstākās Padomes vārdā

Latvijas Republikas  
Augstākās Padomes priekšsēdētājs  
A. Gorbunovs

Rīgā 1990. gadā 4. maijā

Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas  
Augstākās Padomes Deklarācijas daļa par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu:

Nemot vērā Latvijas PSR Augstākās Padomes 1989. gada 28. jūlija «Deklarāciju par Latvijas valsts suverenitāti», 1990. gada 15. februāra «Deklarāciju jautājumā par Latvijas valstisko neatkarību» un 1990. gada 21. aprīļa Vislatvijas tautas deputātu sapulces Aicinājumu,

ievērojot Latvijas iedzīvotāju gribu, kas nepārprotami izpausta, ievēlot vairākumā tos deputātus, kuri savā priekšvēlēšanu programmā izteikuši apņēmību atjaunot Latvijas Republikas valstisko neatkarību,

nostājoties uz brīvas, demokrātiskas un neatkarīgas Latvijas Republikas *de facto* atjaunošanas ceļu,

Latvijas PSR Augstākā Padome nolemj:

1. Atzīt starptautisko tiesību pamatprincipu prioritāti pār valststiesību normām, uzskatīt par prettiesisku PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta vienošanos un no tās izrietošo 1940. gada 17. jūnija Latvijas Republikas suverēnās valsts varas likvidēšanu PSRS militārās agresijas rezultātā.

2. Pasludināt par spēkā neesošu kopš pieņemšanas brīža Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlijā pieņemto deklarāciju «Par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienībā».

3. Atjaunot Satversmes sapulces 1922. gada 15. februārī pieņemtās Latvijas Republikas Satversmes darbību visā Latvijas teritorijā.

Latvijas valsts oficiālais nosaukums ir Latvijas Republika, saīsināti — Latvija.

4. Līdz Satversmes jaunās redakcijas pieņemšanai apturēt Latvijas Republikas Satversmi, izņemot tos pantus, kas nosaka Latvijas valsts konstitucionāli tiesisko pamatu un kuri saskaņā ar Satversmes 77. pantu ir grozāmi tikai ar tautas nobalsošanu, proti:

1. pants — Latvija ir neatkarīga, demokrātiska republika;

2. pants — Latvijas valsts suverēnā vara pieder Latvijas tautai;

3. pants — Latvijas valsts teritoriju starptautiskos līgumos noteiktās robežās sastāda Vidzeme, Latgale, Kurzeme un Zemgale;

6. pants — Saeimu ievēlē vispārīgās, vienlīdzīgās, tiešās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās.

Nr. 417

#### Izdevniecībai «Zvaigzne»

Sabiedriskais autoklubs «Rīga» lūdz caurskatīt un rediģēt automobiļu ātrumu sacīkšu programmu.

Pielikumā: automobiļu ātrumu sacīkšu programma.

Par veikto darbu lūdzam iesniegt rēķinu.

Autokluba «Rīga» priekšnieks (paraksts)

Grāmatvedis (paraksts)

### 2.1.3. PUBLICISTIKAS VALODAS STILS

Publicistikas valodas stilu lieto laikrakstos, žurnālos, publicistiska rakstura grāmatās, radio un televīzijas pārraidēs, runās.

Kā redzams, šis stils funkcionē gan rakstīta, gan runāta tekstā veidā.

Publicistikas valodas stilam ir liela sabiedriski politiska nozīme, pie tam šis stils ir viens no nozīmīgākajiem valodas kopšanā un mācīšanā.

Stila raksturs izriet no tā funkcijām. Ar publicistikas valodas stila palīdzību sabiedrībai izskaidro aktuālus politiskus un sabiedriskās dzīves jautājumus.

Publicistikas mērķi un uzdevumi nosaka valodas stilu. Publicistikas valodā nepieciešams runāt gan jēdzienos, gan tēlos. Šajā ziņā publicistikas valodas stils izmanto gan zinātniskās valodas

stila elementus, gan daiļliteratūras valodas stila elementus. Publicistikas valodai ir jābūt vienkāršai, visiem saprotamai, tāpēc šajā stilā ir arī daudz sarunvalodas elementu.

Publicistikas valodas stils ieņem nozīmīgu vietu arī valodas funkcionālo stilu sistēmā. Šim stilam ir plaša, daudzveidīga un sarežģīta lietojuma sfēra, ko nosaka vairāki faktori:

pirmkārt, publicistikas stila uzdevumu daudzveidība un dažādība: šajā stilā jāinformē, jāietekmē, jāizglīto, jāaudzina, jāorganizē un pat jāuzjautrina un jāizklaidē;

otrkārt, komunikācijā izmantotie līdzekļi: laikraksts, žurnāls, grāmata, radio, televīzija;

treškārt, komunikācijas saturs un šī satura izklāsta veids, kas publicistikas uzdevumu un komunikācijā izmantoto līdzekļu nosacītībā veido daudzus un atšķirīgus šī stila žanrus, piemēram, ievadrakstu, propagandas rakstu, problēmu rakstu, preses apskatu, korespondenci, recenziju, aprakstu, informāciju, interviju, reportāžu, feļetonu u. c.

Publicistikas stils ir viena no literārās rakstu (grāmatu) valodas stiliem, kura atsevišķos žanros izmanto arī sarunvalodu un stilistiskā nolūkā — pat neliterārās valodas elementus.

Publicistikas valodas stila būtību latviešu valodas stilu sistēmā galvenokārt nosaka 1) publicistikas funkcijas, 2) publicistikas žanru specifika un to attieksme pret citiem stiliem un 3) lingvistiskie līdzekļi, kas realizē gan publicistiskas funkcijas, gan tās žanrus.

Viena no publicistikas stila nozīmīgām funkcijām ir informējošā funkcija — pēc iespējas ātrāk darīt zināmus jaunākos notikumus. Šīs funkcijas realizēšanu ietekmē žurnālista rīcībā esošais laika minimums, kas nevar neietekmēt teksta valodisko un stilistisko izteiksmi. Pakāpeniski šo pirmatnējo informējošo funkciju atbīda sāņus citas funkcijas — aģitējošā un propagandējošā funkcija jeb, citiem vārdiem sakot, ietekmējošā funkcija, jo laikrakstam, žurnālam vai kādam citam publicistikas izdevumam ir savs izdevējs, savs «saimnieks», kas ietekmē savās interesēs, — tas tā ir arī ar radio un televīziju. Publicistikai ir arī vēl citas funkcijas. Viena no tām ir izglītojošā funkcija. Informējot par zinātnes, tehnikas, mākslas sasniegumiem, publicistika izglīto lasītājus un klausītājus. Līdz ar to publicistika veic arī audzinošo funkciju, popularizējošo un organizējošo funkciju, dažkārt pat izklaidējošo funkciju.

No teiktā redzams, ka publicistikas stils ir ļoti neviendabīgs. Tam par cēloni ir publicistikas daudzās funkcijas un daudzie un atšķirīgie žanri. Turklāt vairāki žanri krustojas ar citu stilu žanriem, paveidiem. Tā, piemēram, ievadraksts, populārzinātnisks raksts, recenzija u. c. žanri ir tuvi zinātniskās valodas stilam; apraksti, feļetoni, skices — daiļliteratūras valodas stilam; intervija, reportāža — sarunvalodai, bet dokumentu atreferējumi un hronika robežojas ar lietišķo rakstu valodu vai ir tās piederums.

Tāpēc daudzi pat apšaubā, vai vispār ir publicistikas valodas stils. Šādām šaubām, protams, nav pamata, jo pati publicistikas valodas stila būtība nosaka šādu robežošanos ar citiem stiliem.

Publicistikas valodas stilā ir tipiskas valodas īpatnības, kas saistās ar racionālo un emocionālo, ar automatizāciju un aktualizāciju.

Tika jau minēts, ka viena no svarīgākajām publicistikas funkcijām ir ietekmēt, pārliecināt, iedarboties informatoram vēlamā virzienā. Valoda šo funkciju veic ar divējādiem līdzekļiem: ar racionālajiem un emocionālajiem.

Racionālie izteiksmes līdzekļi ir tie, kas iedarbojas uz prātu, — fakti, skaitļi, dati, piemēri, citāti. Tie ir emocionāli neitrāli valodas resursi, kas dod pamatinformāciju.

Emocionālie izteiksmes līdzekļi bez pamatinformācijas norāda arī uz autora attieksmi pret runas objektu vai adresātu — dod pozitīvu vai negatīvu emocionālo vērtējumu: cildinājumu, uzslavu, nievājumu, nicinājumu, nosodījumu, nopēlumu, izsmieklus utt. vai izsaka emocionālo noskaņu — oficiālu, svinīgu, familiāru, humoristisku, ironisku, satīrisku u. c.

Atkarā no informācijas satura un apstākļiem, respektīvi, atkarā no žanra, racionālo un emocionālo līdzekļu proporcionāli kvalitatīvais lietojums var būt dažāds. Turklāt notiek vienu vai otru valodas izteiksmes līdzekļu automatizācija un aktualizācija, tāpat kā tas lielākā vai mazākā mērā ir citos stilos. Publicistikas valodas stilā šiem procesiem ir savas īpatnības. Īpaši tas sakāms par automatizāciju, kas ir sevišķi raksturīga parādība ne tikai lietišķo rakstu stilā, bet arī tipiskos publicistiskos tekstos.

Prakse rāda, ka arvien biežāk teikumi tiek veidoti no gataviem stabiliem jēdzieniski saistītiem vārdsavienojumiem vai tādiem vārdsavienojumiem, kas biežās lietošanas dēļ ir kļuvuši par tradicionāliem.

A. Berķa šī jautājuma pētījums<sup>1</sup> rāda, ka «Cīņas» iznākšanas sākuma periodā šādi vārdsavienojumi veido 27—31% teksta, bet 1972. gadā — jau 46% teksta. Turklāt šādu vārdsavienojumu apjoms (vārdu skaits) arvien palielinās. «Cīņas» iznākšanas pirmajos trijos gadu desmitos šādos vārdsavienojumos ietilpa vidēji 2,4 vārdi, bet laikā no 1951. līdz 1972. gadam — jau 2,6 vārdi.

Tādi ir publicistikas stila attīstības procesi.

Publicistikas valodas stila žanriem ir vairākas kopīgas pazīmes.

1. Satura ziņā šo stilu raksturo aktualitāte, mērķtiecība. Publicistikā asā skatījumā runā par aktuāliem dzīves notikumiem un uzdevumiem.

2. Publicistikas valodā runā par plašiem sabiedrības slāņiem, tāpēc šī valoda ir vienkārša, trāpīga, konkrēta, skaidra, nepārprotama.

<sup>1</sup> Berķis A. Laikrakstā «Cīņa» biežāk lietotie vārdsavienojumi. Diplomdarbs. — R., 1974. — 222 lpp.

3. Lai informācija, propaganda, agitācija būtu konkrēta, tiek doti fakti, skaitļi, dati, laiks, vieta, piemēri, citāti utt.

4. Publicistikai jābūt iedarbīgai. To panāk ar faktiem un ar mākslinieciskiem izteiksmes līdzekļiem. Publicistikai jāiedarbojas ne tikai uz adresāta prātu, bet arī uz jūtām, tieksmēm, gribu, tāpēc publicistikas valodai jābūt tēlainai. Šai nolūkā izmanto mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus — epitetus, salīdzinājumus, tropus, retoriskus jautājumus, uzrunu, atkārtojumus utt.

Rakstītājā preses valodā īpaši jādomā par mākslinieciskajiem izteiksmes līdzekļiem, jo šajā gadījumā teksta autoram un lasītājam nav tieša kontakta, kā tas ir runātajā tekstā, kurā iespējams izmantot runas mākslinieciskos un citus komunikācijas izteiksmes līdzekļus.<sup>1</sup>

5. Publicistikas valodas stila īpatnības atspoguļojas arī leksikā:

a) tai ir sava speciāla terminoloģija, piemēram, *prese, aģentūra, ziņas, informācija, korespondents*;

b) bagātīgi izmanto dažādu nozaru plašāk pazīstamo terminoloģiju un profesionālismus;

c) daudz īpašvārdu: iestāžu, organizāciju, fabriku, rūpnīcu, valstu, ģeogrāfisku vietu nosaukumu, personu vārdu utt.;

d) diezgan bieži sastopami saīsināti nosaukumu apzīmējumi, piemēram, aģentūru, iestāžu, valstu nosaukumi.

6. Lai valoda būtu tēlaināka, tautiskāka, dzīvāka, tiek izmantoti arī frazeoloģismi.

7. Teikumu konstrukcijas ir dažādas. Parasti izmanto nesarežģītus teikumu veidus. Bez stāstījuma teikumiem ir sastopami pamudinājuma, jautājuma un izsaukuma teikumi.

Laikraksti, žurnāli šodien ir katrā mājā, katrā ģimenē. Priekšlasījumos, sanāksmēs, sēdēs pārrunā gan sabiedriski politiskus, gan tautsaimniecības un kultūras jautājumus. Tāpēc mūsdienu apstākļos publicistikas stilam ir ļoti liela nozīme valodas attīstīšanā un kopšanā. Gan profesionāļiem (žurnālistiem), gan pārējiem jābūt atbildīgiem kā par saturu, tā arī par formu, jādomā par jēdzienu un tēlu valodas sintēzi, jācenšas atbrīvoties no šampiem.

*Publicistikas valodas stila fragmenti:*

**Ja nemaksā ar labu, jāsūdz tiesā**

**Uzziņai**

Albertam Voitišķim joprojām stāv nepļauti 10 hektāri graudaugu — rudzi un kvieši. Lai novāktu izaudzēto ražu, izkaltētu un nodotu uzglabāšanai, viņam nepieciešami 35 tūkstoši rubļu.

Lūk, cik izmisīgi zemnieks cenšas tikt pie šādas summas!

**Pirmkārt**, aizņēmas no mātes nolikto bērnu naudu — 9000 rubļu.

<sup>1</sup> Skat. *Ceplītis L., Katlape N.* Izteiksmīgas runas pamati. — R., 1960. — 161.—195. lpp.

Otrkārt, tikko bija spiests pārdot ķieģeļus, kas pašam tik ļoti nepieciešami zemnieka saimniecības būvniecībā. Ieguvums — 8000 rubļu.

Treškārt, paši sagatavoja malku, tāpēc sieva, pensionāre, par apkures taloniem pagastā dabūja 3000 rubļu.

Ceturtkārt, ķērās klāt saimniecības neaizskaramajam fondam, kas bija nolikts vēl no vecajiem iekrājumiem. Ieguvums — 4000 rubļu.

Tātad kopā savākts 24 000 rubļu.

### Bagātais ubags

Zemniekam trūkst 11 000 rubļu, lai varētu novākt graudaugus. Bet tajā pašā laikā piena kombināts viņam par nodoto pienu ir parādā 84 000 rubļu!

Divdesmit deviņus gadus strādājis par ceļu meistar un iecirkņa priekšnieku, tagad — zemnieks ar stāžu, turklāt vēl arī Latvijas Zemnieku savienības Aknīstes nodaļas priekšsēdis un Jēkabpils rajona zemnieku apvienības valdes loceklis, arī zemessargs.

### Lūgums advokātam

Zemniekam pašlaik, kad darbs dzen darbu, tiesāties it kā nav ne laika, ne iespēju. Tik un tā Alberts Voitišķis pēc mūsu sarunas stingri teica:

— Tiesāšos! Es uzticos advokātam Andrim Grūtupam un lūdzu viņu dot piekrišanu palīdzēt manā taisnīgajā prasībā. Kaut arī kādā laukā graudi paliks nenovākti un izbirs zemē, vienalga, es braukšu, iešu, prasīšu, pierādīšu, cīnīšos līdz galam. Kādam taču ir jāsāk!

A. Grinbergs,  
Jēkabpils zonas korespondentu biroja  
vadītājs

(*Lauku Avīze*, 1993, 3. sept.)

### Pārtrauc diplomātiskās attiecības

*Hanoja (TASS). Vjetnamas Demokrātiskās Republikas valdība nolēmusi pārtraukt VjDR vēstniecības darbību Čīlē un atsaukt no Santjāgo visu vēstniecības personālu.*

*Par to teikts VjDR Ārlietu ministrijas paziņojumā, ko izplatījusi VIA. (Rīgas Balss, 1973, 28. sept.)*

### 2.1.4. SARUNVALODAS STILS

Sarunvalodas stilu lieto ikdienas sazināšanās vajadzībām. Parasti tā ir runāta valoda, visbiežāk dialoga formā vai ar dialoga raksturu. Šo stilu lieto sazināšanās procesā ģimenē, sarunās

ražošanā, iestādēs utt. Rakstu formā šo stilu izmanto neoficiālās vēstulēs, dienasgrāmatās un kā stilistisku izteiksmes līdzekli daiļliteratūrā un publicistikā. Šī stila runa, resp., teksts, ir ne tikai dialoga veidā, bet, kā redzams, arī monologa veidā. Bez jau minētajām vēstulēm un dienasgrāmatām šo stilu var lietot mutvārdu informācijā, ziņojumos, paskaidrojumos utt.

Sarunvalodas stils kā runātās valodas stils (ko, protams, iespējams fiksēt arī rakstiski) atšķiras no literārās rakstu valodas stiliem gan pēc savām funkcijām, gan attieksmē pret literārās valodas normām. Literārās rakstu valodas stilos stingri tiek ievērotas literārās rakstu valodas normas, turpretī sarunvalodas stils jau ir brīvāks. Teksta, resp., runas autors apzināti izmanto sarunvalodas izteiksmes līdzekļus. Attieksmē pret literārās valodas normām sarunvalodas sakarā var izdalīt literāro sarunvalodas stilu un vienkāršrunu. To robežas ir plūstošas, nav viegli arī nošķirt literārās rakstu valodas stilu no sarunvalodas stila.

Sarunvaloda (ar ko, kā jau minēts, te tiek saprasta ne tikai runā izmantotā valoda, bet arī rakstītā tekstā izmantotā valoda ar attiecīgajām stila pazīmēm) var būt literāra savā daudzveidībā un neliterāra (izloksnes vienkāršruna, žargonis). Funkcionālo stilu sakarā detalizētāk te ielūkosimies 1) sarunvalodas stilā (šis termins parasti apzīmē literāro sarunvalodu) un 2) vienkāršrunā, kas ir viena no neliterārās valodas paveidiem.

### 1. Literārā sarunvaloda

Literārās sarunvalodas stilu ar rakstu valodas stiliem vieno literārās valodas normu respektēšana. Tomēr sarunvalodas stilam ir vairākas raksturīgas pazīmes.

1. Sarunvalodas stilam ir brīvāka attieksme pret literārās valodas normām nekā literārās rakstu valodas stilam. Sarunvalodas stilā teksta autors izvēlas mazāk oficiālus izteiksmes līdzekļus, brīvākas teikuma konstrukcijas.

2. Sarunvalodas stila parastā forma ir dialogs, kas lielā mērā nosaka daudzās šā stila īpatnības. Šādu sarunvalodas formu izmanto ne tikai ikdienas sarunās, sadzīvē, ražošanā, iestādēs, bet arī kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli daiļliteratūras un publicistikas valodas stilos.

3. Sarunvalodas stilā, lai teiktais būtu ietekmīgāks, biežāk izmanto daiļliteratūras valodas mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus (salīdzinājumus, tropus, stilistiskās figūras u. c.).

4. Literārās sarunvalodas stila īpatnības izpaužas arī leksikā:

a) tiek lietoti visi zināmi vārdi; jaunvārdi, vecvārdi un svešvārdi šim stilam nav raksturīgi;

b) sastopami vārdi, kas atrodas ārpus literārās rakstu valodas, t. s. sarunvalodas vārdi<sup>1</sup>, piemēram, *aizķerties* 'aizkavēties', *ausī-*

<sup>1</sup> Skat. Laua A. Latviešu leksikoloģija, 78.—85. lpp.

ties 'klausīties', *čāpot* 'iet', *diegt* 'skriet', *plātīgs* 'lielīgs', *pūst* 'stāstīt';

c) tiek izmantoti arī citi vārdi, kas izsaka runātāja subjektīvo attieksmi pret runas objektu vai adresātu, piemēram, vārdi ar mīlinājuma, pamazinājuma, nievājuma nozīmi.

5. Ir arī dažas morfoloģiskas pazīmes:

a) raksturīgs pazīstamu, parastu vārda formu lietojums;

b) tiek izmantoti sufiksi ar subjektīvu vērtējumu (*sunītis*, *sunuks*).

6. Sakarā ar šā stila funkcijām ir vairākas sintaktiska rakstura īpatnības:

a) teikumu vai citu komunikātu konstrukcijas ir vienkāršas; tas atbilst sarunvalodas praktiskajam raksturam — sazināties, apmainīties ar domām ātri, koncentrēti;

b) tiek izmantoti dažādi teikuma modālie tipi. Literārās rakstu valodas stiliem ir raksturīgi stāstījuma teikumi, sarunvalodā (arī daiļliteratūras valodā un vairākos publicistikas žanros) ļoti bieži lieto izsaukuma, pamudinājuma, jautājuma teikumus;

c) teikuma redukcija, aprāvumi un elipse ir raksturīga literārās sarunvalodas stila pazīme. Ir sastopami «nemotivēti» izlaidumi, ko kompensē runas situācija, žesti, mīmika, balss intonācija. Tas nodrošina ātru, koncentrētu, emocionālu sazināšanos;

d) raksturīgi ir arī izsaukumi, uzruna, iespraudumi, atkārtojumi;

e) bieži sastopami teikuma daļu bezsaikļu savienojumi.

Literārās sarunvalodas stils nav vienveidīgs, tas var būt gan oficiālāks, gan familiārāks atkarā no komunikācijas dalībnieku attiecībām, no apstākļiem, satura, nolūka.

## 2. Vienkāršruna

Bez literārās sarunvalodas ir arī vienkāršruna<sup>1</sup>, kas ir viens no neliterārās valodas paveidiem.

Vienkāršrunai piemīt visas sarunvalodas īpatnības, atskaitot tās, kas saistītas ar literārās valodas normu ievērošanu. Bez tam ir arī specifiskas pazīmes.

1. Vienkāršruna izmanto neliterārās valodas leksiskos slāņus:

a) vienkāršrunas vārdus.<sup>2</sup> Tiem raksturīga spilgti negatīva attieksme pret runas objektu vai adresātu (*muļļa* 'neveikls cilvēks', *ļerkšķēt* 'pļāpāt', *slampa* 'nevīža', *purns* 'seja');

b) neliterārās valodas profesionālisms<sup>3</sup> (*ļeika* 'smeltnis', *mačka* 'lasis' — sieviešu kārtas pārstāve, *purga* 'vējš, sniegputenis');

c) barbarismus (*brūte*, *ķisens*, *smekēt*);

<sup>1</sup> Skat. šā darba 2.4.

<sup>2</sup> Skat. šā darba 3.1.3.2.

<sup>3</sup> Skat. šā darba 3.0.3.2.4.

d) vulgārismus (*cūka, maita, skrandā*, ja tos attiecina uz cilvķku);

e) žargonismus (*feini* 'labi, jauki', *fimbers* 'piecnieks' (atzīme), *nāvīgi* 'loti') un argotismus (*bībele* 'spēļu kārtis', *novākt* 'nogatlināt', *piķis* 'nauda').

2. Vienkāršrunā ir sastopami vārdi parazīti (*aber* 'bet', *bet, galu galā, nu, saprotiet, redziet, vot* 'lūk', *zini*).

3. Tiek izmantoti neliterārās valodas frazeolģismi (*atstiept kājas* 'nomirt', *smērēt pa nuņņām* 'sist', 'sist pa zobiem', *uzsist pēdu* 'bēgt').

4. Tiek lietotas neliterārās valodas morfolģiskās formas.

5. Vienkāršrunā ir arī nevērīga attieksme pret teikumu konstrukcijām.

Teorētiskajā literatūrā vienkāršruna parasti netiek sīkāk aplūkota, jo galvenā uzmanība pievērsta literārajai valodai. Taču praksē šāds valodas paveids eksistē.

M. Kužņecka un J. Skrebņecs, runājot par angļu valodu, atzīmē, ka «vienkāršruna nav valodas funkcionālais stils, jo tās pamatā nav apzināta valodas līdzekļu atlase, ko noteiktu runas situācija»<sup>1</sup>. Bet arī atzīst, ka vienkāršrunu «rakstnieka spalva var pārvērst par stilistisku izteiksmes līdzekli»<sup>2</sup>, «iespējams, ka pašā vienkāršrunā ir savi īpaši funkcionālie paveidi»<sup>3</sup>.

Vienkāršruna rakstiski var būt fiksēta publicistikā, dienasgrāmatās, vēstulēs un kā mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis daiļliteratūrā.

### *Sarunvalodas stila fragmenti:*

*Ceļā palika tagad tikai Jancis ar Marču. Abi turējās dūšīgi: šodien vēl neviens no viņiem nebija ne asaras nobirdinājis.*

— *Un nu, Marč, arī mums jāšķiras, — Jancis iesāka un skatījās puresnos. — Dzīvo nu vesels!*

*Puisēns sniedza roku, bet vēl neskatījās draugā.*

— *Tagad tu būsi viens pakrastē, un tāpēc viss, kas tur ir, lai pieder tev! Atdodu tev savu dārziņu — kop tu tagad viņu: tas tavs. Un tur krasta klēti atradīsi manu šķēpu, likstu un vairogu, bet kalna klēti kaktā atstāju savas ūdensdzirnaviņas, par kurām tu viņreiz tā priecājies. Arī tas viss pieder tev. Spēlējies — un — piemini mani —*

— *Tu atstāj man tik daudz, — Marčs iesaucās, — ka nemaz nezīnu, ko lai tev dodu par piemiņu! Varbūt šito —*

*Un Marčs aplika draugam savu miksto šalli.*

— *Valkā to, Janc, atdodu viņu tev; un tad neaizmirsti, ka es tev viņu par piemiņu devu.*

<sup>1</sup> Кузнец М. Д. и Скребнев Ю. М. Стилистика английского языка. — С. 119.

<sup>2</sup> Turpat.

<sup>3</sup> Turpat.

— Paldies, Marč, paldies! — Jancis atbildēja. — Kā lai nu tev nepieņemtu! Tu jau man tik daudz laba darījis, toreiz, kad slimis biju, un arī — uz ledus gabala, ka — ka to visu savu mūžu neaizmirsīšu! Tu man biji tik labs draugs, Marč, ka otra tāda gan vairs nebūs nekad — —

Tagad Jancis paskatās Marčā, kas bēdīgs, nodurtu galvu stāvēja viņa priekšā, un piepeši puisēnam saradās tik daudz asaru, ka nevarēja tās vairs novaldīt. (Valdis, St. b., 296.)

— Es visur ar saviem štrumentiem. Citādi tas nav darbs, bet tikai tāda čakarēšanās. Te tā trūkst, te jāiet ko lienēt, te špahtele bez kāta. Puse laika jānosit ar apkārtskraidišanu un pielabošanu. Darbarīkiem jābūt kā uztrītiem nažiem, tikai tad ir riktīga šancēšana. Strādāju uz goda, ar garantiju. Cits mālderis kā kurpnieks: kad neviens neredz, sper jauno krāsu vecajai virsū — un labs! Bet paskrubini drusku ar nagu, un tie grēki nāk laukā brēkdami. Es tā nevaru. Nomazgāju un nokasu veco līdz štukatūrai, visu pa tiro un tikai tad klāju virsū. (Ezera. N. b. m., 101., 102.)

### 2.1.5. DAIĻLITERĀTURAS VALODAS STILS

Daiļliterāturā valodas stilu izmanto mākslinieciskiem nolūkiem. Daiļliteratūra ir mākslas nozare, kas attēlo dzīvi ar valodas palīdzību. Daiļliteratūrā ir iespējams atspoguļot vissīkākās cilvēka domu un jūtu nianšes, tāpēc tā ir visvairāk izplatītais un vispusīgākais mākslas veids.

Valoda ir galvenais vārda mākslinieka materiāls un daiļdarba forma.

Daiļliterāturā valodas stils ir rakstītā formā, retumis to izmanto runā. Šā stila elementi ir sastopami arī publicistikas žanros un sarunvalodā.

Visus valodas paveidus atkarā no galvenās funkcijas diferencē: ir valodas apakšsistēmas, kuru galvenā funkcija ir komunikatīvā, un ir apakšsistēma, kas ir vārda mākslas matērija un forma, kuras galvenā funkcija ir estētiskā.

Pēdējo apakšsistēmu var saukt par daiļliterāturā valodu. Šajā apakšsistēmā bez tiešajiem valodas izteiksmes līdzekļiem būtiski ir arī tādi valodas izteiksmes līdzekļi kā, piemēram, žanrs, tēma, ideja, tēls, personāžu sistēma, kompozīcija, sižets utt., ko nosacīti var nosaukt par netiešiem valodas izteiksmes līdzekļiem.

Valodas tiešie stilistiskie izteiksmes līdzekļi bāzējas sinonīmijā, bet netiešie — vārda mākslas tēlā, t. i., tie bāzējas mākslas vārda «pārveidotajā īstenības fragmentā»<sup>1</sup>, kā to formulē G. Stepanovs.

<sup>1</sup> Степанов Г. В. В границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста // Теория литературных стилей. Современные аспекты изучения. — М., 1989. — С. 19—31.

Tāpēc lingvistiskajā analizē teksts ir saistīti izteikumi, izsacījumi, bet literatūrzinātniskajā analizē — tekstā iekļautais īstenības fragments<sup>1</sup>, kā to norāda K. Hausenblas.

Daiļliteratūras valoda ir īpaša valodas apakšsistēma. Taču daiļliteratūras valodas specifika tiek kvalificēta dažādi, no dažādiem viedokļiem attieksmē pret dažādām valodas parādībām.

Piemēram,

1) attieksmē pret funkcionālajiem stiliem vieni daiļliteratūras valodu (ar atrunām vai bez tām) iekļauj valodas funkcionālo stilu sistēmā, otri uzskata, ka daiļliteratūras valoda «iekļaujas funkcionālo stilu sistēmā kā īpašs stils»<sup>2</sup>,

2) attieksmē pret sociālajām valodas funkcijām vieni daiļliteratūras valodu atzīst par funkcionālo stilu, jo «estētiskā funkcija ir viena no valodas funkcionēšanas formām»<sup>3</sup>,

3) attieksmē pret literārās valodas normām vieni daiļliteratūras valodu uzlūko par literāro valodu, citi domā, ka «daiļliteratūras valodas stilu nevar izdalīt tāpēc, ka nav tādu vispārīgu valodas pazīmju, kas raksturotu daiļliteratūras valodu kopumā»<sup>4</sup>.

4) attieksmē pret literārās valodas normām vieni daiļliteratūras valodu uzlūko par literāro valodu, citi domā, ka «poētiskā valoda nav literārās valodas paveids»<sup>5</sup>.

Dažādie daiļliteratūras valodas kvalifikācijas aspekti savstarpēji nosacīti un saistīti. Un katram redzes viedoklim ir sava argumentācija, kas ar lingvistiskās domas attīstību papildinās un pat izmainās, kas spilgti redzams čehu valdnieku darbos.

Saka, ka valodas komunikatīvā (šī termina plašākā nozīmē) funkcija izsaka valodas būtību. Taču tāda valodas kvalifikācija valodas būtību padara nabadzīgāku, nekā tā ir. Valoda ir esamības māja, izpratne, saprašana. Valoda pati par sevi ir vērtība,

<sup>1</sup> Hausenblas K. K základním pojmům o jazykové stylistiky // Slovo o slovestnost. — 16, Praha, 1953.

<sup>2</sup> Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — М., 1965. — С. 13; Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. — С. 33—53; Кожина М. Н. О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. — Перм, 1962. — С. 26—34; Travniček F. O jazykovem slohu. — S. 50—55; Daneš F., Doležel L., Hausenblas K., Váhalá F. Kapitoly z praktické stylistiky. — S. 22—25; Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. — С. 85.

<sup>3</sup> Левин В. Д. О месте языка художественной литературы в системе стилей национального языка // Вопросы культуры речи. I. — М., 1955. — С. 97; Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. — С. 22; Doležel L. O stylu moderní české prozy. — Praha, 1960. — S. 185.

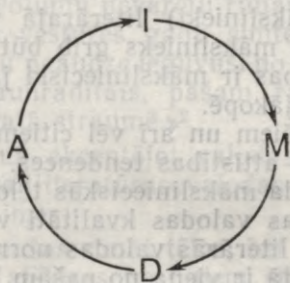
<sup>4</sup> Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. — С. 22.

<sup>5</sup> Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. — М., 1967. — С. 407; skat. tepat norādi par diskusiju «Karogā» (1.2.) un Latviešu padomju valodniecība 30. gados / Saistād. Dz. Barbare. — R., 1976. — 61.—70. lpp.

ne tikai līdzeklis. Šajā attieksmē kura katra valodas apakšsistēma ir esamības vērtība (arī mākslas valoda). Tas tad arī apvieno dažādās valodas apakšsistēmas vienā sistēmā — valodā.

Valoda realizē komunikāciju un objektīvās pasaules izziņu. Šo procesu realizē arī daiļliteratūras valoda. Un tas nav pretrunā ar pieņēmumu, ka daiļliteratūras valodas primārā funkcija ir estētiskā funkcija. Mākslinieciskā komunikācija realizējas tāpēc, ka vārda mākslā valoda ir šīs mākslas matērija un reizē forma. Mākslinieciskā komunikācija (īstenība — radītājs — daiļdarbs — uztvērējs — īstenība) ir pilnveidošanās kultūras realitātes pašradīšana, kas arī pati sevi pārveido.

Mākslinieciskās komunikācijas procesa komponenti ir īstenība (I), ko uztver mākslinieks, (M), īstenības ietekmē tas rada daiļdarbu (D), ko uztver adresāts (A), kas savukārt tā ietekmē var atgriezeniski iedarboties uz īstenību. Šo komunikācijas procesu var attēlot shematiski.



Īstenību mākslinieks uztver un mākslas darba iedarbē to lasītājs ietekmē.<sup>1</sup> Tas viss tiek sasniegts ar mākslinieciskā vārda estētisko spēku<sup>2</sup>.

Lai «uzzinātu nezināmo», lai «izteiktu neizsakāmo», daiļliteratūras valodā tiek izmantoti valodas visu apakšsistēmu resursi, taču daiļliteratūras valodā viss valodas repertuārs tiek izmantots savdabīgā lietojumā un «funkcionāli izmainītā veidā»<sup>3</sup>, kā norāda V. Vinogradovs. Tas, protams, nenozīmē, ka daiļliteratūras valoda, izmantojot visas pārējās valodas apakšsistēmas, ir funkcionāli bezpersoniska (dažādu valodas apakšsistēmu strukturāls sajaukums). Daiļliteratūras valodai pašai par sevi ir sava specifiskā kvalitāte. Jau tas vien, ka daiļliteratūras valoda funkcionāli pārveidotā lietojumā izmanto pārējās valodas apakšsistēmas, ir viena no

<sup>1</sup> Боров И. Б. Художественный стиль, метод и направление // Теория литературных стилей. Современные аспекты изучения. — С. 80.

<sup>2</sup> Pīķilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. I. — Vilnius, Mokslas, 1971. — P. 296—307; Zuperka K. Lietuvių kalbos stilistika. — Vilnius: Mokslas, 1988. — P. 113.

<sup>3</sup> Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. — С. 85.

raksturīgākām daiļliteratūras valodas pazīmēm, kas, protams, dažādos prozas un dzejas žanros parādās savdabīgi.

Daiļliteratūras valoda nešaubīgi ieņem īpašu vietu valodas pārējo paveidu vidū, ko galvenokārt nosaka šīs apakšsistēmas specifiskās sociālās funkcijas. Un tāpēc izveidojas opozīcija: mākslinieciskais valodas paveids un nemākslinieciskie valodas paveidi.

Daiļliteratūras valoda ieņem īpašu vietu citu valodas paveidu vidū arī attiekmē pret literārās valodas normām. Liekas, ka uz šo jautājumu nevar atbildēt viennozīmīgi. Šādu situāciju nosaka daiļliteratūras būtība, tās mainība, attīstība un vārda mākslinieka individuālā stila īpatnības.

Daiļliteratūra — tas ir mākslas veids, kura īstenības mākslinieciskās atveides līdzeklis ir valoda. Un šīs īstenības daļa ir pati valoda kā tāda, pati par sevi. Turklāt šī valoda nav vienveidīga ne laikā, ne telpā. Un tā arī ir īstenība, ko vārda mākslinieks kā īstenības atspoguļotājs nedrīkst ignorēt, tieši otrādi — arī tas jāfiksē. Un tā arī ir īstenība. Un ne visi un ne vienmēr runā un raksta (arī vārda mākslinieki) literārajā valodā. Un tā arī ir īstenība. Un, ja vārda mākslinieks grib būt godīgs, taisnīgs, tad viņam šīs visas īstenības ir mākslinieciski jāparāda, protams, tas nenozīmē, ka burtiski jākopē.

Turklāt uz visiem šiem un arī vēl citiem faktoriem iedarbojas literatūras un valodas attīstības tendences. Lūk, ar visu šo kompleksu ir saistītas vārda mākslinieciskās tēlošanas īpatnības.

Tāpēc daiļliteratūras valodas kvalitāti valodas normu sakarā ir nesekmīgi mēģināt ar literārās valodas normu mērauklu.

Literārā norma — tā ir viena no pašām būtiskākajām kulturālas runas/teksta pazīmēm. Tas attiecas pilnā mērā arī uz daiļliteratūras valodas stilu. Šis valodas paveids arī ir pakļauts valodas normu kontrolei. Taču šīs valodas primārā funkcija ir estētiskā, un daiļliteratūrā primārā ir estētiskā norma, tikai caur tās prizmu ir iespējams vērtēt arī valodu.

Daiļliteratūras valodas stilam kopumā ir savas kvalitatīvās un kvantitatīvās pazīmes, taču katra rakstnieka talants izpaužas ar saviem individuālās jaunrades izteiksmes līdzekļiem. Teiktais attiecas arī uz literārās valodas normām.

Ir vārda meistari, kas savos darbos maksimāli cenšas ievērot literārās valodas normas, bet ir arī tādi rakstnieki, kuri savā daiļradē vai atsevišķos darbos blīvēti izmanto neliterārās valodas izteiksmes līdzekļus. Valodas estētiskā funkcija darbojas gan vienā, gan otrā gadījumā, bet dažādi un ar atšķirīgu estētiskā un ētiskā lādiņa spēku.

Skolu praksē (un ne tikai tur vien) bieži nediferencē literāro valodu un daiļliteratūras valodu: cenšas likt vienlīdzības zīmi starp literārās valodas normām un daiļliteratūras valodas kuplumu, dzidrumu, krāšņumu, skanīgumu, spēku un varenību. Šāda dažādu parādību nediferencēšana allaž ir novedusi pie neauglīgas šī jautājuma risināšanas.

Daiļdarbā atkāpe no literārās valodas normas var būt valodas trūkums vai kļūda, bet parasti tā ir māksliniecisks izteiksmes līdzeklis.

L. Ščerba jau savā laikā norādīja, ka apzināta novirze no normas nav neuzmanība vai nevērība attieksmē pret normu, bet tieši otrādi: tikai tad, kad cilvēkam ir attīstīta valodas normas izjūta, viņš sāk uztvert motivēto atkāpju īsto skaistumu.<sup>1</sup>

Mākslinieciskās un nemākslinieciskās valodas apakšsistēmas ir savstarpēji nosacītas: cita citu bagātina un viena no otras atrodas savstarpējā atkarībā.

Daiļliteratūras valoda ir viena no valodas meistarības paraugiem, pēc kā cenšas visi attiecīgajās cilvēka darbības sfērās. Nešaubīgi, ka daiļliteratūras valoda ietekmē valodas attīstību kopumā. Bet, no otras puses, daiļliteratūras valoda savu spēku smēļ kopējā tautas valodā, par ko A. Upīts saka: «Rakstnieka amata galvenais, varētu pat teikt, vienīgais rīks ir valoda. Šķiet, ka šie par viņa paša pagatavojumu nevarētu runāt. Viņu taču izaudzinājis tauta pa gariem vēstures gadu simteņiem, tā ir kolektīva, masu darinājums, kuru paaudze ieguvusi no paaudzes un kur katra atsevišķa indivīda jaunradītais, pašam radītajam neapzinoties, anonīmi ieplūst kopīgajā straumē.»<sup>2</sup>

Teikto rezumējot un akcentējot valodas izmantošanas savdabību vārda mākslā, daiļliteratūras valodas stilam var minēt vairākas raksturīgas pazīmes.

1. Daiļliteratūrā cenšas runāt tēlos, bet ne jēdzienos. Daiļliteratūras valodas stils atšķiras no citiem stiliem ar mākslinieciski estētiskajām īpašībām, valodas bagātību, izteiksmīgumu, skaistumu, emocionalitāti utt. Daiļliteratūra kā viena no sabiedriskās apziņas formām, kas atspoguļo īstenību, kalpo dzīves izziņai un tās pārveidei<sup>3</sup>, izmanto visas tautas valodas bagātības savdabīgā lietojumā, kā mākslinieciskās izteiksmes līdzekļus — arī citus valodas stilus, īpaši sarunvalodas stilu.

Tipizācijas, individualizācijas nolūkos un fona radīšanai ir iespējams motivēti izmantot arī vienkāršrunas valodas līdzekļus, galvenokārt leksiku un frazeoloģiju. Šai sakarā rakstnieks nedrīkst aizmirst, ka viņš ir valodas veidotājs, kopējs un sargātājs. Neliterārās valodas izteiksmes līdzekļu blīvējumi neveicina šo funkciju.

2. Daiļliteratūras valodā spilgtāk nekā citos stilos atspoguļojas teksta autora individuālais stils. Tas izskaidrojams ar rakstnieka dzīves uztveres un rakstura īpatnībām, kas cieši savijas ar atbilstošu māksliniecisku līdzekļu meklējumiem.

<sup>1</sup> Шчерба Л. Спорные вопросы русской грамматики // Русский язык в школе. — № 1, 1939. — С. 8—32.

<sup>2</sup> Upīts A. Ceļā uz socialistisko reālismu. — R., 1951. — 206. lpp.

<sup>3</sup> Skat. Valeinis V. — Poētika, 7. lpp.

3. Daiļliteratūras valodā specifiski tiek izmantota leksika. Lai radītu tēlus, galveno vārdšķiru vārdus bieži lieto pārnestās nozīmēs, izmantojot speciālos valodas tēlainās izteiksmes līdzekļus — epitetus, salīdzinājumus, tropus. Daiļliteratūras valodā bagātīgi izmanto izsauksmes vārdus un arī partikulas, kam gadījumu vairumā ir tikai stilistiskas funkcijas.

4. Daiļliteratūra, tāpat kā sarunvaloda, ir bagāta ar frazeoloģismiem. Tie valodu padara tēlaināku, izteiksmīgāku, akcentē nacionālo kolorītu, noder personāža valodas tipizācijai un individualizācijai.

5. Ekspresivitātes nolūkos daiļliteratūras valodā meklē neparastus vārddarināšanas modeļus, izmanto sufiksus ar stilistisku vērtējuma nokrāsu (-in-, -ēn-, -el- u. c.) personāža valodas tipizācijai un individualizācijai lieto senākās un izlokšņu morfoloģiskās formas.

6. Daiļliteratūras valodai ir raksturīgas runātas valodas teikumu vai citu runas segmentu pazīmes. Daiļliteratūrā sastopamas visdažādākās teikuma strukturālās un modālās konstrukcijas. Šim stilam ir raksturīga elipse, teikuma aprāvumi, periodi (kas pēdējā laikā gan retāk sastopami, jo vērojama tendence izteikties lakoniski). Daiļliteratūras valodas stilā izmanto retoriskos jautājumus, uzrunu, atkārtojuma figūras, inversiju, noģiedamo runu.

Daiļliteratūras valodas stils arī nav vienveidīgs. Tā paveidu īpatnības lielā mērā ir atkarīgas no daiļliteratūras veidu, paveidu un žanru<sup>1</sup> specifikas, kā arī no individuālā stila īpatnībām. Latviešu daiļliteratūrā ir vairāki epikas, liroepikas, lirikas un drāmas paveidi un žanri<sup>2</sup>, un katram no tiem ir arī savas valodas īpatnības.

#### *Daiļliteratūras valodas stila fragments:*

*Krit sniegs. Pasaule kļūst baltin balta. Prieks. Tas paceļas no slidotavas mūsu nama sētā un lido pāri jumtiem un ielām, pāri dārziem un vecajam hipodroma laukumam pretī mākoņiem, kas sūta mums šo baltumu. Krit sniegs. Tas milzu pārslām veļas uz pleciem, uz kokiem, uz eglēm. Un nevienam netikas to birdināt nost. Lai skaistums apņem katru māju un visas tāles! Mēs arī nesteidzamies iet dzīvokli. Pastāvēsim. Parunāsim. Nē, nē, labāk paklusēsim. Lai gavilē, lai paklaigā jaunieši un bērni slidotavas laukumā! Viņi vēl nav paguvuši izkliegt savu pirmo apmierinājumu par pārslu miljardiem. Bet mēs ar tevi jau esam iemācījušies saprast un apjēgt arī klusuma spēku un klusēšanas burvību. Stāvam. Klusējam, it kā vēlēdamies ieklausīties pasakā par Sniegbaltīti. Pārslas laižas zemē kā atmiņu pulki. Nedzirdami. Nebeidzami. (Vējāns. S. 1. m., 113.)*

<sup>1</sup> Skat. Valeinis V. Poētika. — 37.—83. lpp.

<sup>2</sup> Turpat.

## 2.2. STILI ATKARĀ NO EMOCIONĀLI EKSPRESĪVO IZTEIKSMES LĪDZEKĻU LIETOJUMA

### 2.2.0. LATVIEŠU VALODAS EMOCIONĀLI EKSPRESĪVIE STILI

Valodas izteiksmes līdzekļu atlases un mērķtiecīga lietojuma pamatā var būt arī cits princips, kas izmantots jau antikajā pasaulē. Tas ir princips, pēc kura izteiksmes līdzekļus izvēlas tā, lai atkarā no runas situācijas tie emocionāli iedarbotos uz adresātu, lai parādītu noteiktu autora attieksmi pret runas objektu un adresātu. Šādā izpratnē termins *stils* tiek lietots visai nosacīti. Konotatīvie<sup>1</sup> valodas elementi tomēr rāda, ka dažādo emocionāli ekspresīvo nokrāsu izteiksmes līdzekļi veido noteiktas sistēmas. Šīs sistēmas rada valodas stilistiskie izteiksmes līdzekļi, kas emocionāli ekspresīvās nokrāsas izsaka tieši vai zemtekstā. Arī konteksts vai situācija var būt emocionāli ekspresīvā satura atklājēji. Rainis, runājot par dzeju, ir uzsvēris, ka tajā «nav tikvien izteikts, cik vārdos lasāms, bet nesamērojami vairāk»<sup>2</sup>. Šīs sistēmas (visas vai dažas) izmanto par emocionāli ekspresīviem izteiksmes līdzekļiem tais funkcionālajos stilos, kuros attiecīgais emocionāli ekspresīvais vērtējums ir iespējams.

Šādas sistēmas vienī uzlūko par emocionāli ekspresīviem stiliem, citi — par stilistiskām nokrāsām. Tā, piemēram, V. Vinogradovs, D. Rozentāls, M. Kožina domā, ka minētās sistēmas nav stili, jo tās «neveido tādu stilu sistēmu veselu kopumu» kā funkcionālie stili, un ka «ekspresīvā nokrāsa visspilgtāk parādās leksikā»<sup>3</sup>.

Citi, piemēram, A. Gvozdevs, A. Jefimovs, I. Anžjāne, «Latviešu valodas stila mācības» autori M. Beitiņa u. c., atzīst emocionāli ekspresīvos stilos, kam par pamatu tiek izvirzīta «vērtējoši emocionāla attieksme pret runas saturu». Šiem stiliem ir «sava raksturīga izteiksmes līdzekļu sistēma»<sup>4</sup>. Prakse rāda, ka šādas emocionāli ekspresīvas valodas izteiksmes līdzekļu sistēmas eksistē neatkarīgi no terminoloģijas, kādā tās tiek nosauktas. Praktiskās stilistikas vajadzībām te tiek paturēts termins *stils*.

<sup>1</sup> *Konotatīvs* (lat. *con* — kopā + *notare* — atzīmēt, apzīmēt) — papildinformāciju saturošs.

<sup>2</sup> Skat. *Valeinis V.* Poētika. — 183. lpp.

<sup>3</sup> Skat. *Виноградов В. В.* Итоги обсуждения вопросов стилистики. — С. 67; *Розенталь Д. Э.* Практическая стилистика русского языка. — С. 17, 18; *Кожина М. Н.* О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. — С. 9.

<sup>4</sup> Skat. *Гvozдев А. Н.* Очерки по стилистике русского языка. — С. 28; *Анжяне I.* Par dažiem humoristiskā stila izteiksmes līdzekļiem. Diplomdarbs. — R., 1965. — 21. lpp.; *Latviešu valodas stila mācība.* — 8. lpp.

Emocionāli ekspresīvo stilu klasifikācijas principi ir dažādi un atšķirīga ir arī terminoloģija, piemēram:

a) A. Jefimovs izdala pacilāti svinīgo (приподнято-торжественный), neitrālo un pazemināto (familiāro)/сниженный (фамильярный) stilu;

b) A. Gvozdevs — svinīgo, oficiālo, intīmi maigo, humoristisko un satīrisko stilu;

c) M. Beitiņa un citi «Latviešu valodas stila mācības» autori izšķir svinīgo, oficiālo, intīmi maigo, ironisko un humoristisko stilu.

Emocionāli ekspresīvais stils (vai (?) izteiksmes līdzeklis) norāda uz komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu un vidi, izsakot savu vērtējumu, jūtas, gribu.

Emocionāli ekspresīvos stilus iespējams grupēt atkarā no emocionāli ekspresīvā rakstura, resp., no tā satura.

Oficiālajā stilā šī attieksme ir neitrāla (šo stilu A. Jefimovs tā arī sauc par neitrālo stilu). Tas nebūt neliecina, ka šis stils neiekļautos emocionāli ekspresīvo stilu sistēmā. Oficiālā stila ekspresivitāte tieši izpaužas oficiālajā, neitrālajā attieksmē pret runāto un adresātu. Emocionāli ekspresīvos stilus veido emocionāli ekspresīvie valodas izteiksmes līdzekļi, kas norāda subjektīvi intelektuālo attieksmi: subjektīvu vērtējumu, jūtas, izjūtas un subjektīvo gribas izpausmi.

Pozitīvu attieksmi parasti pauž svinīgais un sirsnīgais stils, gādījumu vairumā arī humoristiskais stils. Negatīvu attieksmi izsaka ironiskais un satīriskais stils.

Latviešu valodas emocionāli ekspresīvie stili ļoti maz pētīti. Uz pašreizējo pētījumu pamata izvirzāmi šādi emocionāli ekspresīvie stili:

- 1) oficiālais stils,
- 2) svinīgais stils,
- 3) sirsnīgais stils,
- 4) humoristiskais stils,
- 5) ironiskais stils,
- 6) satīriskais stils.

### 2.2.1. OFICIĀLAIS STILS

Oficiālais stils izsaka lietišķu attieksmi, kurā it kā nav jūtams teksta autora subjektīvais vērtējums. Lietišķajos rakstos un runās autors nedod satura stilistisku vērtējumu, tieši otrādi — akcentē savas neitrālās pozīcijas. Šī emocionāli ekspresīvā atturība kļūst par spilgtu stilistisku izteiksmes līdzekli tajos žanros, kuros emocionāli ekspresīvais vērtējums ir raksturīga parādība. Šādos gadījumos oficiālā stila nokrāsa zemtekstā norāda uz teksta autora un adresāta saspīlētām attiecībām. Oficiālo stilu izmanto lietišķos un zinātniskajos rakstos, publicistikas oficiālajos žanros, oficiālās runās, ziņojumos, sarunās.

Oficiālajam stilam ir raksturīgas vairākas pazīmes.

1. Izmanto stilistiski neitrālo leksiku. Piemērs: *Rakstniekam nepietiek ar tādu dzīves pazišanu kā fizikim, ekonomistam vai, piemēram, vēsturniekam.* (Valeinis P., 8.) Vārds *rakstnieks* šajā kontekstā neizsaka autora attieksmi, nedod attiecīgās parādības subjektīvu vērtējumu. Tas ietverts, piemēram, M. Gorkija teicienā *cilvēku dvēseļu inženieris*, kā arī J. Sudrabkalna vārdsavienojumā *dzīves tiklu audējs*.

2. Bieži lieto internacionālismus (neitrālā funkcijā), jo tiem parasti nav emocionālās nokrāsas.

3. Izmanto tikai terminoloģisko un neitrālo frazeoloģiju.

4. Morfoloģiskās formas atbilst literārās valodas normām.

5. Teikuma struktūra ir dažāda. Parasti tie ir pilna modeļa stāstījuma teikumi. Elipse, teikuma aprāvumi, izsauksmes vārdi nav raksturīgi.

*Oficiālā stila fragments:*

*Latvijas PSR Augstākās Padomes*

*Deklarācija*

*Jautājumā par Latvijas valstisko neatkarību*

*Nemot vērā vairāku vietējo Tautas deputātu padomju lēmumus un Latvijas PSR pilsoņu iesniegumus, kā arī dažu sabiedrisko kustību (organizāciju) paziņojumus par nepieciešamību atjaunot Latvijas Republikas valstisko neatkarību un ievērojot*

*— PSRS Tautas deputātu otrā kongresa 1989. gada 24. decembra lēmumu, ar kuru nosodīti un atzīti par juridiski nepamatotiem un spēkā neesošiem (kopš parakstīšanas brīža) slepenie protokoli, ko PSRS un Vācija parakstīja 1939. gada 23. augustā, un tajos izdarītā «interesešu sfēru» nošķiršana, jo tā ir pretrunā ar vairāku trešo valstu, to skaitā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas, suverenitāti, kā arī starp Baltijas valstīm un PSRS noslēgtajiem starptautiskajiem līgumiem, kas garantē to neatkarību;*

*— Latvijas PSR Augstākās Padomes komisijas atzinumu, ar kuru «Deklarācija par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā» atzīta par nelikumīgu kopš tās pieņemšanas Saeimā 1940. gada 21. jūlijā,*

*Latvijas PSR Augstākā Padome:*

*1. Nosoda 1940. gada 21. jūlijā Latvijas Saeimas pieņemto «Deklarāciju par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā», jo tā pieņemta bez visas Latvijas tautas gribas noskaidrošanas un rezultātā novedusi pie Latvijas Republikas neatkarības zaudēšanas.*

*2. Pamatojoties uz Latvijas Republikas PSR Augstākās Padomes 1989. gada 28. jūlija Deklarāciju «Par Latvijas valsts suverenitāti», iestājas par to, ka jāveic pasākumi, lai Latvijas PSR pārveidotu par brīvu un neatkarīgu Latvijas valsti tādu valstu*

savienībā, kas iet humānu demokrātiska sociālisma ceļu un savas attiecības ar citām valstīm veido uz liguma pamatiem.

3. Uzdot Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidijam izveidot komisiju, kurā būtu plaši pārstāvētas dažādas sociālās grupas un sabiedriskās organizācijas, lai kvalificēti un operatīvi sagatavotu pasākumus (ieskaitot referenduma sarīkošanu) Latvijas ekonomiskās un politiskās neatkarības atjaunošanai un ligumu projektu izstrādāšanai.

Visu komisijas darbu veikt demokrātiski, atklāti, plaši informējot republikas sabiedrību un iedzīvotājus un apspriežoties ar viņiem. Komisijas priekšlikumus iesniegt jaunā sasaukuma Augstākajai Padomei.

### 2.2.2. SVINĪGAIS STILS

Svinīgajam stilam piemīt pacilāta, saviļņojoša izteiksme, patoss. Svinīgā stila nolūks — radīt lasītājā vai klausītājā atziņību, apbrīnu par attiecīgo parādību, notikumu, personu vai rīcību, cieņu pret to.

Svinīgo stilu izmanto diplomātisko attiecību svinīgās runās un rakstos, runās svinīgos saietos, odās, kā arī citos komunikācijas gadījumos, ja grib akcentēt svinīguma noskaņu.

No valodas viedokļa svinīgo stilu raksturo vairākas pazīmes.

1. Viens no īpatnējākiem svinīgā stila elementiem ir tādu vārdu blīvējums, kuru jēdzieniskais saturs nosauc pozitīvas, atzīstamas, apbrīnojamas, izcilas dzīves parādības, darbības, īpašības, kvalitātes, piemēram,

*Bet lauri un gods, un slava*

*Līdz iznīkst, kā beidzies tu pats. (Veidenbaums I., 230).*

*Tu augstā, varenā, daiļā: Nu es zinu, kas ir dzīvība. (Brigadere. St., 128.)*

2. Neitrālās leksikas vietā tiek lietoti vārdi ar cildenu emocionāli ekspresīvo nozīmes papildkomponentu, piemēram, salīdziniet:

*slimnieks — cietējs*

*spējas — dotības*

*gulēt — dusēt*

*mākoņi — padebeši*

*vecs — simtgadu*

3. Poētismiem arī piemīt emocionāls pacēlums, svinīgums, tāpēc tie svinīgajā stilā bieži sastopami, piemēram, salīdziniet: *daile — skaistums, dziets — asns, liegs — viegls, tvirts — ciets, skaidrs.*

*Vai kara mētelis vai karogs plandās [plivinās]?*

*Vai acis deg ar rīta zvaigznes zaigu [spožumu]?*

*Vai zibens lemeši plēš selgas klaidu [klajumu, plašumu] skrandās?*

Vētras sējējs

Pret karstu arumu griež savu vaigu. (Vējāns. K. a., 51.)

4. Tiek izmantoti arī poetizējušies izlokšņu vārdi, piemēram, salīdziniet: *patmales* — *vējdzirnavas*, *dižs* — *liels*, *sābris* — *kaimiņš*.

*Mēs sābru zemē atbraucām bez tilta.* (Stulpāns. V. a., 77.)

5. Dažkārt sastopami arī poetizējušies vecvārdi. Noteiktos apstākļos senas parādības izraisa zināmu cieņu, bez tam šiem vecvārdiem var piemist arī jaunvārdu stilistikās funkcijas,<sup>1</sup> piemēram, salīdziniet: *brīvestība* — *brīve* — *brīvība*, *kamieši* — *pleci*, *atvabināties* — *atbrīvoties*.

*Nu visi līdz, tik visi līdz —*

*Aust brīvestības zelta rīts!* (Rainis. R. i., 1., 192.)

6. Svinīga stila radīšanai lieto arī internacionālistus. Parasti tie ir stilistiski neitrāli, bet daži ar savu jēdzienisko nozīmi, attiecīgo kontekstu vai konsituāciju izsaka emocionālu nokrāsu. Ar svešvārdu nosauktos jēdzienus uztver kā kaut ko neparastu, svešāku, apbrīnojamāku, ievēribas cienīgāku: *Lūk, cik niecīgi kļuva varenie monumenti, kad viņš uzkāpa savā valstībā un pār-laida skatu pilsētai.* (Ezeriņš. N. i., 12.). *Arī mums ir savas tradīcija, savi radoša darba varoņi un tribūni.* («Literatūra un Māksla», 1961, 23. III.)

7. Cik vien iespējams, tiek izmantoti epitēti, salīdzinājumi un vairums tropu, īpaši metafora un hiperbola, piemēram: *jau-nība* — *dzīves ziedonis*, *saule* — *dzīvības trauks*, *Rainis* — *mūsu tautas pirmais kalnu gals*, *mūsu zemes dzīvā sirds*, *Šekspirs* — *lielais angļu gars*.

*Tu stiprā saule, tu dzīvības trauks,*

*Dod veldzi mums, drosmi un spēku.* (Rainis. K. r., I., 420.)

*Tu [Rainis] — mūsu tautas pirmais kalnu gals,*

*Tu — mūsu dzīves klusā rita slava*

*Un kauju vētrās nenīkstoša balss.* (Sudrabkalns. I., 35.)

8. Sastopami arī frazeoloģismi vai frazeoloģiska rakstura vārd-savienojumi ar svinīgu emocionāli ekspresīvu nokrāsu — spārnoti izteicieni. Tā, piemēram, vārda *mirt* vietā izmanto vārdsavienojumu *aiziet pie tēviem*, *aiziet viņā saulē*, *aiziet uz viņpasauli*.

9. Tiek lietoti pamudinājuma, rosinājuma izsaukuma, jautājuma teikumi, īpaši retoriskie jautājuma teikumi, piemēram: *Lai vēlām [miera] putnam laimīgu lidojumu, nenogurdināmu spārnu mundrumu! Lai ieskan viņa vēsts ikvienā sirdī! Stiprāka par visām ļaunām varām pasaulē ir saulainā miera vēsts.* (Sudrabkalns. I., 423.)

<sup>1</sup> Skat. šā darba 3.0.3.2.1.; 3.0.3.2.2.

10. Sastopami arī vienlīdzīgu teikuma locekļu un teikuma daļu blīvējumi un atkārtojumi, piemēram:

*Nevis graut, nevis atomos saskaldīt  
namus, plaukstošus bērzus, vilcienus,  
kuģus, dālijas, priedes,  
nevis zemē pasaules krāšņumus iedzīt,  
nevis kā putekļu mutuli aizsviest kosmosa purvos, —  
bet lai aug, lai sazeļ viss,  
saldās dzīvības sulas lai brāzmo vissikākajā vizbules ziedā.*  
(Lukss. «Karogs», 1961, 12., 36.)

11. Periods ir raksturīgs svinīgā stila izteiksmes līdzeklis, tam allaž ir emocionāls pacēlums un kāpinājums, ko nosaka perioda gramatiski ritmiskā un poētiskā struktūra, piemēram: *Pāriet pāri sava šaurā «es» robežām, sakust un saplūst kopā ar savas sabiedriskās kopības dzīvi, uzņemt sevī visas cilvēces sāpes un gāviles — tikai tā mēs spējam pacelties pāri savām sīcīņām personīgām likstām un nelaimēm..* (Jansons-Brauns, L. 1. kr., II, 323.)

12. Raksturīgas ir interjekcijas un uzruna, piemēram:

*Dzimtene, mūžam mans skatiens  
Vaicājot tevī būs vērstis —  
Vienīgi tu manai dzīvei  
Istenās vērtības mērs.* (Elksne. P. s. st., 119.)

*Kāds tad tu isti esi, marta atnākšanas prieks? Ko tu man atgādini, kad es tevi paņemu plaukstā, savā sirdī, savā dziesmā? Tu nāc man pretim ar meiteņu gaviļēm, ar māmuļas smaīdu, ar skolotājas rūpēm un apgarotību.* (Vējāns. S. 1. m., 185.)

Svinīgajā stilā runā vai raksta svinīgos gadījumos par parādībām, notikumiem, personām, to rīcību, cenšoties parādīt cildeno, radīt cieņu pret runas objektu. Tāpēc arī šajā stilā izmanto poētizējošus izteiksmes līdzekļus, hiperbolas.

#### *Svinīgā stila fragments:*

*Tik augstā kalnā latviešu tautasdziesma visos gadsimtos vēl nav gaviļėjusi. Mūsu tautas gandarījumā kalnā. Lielas un daudznozīmīgas valsts uzmanības kalnā. Šis dienas kalns, ko ar savām rokām, sirdi un prātu sanesis tēlnieks Indulis Ranka, ir salīdzināms ar to kalnu, ko veidojusi pati šī senā indoeiropiešu tauta, kuru dēvē par latviešu tautu. Un vēl man gribas teikt, ka Induļa Rankas kalna nesums ir līdzvērtīgs arī tam kalnam, ko mums atstājis Krišjānis Barons Dainu skapja atvilktnitēs un tautasdziesmu sējumos.* (Peters. «Literatūra un Māksla», 1985, 12. VI.)

### 2.2.3. SIRSNĪGAIS STILS

Sirsnīgais stils izsaka simpātijas, draudzīgu attieksmi, līdzjūtību pret runas objektu vai adresātu. A. Gvozdevs runā par intīmi maigo (интимно-ласковый) stilu<sup>1</sup>. Intīmi maigā attieksme ir viena no iespējamām šā stila izteiksmēm. Ņemot vērā, ka sirsnīga, līdzjūtības pilna draudzīga attieksme var arī nebūt intīma, precīzāk būtu runāt par sirsnīgo stilu.

Sirsnīgais stils var būt gan ar intīmu noskaņu, gan bez tās. Šajā stilā runā draudzīgā, siltā izteiksmē, izceļot pozitīvo. Stāstot par sev tuvām, labi pazīstamām lietām, autora stils var kļūt intīmi sirsnīgs. Sirsnīgo stilu lieto sarunvalodā, daiļliteratūrā, īpaši plaši to izmanto bērnu daiļliteratūrā.

Šim stilam raksturīgas vairākas pazīmes.

1. Runājot ar simpātijām, maigumu, parasti lieto pamazināmos vārdus. Pamazināmie vārdi jeb deminutīvi ir gan ar reālu pamazinājuma, gan ar emocionāli subjektīva vērtējuma nozīmi.<sup>2</sup> Sirsnīgajā stilā šie vārdi parasti tiek lietoti emocionāli subjektīvā nozīmē.

Deminutīva lietojums rāda autora sirsnīgo, draudzīgo attieksmi pret to īstenības parādību, ko vārds apzīmē. Autora simpātijas var papildināt dažādas niansas: prieks, sirsnīgums, tuvība, līdzjūtība u. c. Dominējošo niansi autora attieksmē pret tēloto nosaka konteksts. Tā, piemēram, līdzjūtīgu autora attieksmi pret uzrunāto izsaka deminutīvi šādos teikumos:

*Ak tu tētiņ, svešo tētiņ, vai tad ielaidīs bez svārkiem?*  
(Rainis. R. i., II, 366). *Nogurušo galviņu uz ceļiem atspiedusi, viņa aizdarija acis.* (Brigadere. St., 111.)

*Jūs, sikās zālītes,*

*Jūs, kuhlās, lapiņas,*

*Laukā, laukā!* (Rainis. K. r., I, 190.)

2. Sirsnīgajā stilā, īpaši bērnu valodā vai sarunās ar bērniem, izmanto bērnu valodas vārdus. «Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcā»<sup>3</sup> ir minēti, piemēram, šādi bērnu valodas vārdi: brūce — *pāpa*; dzert — *ninnāt*; dzēriens — *ninna*; ēst — *ņammāt, ņemmāt, ammāt*; gulēt — *čučēt*; iet gulēt — iet uz *čučumuižu*, iet uz *miegamuižu*; kājas — *cipatas*; miegs — *šimanis*.

3. Bieži sastopama uzruna, kurai izmanto vārdus ar sirsnīgu emocionālo ekspresiju, piemēram: *Ilga! Meitenī! Ilga, brauc tomēr man līdz! Tāda, kāda tu esi, bez visām mantām, bez nekā, tikai ar to, kas tev mugurā! Vienalga, drēbes mēs dabūsim, drēbes*

<sup>1</sup> Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — С. 29.

<sup>2</sup> Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. — R., 1960. — 113., 131. lpp.

<sup>3</sup> Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. — R., 1972. — 63., 88., 92., 105., 146., 187. lpp.

nav galvenais... Meitenīt manu, Ilga... (Zigmonte. B. u. k. a. p. s., 302.)

4. Ar īpašu ekspresiju tiek lietots vietniekvārds *mans*, piemēram: *Mazais mans lācīt, pie mums jau sniegs. (Upenieks. «Draugs», 1968, 2. nr., 40.)*

*Prom pa mežiem, prom pa laukiem*

*Mazais dēls mans iet kā vilciņš. (K. Skalbe. Ģ. b. u. m. m., 7.)*

5. Sirsnīgas attieksmes nokrāsu kontekstā var iegūt

a) epitēti, piemēram: *Māte paskatās uz viņu un brīnās. Viņas dēliņš ir balts kā eņģelis. Sudrabortiem svārciņiem, zeltītām pogām, un zābaciņi tam tādi sarkani, no mikstas ādas, briljanta sprādzēm.*

*«Cik tu skaists, Jēcīt!» māte brīnās. (Poruks. B. s., 133.);*

b) salīdzinājumi, piemēram: *Viņa kā sētmales magonīte, uz pirkstgaliem celdamās, ir skatījusies, cik krāšņi uzplaukst saulespuķes aiz sētas.. (Indrāne. C. a. k., 47.);*

c) perifrāze, piemēram: *Šis cilvēks bija nēģeris, saulainās Āfrikas dēls.. (Lācis. R., I, 333.) Vai jau būtu atlaidies purva strazds, lakstīgalas pusbrālis, smalkais meldiņu meistars? (Sudrabkalns. I., 413.)*

6. Arī zemteksts var palīdzēt atklāt sirsnīgu attieksmi. Tā, piemēram, J. Poruks stāstā «Romas atjaunotāji» veiksmīgi parāda mātes pārdzīvojumu, kas vārdos skopi izteikts, bet zemtekstā spēcīgi jūtams: *Otrā dienā, pirmdienā, pievakarē Jānis devās ceļā uz skolu. Māte to pavadīja kādu pusversti, nesdama maizes kukulīti. Pie lielceļa nonākusi, viņa atdeva zēnam maizes kukulīti un asarām acis lēni teica: «Es tālāk neiešu... Ej, Jānit... Un neaizmirsti mūs!» (Bez saules, 165.)*

No apskatītajiem piemēriem redzams, ka sirsnīgo stilu lielā mērā nosaka sinonīmika, īpašs leksikas materiāls, kuru autors izvēlas, ņemot vērā savu attieksmi pret attēloto. Sirsnīgajā stilā autors dod subjektīvu savu tēloto parādību vērtējumu. Vērtējums sirsnīgajā stilā var būt ar dažādām niansēm, piemēram, ar sirsnīgi intīmu, draudzīgu, līdzjūtīgu niansi.

#### *Sirsnīgā stila fragments:*

*Nu labi, Ansi, ej! Strādā uzcītīgi. Mežkungs grib tev palīdzēt. Ej, bet neaizmirsti mūs ar māti! Dievs zin, cik ilgi es šai vietai palikšu. Varbūt nāve, varbūt dzīves apstākļi mani no šās vietas šķirs. Ja tu nebūsi mums vecumā pabalsts, kas tad par mums gādās? Mīlais dēls, neaizmirsti mūs! Kad vecie tepat zem acīm, tad bērni vēl kaunas, bet, tiklīdz tie atšķirušies tājumā, cik daudzreiz tie vecākus neaizmirst. Arī tādi bērni, kuriem laba un miksta sirds. Māte gan laikam vairs ilgi dzīvotāja nebūs. Es palikšu*

gluži viens, atstāts. Tad iedomā mani dēls, un raksti, ja pašam nebūtu iespējams nākt un manim palīdzēt...»

Vecam Vairogam lija asaras pār vaigiem. Ansis šņukstēja, satvēris tēva roku. Abi tā brīdī klusēja.

«Bet varbūt arī viss būs labi un jauki, varbūt tik zelta laikus piedzīvošu...»

Ej, Ansi, mācies, strādā uzcītīgi! Tev pieder pasaule! Es biju reiz jauns un, pēc baudījumiem dzidamies, nevarēju vecajiem līdzī just un viņus saprast... Tagad es saprotu vecumu; saprotu, cik iznīcīgi ir prieki, tomēr vēl jo projām esmu priecīgs un nebaltās dienās nezaudēšu dūšas. Ansi, tev trūkst humora, kurš tevi spētu bēdu brīžos no izmišanas glābt. Lūk, tāpēc vien es skumīgs; gan es pats iztikšu kā varēdams...

Ar labu nakti!...»

(Poruks. R., I,419.)\*

#### 2.2.4. HUMORISTISKAIS STILS

Humoristiskā stila nolūks ir izraisīt veselīgus smieklus, parādīt runas objektu pozitīvi komisku. Humors saistās ar labsirdīgu attieksmi, izsmieklam parasti pakļauti atsevišķi trūkumi, par kuriem draudzīgi pajoko. Jau N. Černiševskis atzīmējis, ka «komiskā radītais iespaids cilvēkā ir patīkamu un nepatīkamu izjūtu maisījums, kurā patīkamais ir tomēr pārsvarā».

Humora realizācijā ir daudz subjektīva. Tomēr nav bez precīzējumiem pieņemams, piemēram, vācu rakstnieka un teorētiķa Ž. Pola Rihtera apgalvojums, «ka komiskais piemīt nevis objektam, t. i., nevis dzīvei, bet tikai subjektam, komiskais rodas, tikai pateicoties tā cilvēka subjektīvajai asprātībai, kas šo komisko parādību atrod».

Komiskais ir objektīvi eksistējoša reāla lietu, parādību īpašība, bet subjektīvais parādās cilvēku spējā to saskatīt, uztvert. Tādējādi, runājot par humoristisko stilu, nepieciešams ne tikai humoristisks teksts, bet arī spējas humora uztveršanā.

Humoristiskā stila izteiksmes līdzekļi ir gan valodiski, gan tādi, kas tieši ar valodu nav saistīti; piemēram, pārpratuma un notikumu blīvējuma apraksts, vispārzināmu patiesību izklāsts tā, it kā tas būtu kāds jaunums.

Var minēt vairākus humoristiskajam stilam raksturīgus izteiksmes līdzekļus.

1. Izmanto metaforiskus ekspresīvos sinonīmus, kas izsaka humoristisku attieksmi, piemēram: [Žampa] .. tikai gaudīja savu sieku [vēderu] un braucīja bārdū. (Blaumanis. K. r., VI, 358.)

\* Piemērs no Poruka «Pērļu zvejnieka» ir izvēlēts, atceroties un pieminot studiju un darba biedru, draugu, ziņošu valodnieku, brīnišķīgu un godīgu cilvēku Elmāru Liepu, kas tajos peckara gados uzdriktējās pētīt pērļu zvejniekus un to sirds dzidrumu dāvāja arī citiem.

2. Personu, priekšmetu, parādību nosaukumu vietā lieto metaforisku vai epitetisku tā apzīmējumu, piemēram: Z. Skujiņa «Kolumba mazdēlos» Spricis Lipstu sauc par *zaļo salātiņu* (71.), *salātiņu, cāliti* (425.), *dēliņu* (351.), *melanholisko gaili* (29.), *kailo galviņu* (423.); autors tai pašā darbā trolejbusam dod zīmīgu raksturojumu — *dzeltenā bulvāru lapsa* (119.).

3. Viena un tā paša priekšmeta, darbības, īpašības vai apstākļu apzīmēšanai kontekstā izmanto stilistiskos sinonīmus ar pretēju leksisko nozīmi vai emocionāli ekspresīvu vērtējumu. Piemēram, V. Lācis modinātāju pulksteni — skārda gabalu, ko var nopirkt par vienu šiliņu, raksturo kā *brīnišķīgu lietu* (R., I, 265.), jūrnieku lamu vārdu straumi nosauc par *deklamāciju* (R., III, 305.), jūrnieku streipuļošanu attēlo šādi: *Pie doka vārtiem viņi [jūrnieki] aizpogāja svārkus, izslējās taisni un pūlējās nodefilēt [censties nestreipuļot] gar polismena būdu pēc iespējas staltāk.* (R, I, 262.)

Komismu rada vienam stilam raksturīgo vārdu lietojums pretēja rakstura stilā, resp., netipiskā situācijā, piemēram, specifisku svinīga vai oficiāla stila vārdu lietojums ikdienas sarunvalodā vai sarunvalodas vārdu lietojums svinīga un oficiāla stila tekstos. Šāds humoristiskā stila izteiksmes paņēmieni bieži tiek izmantots Kaudzišu «Mērnieku laiku» «runasvīru» un goda maltītes «komitejas» locekļu apspriedēs, piemēram, Pietuka Krustiņa «augstais» stils disharmonē ar Ķeņa vienkāršo sarunvalodu:

— *Nu vai tu domā, puis, ka tādi kurati un prezidieri ko dara, ka viņus, kā sacīt jāsaka, priekšlaiku ievēlē? — Ķencis sacīja.*  
.. — *Jā, bet cienīgs Ķeņa kungs, bez kuratorijas un bez prezidenta nav tāds darbs izvedams, ... — Pietuka Krustiņš nopietni runāja.* (Kaudzītes. M. I., 245.)

Šādi humoristiskā stila izteiksmes līdzekļi ir sastopami arī Pietuka Krustiņa «augstajā dziesmā» un Ķeņa runā «goda maltītē».

Humoristisku noskaņu rada arī publicistikas «augstā» stila un vispār paaugstināta stila vārdu nemotivēts lietojums, piemēram: *Bija jau satumsis, kad Matrjona pārnāca mājās. Viņas sejā bija lasāmas rūpes, un tas satrauca vīru. — Varu tevi iepriecināt, Eduard! Vienas laktācijas laikā esmu katras govys produktivitāti palielinājusi gandrīz par pustomnu, — Matrjona stāstīja vīram.* («Padomju Jaunatne», 1964, 16. I.)

Paaugstināta stila vārdi un frāzes stilistiski šajā situācijā neatbilst sarunvalodai ģimenē. Tāpēc arī rakstītāja «centības» rezultātā pozitīvā uzsveruma vietā radies komisms.

4. Izmanto internacionālismus, tos lietojot ar neprecīzu, apalamu nozīmi vai fonētiski sagrozot. Internacionālismi (tāpat latviešu valodas vārdi) tiek izraudzīti arī ar tādu nolūku, lai attiecīgajai parādībai būtu iespējams akcentēt tās humoristiskās, komiskās pazīmes, piemēram: ..*debates pie kopīgas viesošanās*

tika atceltas uz nākošo vakaru, asambleja [trīs iereibuši vīri], uzlika cepures un gāja ārā. (Džeroms. T. v. 1., 27.)

5. Humoristisku noskaņu rada humoristiska rakstura personu vārdi, uzvārdi, iesaukas, ko izmanto daiļliteratūrā, sarunvalodā, dažos publicistikas žanros, piemēram: Zirgsons, Kaļķītis, Tievīņš, Čāčiņa, Skics.

6. Humoristisku noskaņu var radīt ieraduma vārdi, piebildes, iespraudumi, piemēram: — *Tu redzi, ka es tevi [dievu] lūdzu, kā sacīt jāsaka, viņa dēļ, jo man žēl un bail, ka melnais, kas iet apkārt kā rūkdams lauva, nenogriež viņa prātu uz šās pasaules lietām un neierauj viņu, kā sacīt jāsaka, ar nesataisītu sirdi mūžībā.* (Kaudzītes. M. 1., 191.)

7. Izmanto salīdzinājumus. To locekļi nav saskanīgi, kā tas ir parastā salīdzinājumā, tie ir pretrunīgi, kontrastējoši. Paradoxāls salīdzinājums rada komismu, piemēram: *Malvīnei pašreizējo ģimenes dzīvi gariņš salīdzināja ar sagumzītu un novalkātu čību. Bet kāda nākotne! Kad ar to sprogaino skaistuli sameisies kopā, sāksies dzīve, spoža kā kumodes spogulis, plaša kā četrdesmit sestā numura galoša.* (Ēteris. M., 149.)

Bieži lieto izvērstus salīdzinājumus, skaidro to pazīmju līdzības, kas parasti netuvina salīdzināmos jēdzienus, bet izteiksmi padara komisku, piemēram: *Viņas skaistais tērps atgādina veiksmīgu tostu: pietiekami garš, lai pasvītrotu visu galveno, un pietiekami īss, lai publikai nezustu interese.* (Larni. D. c., 355.)

8. Hiperbola ir raksturīga publicistikas valodas atsevišķiem žanriem, kā arī sarunvalodai, daiļliteratūras valodai, it īpaši dzejai, kur tā ne vienmēr rada humoristisku noskaņu.

a) Kā atzīmē I. Anžjāne, «humoristiskā stilā hiperbola parasti tēlu saasina tik lielā mērā, ka tas zaudē jebkuru ticamību, un tieši tādejādi rodas attiecīgā tēla humoristiska uztvere. Kāda attēlotās parādības īpašība tiek pārspilēta tādā mērā, ka lasītājam kļūst skaidri jūtama autora tendence — uzsvērt nenozīmīgā pretenzijas uz nozīmīgumu»<sup>1</sup>, piemēram: *Kurpēm, tām tik moderni un asi purnu gali, ka, ejot caur ģimenes dārziņu, gurķi uzduras virsū.* (Ēteris. M., 74.)

b) Humoristiskas attieksmes noskaņu var radīt hiperbola konstitūcijā, neticamam pārspilējumam pretstatot ticamības parādības, piemēram: — *Cilvēki tur esot tik augsti kā baznīcas torņi, bezdelīgas tik lielas kā ērgļi, bet bites — kā zosis. — Nu, bet bišu stropi? — Bišu stropi kā jau parasti bišu stropi.* (Lāgerleja. G. B., 382.)

9. Izmanto arī perifrāzi, ar kuru iespējams parādīt teksta autora pozīciju pret attiecīgas parādības īpašībām, piemēram: *Man blakus viņš varēja justies pilnīgi drošs par savu aptaukojušos dzīvības sūkni [sirdi].* (Larni. D. c., 86.)

<sup>1</sup> Anžjāne I. Par dažiem humoristiskā stila izteiksmes līdzekļiem. — 47., 48. lpp.

10. Pārpratumas rada komisku situāciju, ko paši pārpratuma dalībnieki vai vismaz viens no viņiem neapzinās, bet teksta adresātam no malas tas redzams, piemēram, Kaudzīšu «Mērnieku laikos» Bisara «k dziedēju pulka» plaukšķināšana un «bravo» saukšana pēc programmas nolasišanas «goda mielastā» vai šās izdarības novēlināts atkārtojums pēc «Augstās dziesmas»: — *Nu, kas tur nieks!* — *Bisars pieceldamies sacīja.* — *Tas ir tik par mācību, jo to var visu vēl panākt.* — *Tad uzsvilpa, iek dziedās:* — *Puikas, uz stūriem!* — *un, iekams Pietuka Krustiņš spēja kavēt un neļaut, jau k dziedza viss Bisara pulks tik briesmīgi «bravo» un taisīja ar plaukštām tādu troksni, ka patiesi citi izbijās un pats mērnieks sāka lūkoties uz viņiem pa pusei ar bailēm, pa pusei ar brīnīšanos.* (Kaudzītes. M. 1., 285.)

11. Komismu un reizē ar to humoru rada notikumu blīvējuma apraksts, parādību nesamērīgi garš uzskaitījums, piemēram, tikko pieminētie Bisara pulka plaukšķināšanas pārpratumu atkārtojumi «goda mielastā», programmas daudzo un atšķirīgo punktu uzskaitījums, Ķeņa nebeidzamās vēlēšanās viņa «lūgšanā».

12. Humoru rada vispārzināmu patiesību izklāsts tā, it kā tas būtu kāds jaunatklājums, piemēram: *Visu mēnesi nokrišņi gan kritīs, gan nekritīs. Ja nokrišņi nekritīs, tad laiks būs bez nokrišņiem.* (Dadža kalendārs, 64.)

Humoristisko stilu parasti izmanto daiļliteratūrā, sarunvalodā, publicistikā. Šā stila izteiksmes līdzekļi ir ļoti dažādi un smalki niansēti. Ne katram ir attiecīgs talants un iemaņas trāpīgi tos lietot. Par to liecina arī pieticīgais latviešu daiļliteratūras devums humoristiskajā stilā un publicistikas raupjais humors.

Ne visiem ir arī vienādi dotumi humora saprašanai un tā nianšu uztveršanai.

#### *Humoristiskā stila fragmenti:*

*Resnōderis lūdza ārstam padomu, kā noliesēt.* — *Katrā ziņā jāievēro stingra diēta: riecens maizes, gabaliņš cāļa gaļas, biežpiens un divi trīs bumbieri. Te pienāca Kindzulis un jautāja: — Pirms ēšanas vai pēc?* («Dadzis», 1972, 20. nr., 6.)

— *Lūk, univirzuma prakvasors tu esi, bet nezini, kā sacīt jā-saka, kas jādara!* — *Ķencis Bisaram pārmeta, kad Pietuka Krustiņš bij jau aizgājis.* — *Gunivirzuma prakvasors būsi gan laikam tu pats,* — *Bisars atbildēja,* — *bet es esmu — laikam apaļisa — gamba — velns zin, kas par prezbitēri un azors.* — *Azors esmu es arī,* — *Ķencis atbildēja,* — *un ortogrāfijas dipitors, bet nevis gunivirzuma prakvasors, kas gan cits neviens nevar būt kā tu pats, lai vai liedzies vai ne.* (Kaudzītes. M. 1., 279.)

## 2.2.5. IRONISKAIS STILS

Ironiskais un satīriskais stils pēc emocionāli ekspresīvā saturā ir atšķirīgi stili, tie izsaka ne tikai dažādu pakāpju negatīvu attieksmi, bet arī kvalitatīvi atšķirīgu attieksmi. Izteiksmes līdzekļi, atskaitot leksiku un frazeoloģiju, abiem stiliem ir līdzīgi.<sup>1</sup> Dažkārt ironisko un satīrisko stilu ir grūti nošķirt pat no humoristiskā stila, jo to izveidē izmanto arī humoristiskus izteiksmes līdzekļus. Tikai šie stili izsaka nevis labsirdīgu, bet negatīvu attieksmi, — tā ir šo stilu būtiskākā pazīme.<sup>2</sup>

Ironiskā stila nolūks ir izteikt smalki apslēptu izsmieklu ar negatīvas atieksmes humora nokrāsu. Ironiskajā stilā, raksturojot negatīvas parādības, parasti izvēlas tādus izteiksmes līdzekļus, kuru tiešās nozīmes kontrastē ar attēlojamo parādību būtību. Bieži ar cildinošiem vārdiem runā par negatīvām vai šķietami negatīvām parādībām, tā radot ironisku attieksmi pret runas objektu vai adresātu.

G. Abramovičs atzīmē: «Par ironiju sauc tādu izsmiekla veidu, kura ārējā forma ir pretstatā tā iekšējai nozīmei.»<sup>3</sup> Arī «Mazajā literatūrzinātnes terminu vārdnīcā» norādīts, ka «ironija — smalks, apslēpts izsmieklis».<sup>4</sup>

Tāpat ironija ir tāds slavinājums, kas slavinaot peļ. Tādēļ viens no bieži lietotajiem ironijas izteiksmes līdzekļiem ir negatīvā ironisks slavinājums, ironisks padoms, ieteikums, ironiska aizstāvēšana utt.

Izsmejošā intonācija slavinošiem izteiksmes līdzekļiem rada pretēju nozīmi.

Ironiskajam stilam ir raksturīgas vairākas pazīmes.

1. Personas, priekšmetus apzīmē metaforiski, ārēji tos cildinot, bet iekšēji par tiem ironizējot, piemēram: *Kad pēc vakariņām viesu kungī [mīetpilsoņi] sāka trumpot, bet jaunie ar dāmām salonā valsēt, tad veco kundžu sirdis nēmas dzīvāk pukstēt, jo baltie eņģeļi, kuri dancoja, bija viņu meitas.* (Ponuks. R. st., 43.)

2. Parasti izmanto tik spilgtas metaforas, ka attiecīgā vārda tiešā nozīme ar metaforizēto nozīmi ir stilistiski antonīmi. Vārdi tiek lietoti enantiosēmiski<sup>5</sup>, t. i., vārda nozīmes polarizējas, piemēram: *Ansonu Mārtiņš atkal meloja pavisam citādi — tā, it kā nemaz nemelotu un nelielītos. Tā tas piederējās viņa smalkajai valodai un vispār izcīlai personai.* (Upīts. Z. z.,

<sup>1</sup> Skat. šā darba 2.3.6.

<sup>2</sup> Skat. Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — С. 31.

<sup>3</sup> Abramovičs G. Ievads literatūras zinātnē. — R., 1955. — 111. lpp.

<sup>4</sup> Timofejevs L., Vengrovs N. Mazā literatūrzinātnes terminu vārdnīca. — R., 1965. — 123. lpp.

<sup>5</sup> Enantiosēmija (<gr. *enantios* — pretējs + *sēma* — zīme) — pretēju nozīmju rašanās, polarizēšanās.

117.) *Cik naudas tu, krietnais dēls, iedevi mātei?... Ir gan viņai no tevis daudz prieka... Pelnītājs. Ģimenes galva. Apgādnieks. Zidāms teļš. (Skujiņš. K. m., 34.)*

Pēdējā piemērā ir raksturīgs blīvējums ar kāpinājumu, kas teksta pēdējā nogrieznī jau pāriet satīrā.

3. Dažkārt lieto kalambūrus, vārdus ar nelielu fonētisku pārmaiņu, kas maina vārda nozīmi, piemēram: *Prātnieks sāka tālāk prātot.. «Tādiem skolmeistarišiem kā Pietuka Krustiņš, tiem nu būtu vaļas diezgan precēties, bet kas gan pie tādiem ies? Tikko paši garu velk un ar savu plato vai Platona mīlestību lielās, bet beigās nav ne tās pašas šaurās.» (Kaudzites. M. 1., 44.)*

4. Arī salīdzinājumus lieto enantiosēmiski, piemēram: *skaists kā pāvs 'spilgtās krāsās, negaumīgi, ķēmīgi apgērbies'.*

5. Bieži sastopama hiperbola, piemēram: — *Tevi Ansonu Katrīna baro! Pat tabaku nevari nopelnīt, visu puķu dārzu viņai nopīpo. (Upīts. Z. z., 165.)*

6. Ironijas izteikšanai izmanto enantiosēmisku perifrāzi, piemēram: *Pēdējos gados asiņu laišanas vajadzība sāka iet tomēr mazumā.. un Tenis dabūja cilāt šos brīnīškos dzīvības un veselības atjaunošanas rīkus arvien retāk.. (Kaudzites. M. 1., 65.)*

7. Ironiskajam stilam ir raksturīgi iespraudumi, runas pārtraukumi ar repliku, kas izsaka pretējo nekā pārējais teksts, piemēram: .. *Oļiņš it kā pilnīgs dieva noslēpumu līdzzinātājs teica: — Viņš [dievs] ir gan kā griezīgs zobens, gan kā neizsmeļams avots, gan kā spoža zvaigzne tumšā vietā, iekams tā rīta blāzma uzlec mūsu sirdīs un, kur viņš iet pāri, tur, — Oļiņš sastomijās, meklēdams labāku vārdu. — Tur zāle vairs neaug kā Zodomā un Jeruzalemē, kur nepalika ne akmens uz akmēņa, — čangalietis iekrita valodā. (Kaudzites. M. 1., 48.) [Pietuka Krustiņš:] — .. kad tautas kronis, gods un greznība guļ pišļos pie viņas nicinātāju un tēvijas smējēju kājām, kad mūsu galvas griezties griežas no... — Alus, — Prātnieks iesaucās... (Kaudzites. M. 1., 377.) [Drekbergis:] — Jo vai vairāk vēl var aprunāt... — Nekā kad izstāsta taisnību? — Prātnieks iekrita vidū. (Kaudzites. M. 1., 376.)*

8. Uzrunas emocionāli ekspresīvais raksturs ir enantiosēmisks, uzrunu lieto kā antifrāzi, piemēram, Pietuka Krustiņš sveicina Lienu: — *Sveika cienījamā tautiete! — .. Vesels, vesels, slavenais tautas dēls! (Kaudzites. M. 1., 141.)*

9. Enantiosēmiska noģiedamā runa arī rada ironiju; piemēram, Kaudzīšu «Mērnieku laikos» tiek izsmieta galdu nesēju steiga Ilzes bērēs: *Galdu nesēji strādāja kā ugunsdzēsēju komanda, .. viņiem tik jādabū galdi drīz istabā, jo vai nav jau diezgan, ja sagaida šķirstu iznesam? (Kaudzites. M. 1., 103.)*

10. Ironiskajā stilā bieži izmanto zemtekstus, kas dažkārt tiek pat skaidroti, piemēram: — *Kam naudas diezgan, tam gan ir*

nieks [nopirkt govi], — Oļiņš, zobus badidams, atbildēja, — bet vai visiem tāda bagātība ir? — Šie vārdi, kaut gan nopietni runāti, bij tomēr citādi tulkojami, nekā viņi skanēja, jo Oļiņš gribēja Svaukstam sacīt skaidri to: «Tev nemaz tādas bagātības nav, kā tu lielies.» (Kaudzītes. M. 1., 106.)

11. Enantiosēmiskās nozīmes atklājas tekstā vai noteiktā situācijā. Piemēri: [Oļiniete:] — *Raug, pagājušā vasarā es gribēju aizbraukt ar Antoniju kādu mēnesi uz jūru, bet tu liki vien laiku no vienas nedēļas uz otru, līdz vasara pagāja.* — *Jūra ir tev tepat laiderītē, peldies vien pa to pašu,* — Oļiņš nicinādams atteica. (Kaudzītes. M. 1., 123.)

Vācu «kultūru apguvis», Švauksts atgriežas dzimtajā pusē. Pēc dievkalpojuma, krogus istabā sastapis Prātnieku, viņš saka: — *Tas manim lēls prēks!* — *Un manim «lēls» brinums,* — .. (Kaudzītes. M. 1., 380.) Tā Prātnieks ironizē gan par Svauksta parādīšanos, gan par viņa kārkļuvācietību.

Arī retoriskā jautājumā ironija var būt situācijas nosacīta, piemēram: — *Nu, bāliņ, puis, kad nu atkal brauksi uz goda maltīti?* (Kaudzītes. M. 1., 303.) Šāds jautājums Ķencim otrā rītā pēc goda maltītes pauzē dzēlīgu ironiju, ko nosaka gan jautātājam, gan atbildētājam labi zināmā situācija.

Situācija var piešķirt ironisku saturu arī ieraduma vārdiem, parunām, sakāmvārdiem, piemēram, ironija jūtama Ķenča runas vērtējumā goda maltītes laikā: *Runātājam nokāpjot, dažs sacīja:* — *Ķencim iekšā ir, bet ārā nenāk!* (Kaudzītes. M. 1., 98.)

Ironiskajā stilā izteiksmes līdzekļu vairuma pamatā ir enantiosēmija, kas rada ārējai pozitīvajai formai iekšēju apslēptu izsmieklu.

Ironisko stilu galvenokārt lieto daiļliteratūrā, sarunvalodā, dažos publicistikas žanros, bet dažkārt izmanto arī citos stilos.

### *Ironiskā stila fragments:*

Ne vienu reizi vien 999. namu pārvaldes darbinieki kritizēti par operativitātes trūkumu. Teksta autors it kā grib apliecināt, ka namu pārvaldes darbinieki pēc šās kritikas ir labojušies, bet būtībā ar ironijas palīdzību rāda pretējo.

*Tiklīdz namu pārvalde saņēma kārtējo ziņojumu par jumta bojājumu, uz avārijas vietu nekavējoties izbrauca remontbrigāde. Jumīķi isā laikā atrada caurumu un, par spīti nelabvēlīgajiem laika apstākļiem (lietus gāza kā ar spaiņiem), pašai izlēdīgi noplēsa sarūsējušo skārda plāksni. Pēc dažām stundām atgriezušies namu pārvaldē, viņi uzrakstīja pieprasījumu par 1 skārda plāksnes izsniegšanu. Minēto dokumentu tai pašā dienā ar gaisa pastu nosūtīja uz rajona dzīvokļa pārvaldi. — Lūk, ko nozīmē operativitāte!* («Dadzis», 1964, 20. nr., 3.)

## 2.2.6. SATĪRISKAIS STILS

Satīriskais stils ir asi izsmējīgs, kur izsmieklis atšķirībā no ironiskā stila ir izteikts atklāti, tieši. «Satīriskā tēlojumā rakstnieks patiesi parāda dzīves parādību negatīvās puses, bieži vien apzināti pasvītrotā, pārspilēti komiskā veidā, reizēm arī kā grotesku, kālab skaidrāk redzama arī šo parādību neļēdzība blakus cildenam cilvēka dzīves mērķim.»<sup>1</sup>

Augsta izsmiekla pakāpe ir sarkasms. «Sarkasms — dzēlīgs izsmieklis, kura pamatā ir runātāja pārākuma sajūta pār to, par ko viņš runā vai pie kā vērsas.»<sup>2</sup> Runāt atsevišķi par satīrisko un sarkastisko stilu, domājams, nav pamata, jo jebkurš izsmieklis balstās uz izsmējēja pārākuma sajūtu. V. Valeinis atzīmē, ka «satīra ir uz humora, ironijas un sarkasma balstīts literārs izsmieklis, kas var ietverties dažādu žanru darbos»<sup>3</sup>.

Satīriskajam stilam ir vairākas īpatnības.

1. Tiek izmantoti vārdi ar satīrisku emocionāli ekspresīvu atieksmi, ko izsaka pats vārds vai nodrošina konteksts. Tie ir sarunvalodas vai vienkāršrunas vārdi, kā arī vulgārismi, žargonismi, barbarismi un neliterārās valodas profesionālismi. Piemēram:

*Ne zvirbulis, bet zvirbuļu biedēklis, — Vanags no-teica. — Nezinu, kā tādu lupatlasi laiž stacijas tuvumā, kur sveši cilvēki apgrozās. (Upīts. Z. z., 31.)*

*Cik vien tu spēji, tu zagi un rāvi,*

*Līdi, spiegoji, bendēji, kāvi.*

*Kas vien ir kauns, to tu dariji,*

*Nu tev ir jāslēpj šie traipekļi —*

*Ej, uzkārs tiem virsū — ordeni. (Rainis. K. r., I, 360.)*

2. Lieto metaforiskus personu, priekšmetu un parādību apzīmējumus ar spilgti nicinošu nokrāsu. Tā, piemēram, par čūsku dūrējiem nievīgi sauca meža ielokos, purvainās vietās dzīvojošos iebūvniekus:

*Vai viņš nezināja, kādus augstus viesus tie čūsku dūrēji  
Kandānos gaidīja? (Upīts. Z. z., 438.)*

Šie metaforiskie apzīmējumi pēc funkcijas ir stilistiskie vulgārismi: — *Lops!* — *viņa iesaucās un grūda man ar abām dūrēm sānos. (Jaunsudrabiņš. A., 115.)*

3. Izmanto spilgtus epitetiskus īpašvārdus ar satīrisku nokrāsu: *Jūlis Mūlis, Vieglais Grābslis, Ēzelšēns* vai arī negatīvus

<sup>1</sup> Timofejevs L., Vengrovs N. Mazā literatūrzinātnes terminu vārdnīca. — 242. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, 240. lpp.

<sup>3</sup> Valeinis V. Poētika. — 210. lpp.

epitetiskus plašākus raksturojumus: *Kinorežisors — tas ir viņa āķis jaunu, nepiedzīvojušu meiteņu ķeršanai, maska, aiz kuras paslēpt savu netiro afērista seju.* (Ēteris. M., 205.)

4. Lai parādītu satīrisku attieksmi, satīriskajā stilā izmanto vārdu spēli, fonētiska vai morfoloģiska rakstura vārdu, parasti internacionālismu parodējumu, piemēram: — *Vakar atkal bija atnākusi tā pindzele ar tām makaronu zeķēm... Nu un tas zolotehniķis nav nemaz labāks. Lopu firma viņam prātā nestāv, tik tā pindzele. Tā pindzele sameklējusi tur, tai arķikā, nez kādus tur kodumentus... Sis vēl spirinās preti, saka, ej tu ar savu maklamatūru, kur gribi, man jau neiezāgēsi. Tagad šai cits tāds pats sprukstiņš. Re, ko var panākt ar tām pašām, ar tām makaronu vai... kā tu teici? Nu ar tām pašām, ar tām pakaronu zeķēm... (Talcis. «Literatūra un Māksla», 1964, 14. sept.)* Dotās miniatūras «Vecenītes stāsts» fragmentā autors bagātīgi izmantojis arī žargonismus, vulgārismus, epitetus. Sagrozītie svešvārdi te lietoti ne tikai vecenītes neizglītības izsmiešanai, bet galvenokārt to tēlu izsmiešanai, par kuriem viņa stāsta.

Sastopama arī kalambūriska rakstura vārdu spēle, piemēram: *Osis sminēdams pameta ar galvu. — Jā, jā. Nevīs Vikulis, bet nikulis viņš ir.* (Upīts. Z. z., 91.)

5. Izmanto satīriskā rakstura metonīmijas, piemēram: *Liepājas rajona padomju saimniecībā mīstrs vispirms radās vadītāju galvās.* («Dadzis», 1964, 16. nr., 6.)

6. Ir sastopami satīras piesātināti epitetiski iespraudumi, piemēram: *Mans tēvs bija tirgotājs — vidēja kalibra rīkļu rāvējs.* (Lācis. R., III, 324.)

7. Izmanto satīriskā rakstura hiperbolu, piemēram feletonists izsmej jauno autoru (literātu) pāragro cildināšanu. Viņš rāda, ka pilsētas slimnīcā piedzimis puisēns, kas jau izskaidrojās atskaņās. Tādēļ pie šā «talanta» šūpuļa «cauru diennakti noorganizētas literāro konsultantu dežūras». («Dadzis», 1964, 20. nr., 3.)

8. Satīriskas ekspresijas radīšanai var izmantot situācijas un zemtekstus dialogos, kas visbiežāk sastopami sarunvalodā vai tās lietojumā citos stilos, piemēram: «*Nieki,*» *Ciritis pārtrauca. «Skaitļi un fakti liecina, ka jūsu panākumi ir vienreizēji. Atceraties, pirms desmit gadiem jūs ienācāt Rīgā no Suntužiem ar čemodāniņu pie rokas. Tad jūs sākāt strādāt ādu fabrikā un būvēt savrupmāju.»*

«*Pāts ar saviem spēciņiem...*» «*Pēc tam nopirkāt vasarnīcu!*» «*Pats par savu naudīņu...*» «*Un tad iegādājāties «Volgu».*» «*Jā, pašam bija grūti ar elektrisko uz jūrmalu braukāt. Sirdsklāpīte...*» «*Ā!*» *Ciritis klusi iesvilpās. «Lielā badošanās jums tomēr sabojājusi sirdi.» «Kāda badošanās?» Krampējs izbrīnījies aplaizīja sārtās lūpas.* (Ēteris. M., 221.)

Ar satīras palīdzību izsmej negatīvās parādības, atklāj ienaidnieka raksturu, tendences, rāda pozitīvā pārākumu pār negatīvo.

Savā laikā V. Beļinskis teicis: «Ar satīru jāsaprot nevis jautru zobgaļu nevainīga pazobošanās, bet gan sašutuma pērkons, ar sabiedrības kaunu aizvainota gara negaiss...»<sup>1</sup>

Daiļliteratūrā ar satīru saprot dažādu veidu un paveidu daiļdarbus (romānu, stāstu, lugu, dzejoli), «kuros nikni nosodītas vai arī izsmietas kaitīgas parādības sabiedriskajā vai personīgajā dzīvē»<sup>2</sup>.

Satīriskajam stilam ir spilgti izteikts sarunvalodas, īpaši vienkāršrunas, raksturs. Satīru izmanto ne tikai sarunvalodā, daiļliteratūrā, bet arī periodikā.

### *Satīriskā stila fragments:*

*Man nav smieklu daudz, izsmiekla nav nemaz —*

*Kā neatlaidīgas lietus lāses manas dziesmiņas list pār lielceļiem izmītiem platiem,*

*Viss jums ir apnicis, viss ir bez vērtības, viss vienaldzīgs, jums, ak, laudis!*

*Ko te līdz sprediķi, himnas un odas! manifesti, proklamācijas, traģēdijas, programmas, likumi, mītiņi!*

*Ak! Šīs dzejnieku vētras ūdens glāzēs! Šīs oratoru Marnas kaujas tabakdozēs!*

*Kur viņi trauc? Sie jātnieki likumdevēji, jātnieki likumgrāvēji, jātnieki, sludinātāji savos zirgos?*

*Dvēseļu lielceļi ir izmīti no naida un varas, no netaisnībām un apspiestības: visi ceļi ir vienādi, un neviens neaizved vairs nekur.*

*Vakarā krēslainā*

*Pa izcirstām, izdegušām cilvēces alejām,*

*Pa šrapneļu izēstiem kalniem un palejām*

*Sērīgi smaidošs jāņ uz ēzeļa sava*

*Trubadūrs — nerrs,*

*Acīm kaislīgi gaidošām vērdamies brūkošā tumsā.*

(Sudrabkalns. I., 162.)

Turpmākie pētījumi konkrētīzēs humora, ironijas un satīras satūra izpratni un to izteiksmes līdzekļus. Šīs trīs parādības ir cieši saistītas, to robežas plūstošas, taču metodiskos nolūkos ir nepieciešams saskatīt ne tikai izteiksmes līdzekļu vienojošās, bet arī savdabīgās pazīmes un funkcijas.

<sup>1</sup> Timofejevs L., Vengrovs N. Mazā literatūras terminu vārdnīca. — 242. lpp.

<sup>2</sup> Turpat.

## 2.3. VALODAS STILI ATKARĀ NO KOMUNIKĀCIJĀ IZMANTOTĀS MATĒRIJAS FORMAS

Attieksmē pret komunikācijā izmantoto matēriju valodas stili var būt runātā vai rakstītā veidā.

Rakstītie teksti un mutvārdu runa ir valodas divas dažādas formas.

Kā valodas mutvārdu, tā rakstu forma ir sazināšanās līdzeklis: no valodas būtības viedokļa raugoties, funkcionālu atšķirību šīm formām nav. Atšķirība ir materiāla. Skaņas mēs runājam un dzirdam, burtus vai citas rakstu zīmes rakstām un lasām. Valodas rakstu formu uztver ar redzi (optiski), mutvārdu formu — ar dzirdi (akustiski). Vienā gadījumā signifikatīvo un perceptīvo funkciju izpilda skaņa, otrā — gaismā.

Tātad valodas mutvārdu un rakstu forma veic vienas un tās pašas galvenās funkcijas: abas valodas formas ir sazināšanās, domāšanas, domu, jūtu un gribas izteikšanas un uzkrāšanas līdzeklis.

Taču katrai formai ir savas priekšrocības un trūkumi.

Runas spēja pēc savas cilmes ir radusies kā skaņu valoda. Dzīvā vārda priekšrocības ir saistītas ar vārda intonāciju kā semantisku elementu, ar melodiskumu, pauzēm, ko valodas rakstu formā fiksēt ir iespējams tikai ierobežotā veidā. Bez tam mutvārdu formā spilgtāk izpaužas runātāja attieksme pret runas objektu un adresātu nekā rakstu formā.

Rakstu formai arī ir savas priekšrocības. Mutvārdu formu var uztvert tikai klātesošie, turklāt tikai tie, kas atrodas skaņas izplatīšanās attālumā. Rakstu formas galvenā priekšrocība ir tās spēja nodot informāciju klāt neesošajiem. Citiem vārdiem sakot, rakstu forma pārvar laiku un telpu.

Rakstu forma dod iespēju uzzināt cilvēka domāšanas darba rezultātus sirmā senatnē: iepazīstina mūs ar Aristoteļa filozofijas sistēmu, Homēra poētisko daiļradi, ar vēlāko gadsimtu cilvēka sasniegumiem.

Kamēr nav valodas rakstu formas, cilvēka sasniegumi tiek pārmantoti no paaudzes uz paaudzi pieredzes un mutvārdu veidā. Katra nākamā paaudze saņem informāciju no tām paaudzēm, ar kurām ir tiešā kontaktā. Šādā informācijas saglabāšanā daļa no sasniegtā iet zudumā. Tāpēc arī rakstības rašanos uzlūko par vienu no svarīgākajiem aktiem cilvēces vēsturē.

To informāciju, kas ir uzrakstīta, bez zaudējuma var iegūt katrs neatkarīgi no viņa atrašanās vietas. Šādā veidā apmainās ar informāciju zinātnē, ražošanā, mākslā, sportā gan rajona, republikas, valsts ietvaros, gan arī starp dažādu kontinentu valstīm.

Rakstu valodas formai ir arī liela lingvistiska nozīme. Pirmkārt, kā norāda jaungramatiķu redzamākais teorētiķis Hermanis

Pauls (1846—1921), «visas ziņas, kuras ir mūsu rīcībā par valodas stāvokli pagātnē un par tās atšķirībām no mūsdienu valodas, ir nonākušas līdz mums tā vai citādi ar rakstu starpniecību»<sup>1</sup>. Otrkārt, ne tikai šī vidutāja funkcija valodas rakstu formu padara par lingvistikas izpētes objektu, bet valodnieks par šo formu interesējas arī tāpēc, ka tā pati par sevi ir svarīgs faktors valodas attīstībā.

Par to liecina, piemēram, tas, ka viena no būtiskām literārās valodas pazīmēm ir valodas rakstu forma. Tā nostiprina valodas attīstības rezultātus un pakļaujas normēšanai.

Valodas mutvārdu un rakstu formas atšķirības cilvēki jau sen pamanījuši. Par to liecina dažādu tautu sakāmvārdi, kas akcentē rakstu formas priekšrocības. Jau senatnē latīņu valodā ir bijis sakāmvārds «Verba volant — scripta manent» 'vārdi lido — uzraksti paliek'. Tādu pašu atziņu izsaka krievu sakāmvārds «Что написано пером, — не вырубишь топором» 'kas uzrakstīts ar spalvu, to neizcirtīsi ar cirvi'. Arī latvieši saka: «Melns uz balta.» Tas nozīmē: kas uzrakstīts, tas paliek, — pieejams vienmēr un visiem.

Ilgā cilvēka tapšanas un attīstības periodā galvenā sazināšanās forma bija mutvārdu runa. Diferencējoties cilvēka darbības zonām, sāka diferencēties arī valodas izteiksmes līdzekļi, sāka veidoties cilvēka darbības sfērām atbilstoši valodas stili. Valodas stilu izveides process tādās valodās kā latviešu, krievu, vācu valoda ir fiksēts rakstos, ir pētījams un ir arī pētīts.

Funkcionālo stilu klasifikācija rāda<sup>2</sup>, ka valodas rakstu forma tiek izmantota daudzās cilvēka darbības sfērās (zinātnē, lietišķo rakstu dokumentēšanā, publicistikā, daiļliteratūrā), lai saglabātu laikā un izplatītu telpā cilvēka domāšanas darba rezultātus. Tas liecina par to, kādas nozīmīgas funkcijas veic valodas rakstu forma. Otru formu pilnā veidā redzam sarunvalodā. Sarunvalodu izmanto arī rakstītos tekstos — feletonos, aprakstos, reportāžās, daiļliteratūrā mākslinieciskiem nolūkiem, bet, kā norāda akad. V. Vinogradovs, «savdabīgās kombinācijās un funkcionāli izmainītā veidā»<sup>3</sup>.

Teiktais nenoliedz, ka rakstu valodas stilu nav iespējama mutvārdu forma. Tā, piemēram, zinātniskās valodas stilā mutvārdu formā var būt referāts, ziņojums, oficiāla saruna par zinātnes jautājumiem; publicistikas valodas stilā ir runas, referāti, priekšlasījumi, radio un televīzijas pārraižu attiecīgās runas utt. Bet arī šo runāto tekstu pamatā ir rakstu valodas stili.

Tātad minētie rakstu valodas stilu žanri, paveidi var funkcionēt arī mutvārdu formā, bez tehnikas palīdzības.

<sup>1</sup> Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960. — С. 441.

<sup>2</sup> Skat. šā darba 2.1.

<sup>3</sup> Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // ВЯ. — 1955, № 1, С. 85.

Ja komunikācijā iesaista tehniku, tad ir iespējams saglabāt, nodot, pārraidīt informāciju tipiskos rakstu valodas stilos valodas mutvārdu formā.

Šim nolūkam izmanto telefonu, gramofonu, patafonu un magnetofonu. Mūsu dienās informācijas izplatīšanā un saglabāšanā īpaši liela nozīme ir tādiem tehnikas līdzekļiem kā radio un televīzija.

Ar šo tehnikas līdzekļu palīdzību iespējams mazināt runātās valodas formas komunikatīvos trūkumus, bet valodas stilu funkcionālās īpatnības tiek saglabātas, jo, piemēram, zinātniska raksta, komunikē, avīzes ievadraksta, dzejoļa valodas stils nemainās atkarībā no tā, vai attiecīgo tekstu mēs lasām paši vai dzirdam to cita lasījumā pa radio, televīziju.

## 2.4. VALODAS PAVEIDU KLASIFIKĀCIJA ATTIEKSMĒ PRET LITERĀRĀS VALODAS NORMĀM

Attieksmē pret literārās valodas normām izšķir literārās valodas stilus un neliterārās valodas paveidus. Šis klasifikācijas princips ir cieši saistīts ar stilu klasifikāciju pēc funkcijas. Ir stili, kuros izmanto tikai stingri normētus, parasti pēc emocionālās ekspresijas neitrālus izteiksmes līdzekļus (zinātniskais stils, lietišķo rakstu stils, daļa publicistikas žanru).

Un ir arī stili, kuros izmanto sarunvalodas izteiksmes līdzekļus. Tie sarunvalodas stilā atbilst literārās valodas normām, bet salīdzinājumā ar pirmo stilu grupu ir bez oficiālās nokrāsas — tie raksturīgi ar savu nepiespiestību, emocionalitāti, subjektīvu vērtējumu, tēlainību.<sup>1</sup> Sazināšanās šajos stilos parasti notiek mutvārdu formā. Runu, protams, ir iespējams fiksēt arī rakstos, kā arī izmantot daiļliteratūrā un publicistikā.

Sajos stilos ir brīvākas, elidētas, aprautas teikuma konstrukcijas un tiek izmantoti sarunvalodas vārdi un frazeoloģismi.

Literāro sarunvalodu izmanto daiļliteratūras stilā un publicistikas valodas stila atsevišķos žanros un to paveidos, piemēram, aprakstā, intervijā, reportāžā, feļetonā.

Ārpus literārās valodas stiliem paliek izloknes, vienkāršruna un žargoni. Starp šiem neliterārās valodas paveidiem ir atšķirības.

Izloknes izmanto kā ikdienas sarunvalodu, kas daudziem, īpaši vecāko paaudžu pārstāvjiem, ir vienīgais latviešu valodas paveids. Šajā sakarā lībiskajā dialektā, bet jo īpaši augšzemnieku dialektā ir arī rakstīti teksti publicistikas valodas, lietišķo rakstu valodas un zinātniskās valodas stilos, kā arī daiļliteratūrā.

<sup>1</sup> Skat. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache. — M., 1963. — S. 462, 463; Laua A. Latviešu leksikoloģija. — R., 1969. — 79. lpp.

Vienkāršruna ir neliterārās valodas paveids. Tā ir sarunvaloda, ko raksturo fonētiskas, leksiskas un gramatiskas novirzes no literārās valodas normām. Tiem, kas nezina vai nelieto literāro valodu, vienkāršruna vai nu uz literārās valodas bāzes, vai izlokšņu bāzes kalpo par sarunvalodu.

Tie, kas runā literārajā valodā, vienkāršrunas elementus dažkārt lieto apzināti, lai uzsvērtu, ka sevi neiegrožo ar literārās valodas normām, ka vēlas imitēt brīvu sarunu atmosfēru. Daiļliteratūrā un dažos publicistikas žanros vienkāršrunu izmanto personāža valodas un vides tipizācijai un individualizācijai.

Ar vienkāršrunu robežojas žargoni: skolēnu žargons, stiligo žargons, noziedznieku žargons u. c. Latviešu daiļliteratūrā atspoguļojas vairāki žargoni: muižnieku, baznīcas un garīdznieku, buržuāzijas «labāko famīliju» kārkļuvācietiskais žargons,<sup>1</sup> amatnieku, jūrnieku, zvejnieku un cita veida žargoni.

Vienkāršrunas elementu nemotivēta lietošana liecina par zemu valodas un runātāja kultūra.

Daiļliteratūras valoda, kā jau norādīts, ir īpašs valodas paveids arī attieksmē pret literārās valodas normām.

Latviešu valodas funkcionālos paveidus (FP), to komunikatīvo (K) un emocionāli estētisko (Ē) primāro (P) un sekundāro (S) funkciju (F) attieksmi pret literārās rakstu valodas (L) un emocionāli estētiskām (E) normām (N) lielās līnijās uzskatāmi ir iespējams attēlot shematiski, kur + norāda uz primāru īpašību, (+) — uz sekundāru īpašību un — — uz attiecīgās īpašības trūkumu vai uz to, ka parādība attiecīgajam valodas paveidam nav būtiska.

FP	PF	SF	N	
			LN	EN
<b>I. Literārās valodas paveidi</b>				
<b>A. Literārās rakstu valodas paveidi</b>				
1. Zinātniskās valodas stils	K+	—	+	—
2. Lietišķo rakstu valodas stils	K+	—	+	—
3. Publicistikas valodas stils	K+	E(+)	+, (+)	(+)
<b>B. Sarunvalodas stils</b>	K+	E(+)	+?	(+)
<b>II. Neliterārās valodas paveidi</b>				
1. Izlokšnes	K+	E(+)	—	(+)
2. Vienkāršruna	K+	E(+)	—	(+)
3. Žargoni	K+	—	—	—
<b>III. Daiļliteratūras valoda</b>	K(+)	E+	(+)	+

<sup>1</sup> Skat. *Valeinis V. Poētika*. — 175. lpp.

### 3. LEKSIKOSTILISTIKA

#### 3.0.1. LEKSIKA, VĀRDS, TĀ NOZĪMES SASTĀVDAĻAS, VĀRDU NOZĪMJU KLASIFIKĀCIJA

Vārdi un to adekvāti (frazeoloģismi un citi sintaktiskie vārdi) ir valodas semantikas galvenie izteicēji, kuri veic nominatīvo, nosaucošo funkciju. Vārdam kā valodas strukturālai vienībai ir ļoti bagātas stilistiskās potences, un, liekas, tāpēc arī no visām valodas parādībām stilistiski visvairāk ir izzināts vārds, leksika.

**Leksika ir valodas vārdu krājums.**

Vārdi nosauc visas tās parādības, ko cilvēks apjēdzis, izzinājis. Jo pilnīgāks priekšstats cilvēkam ir par dabu, sabiedrību un tātad arī pašam par sevi, jo bagātāks ir viņa vārdu krājums. Un, jo kādai tautai vai atsevišķam cilvēkam ir bagātāks vārdu krājums, jo bagātāka ir arī valoda. Vārdu krājuma bagātība raksturo tautas vai atsevišķa cilvēka kultūras attīstības pakāpi.

Cilšu valodu runātājiem ir trūcīgs priekšstats par pasauli, līdz ar to arī viņu vārdu krājums nav liels.

Tautām ar augsti attīstītu kultūru ir bagāts vārdu krājums. Tajā ir simtiem tūkstošu vārdu. Tā saucamajā lielajā Oksfordas vārdnīcā<sup>1</sup> ir uzrādīts ap 500 000 vārdu, «Mūsdienu krievu literārās valodas vārdnīcā»<sup>2</sup> — vairāk nekā 120 000 vārdu, K. Milēnbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcā»<sup>3</sup> ap 140 000 vārdu, «Latviešu literārās valodas vārdnīcā»<sup>4</sup> iecerēts dot ap 80 000 vārdu.

V. Šekspīra vārdu krājumā ir ap 24 000 vārdu, A. Puškina vārdnīcā — 21 000 vārdu. Domā, ka ikdienas sarunās tiek izmantoti tikai daži tūkstoši (4—5) vārdu.

<sup>1</sup> A new English dictionary on historical principles, 1.—10. — 1884—1928; no 1972. līdz 1986. gadam izdeva vēl 4 papildinājuma sējumus, bet 1989. gadā šo vārdnīcu izdeva vēlreiz 22 sējumos ar nosaukumu The Oxford English Dictionary.

<sup>2</sup> Словарь современного русского литературного языка, 1—17. — 1950—1965.

<sup>3</sup> Milēnbahs K., Endzelīns J. Latviešu valodas vārdnīca, 1.—4. — 1923—1932.

<sup>4</sup> Latviešu literārās valodas vārdnīca. — 1. — 1972.

Vārds parasti izsaka jēdzienus un ir tieši saistīts ar domāšanu.

Vārds ir skaņa vai skaņu komplekts, kas valodā saistās ar noiektu nozīmi un gramatisko formu.

Vārda skaņas pēti fonētika<sup>1</sup> un fonoloģija<sup>2</sup>, to apzīmējumus rakstībā — alfabētika<sup>3</sup>, grafētika<sup>4</sup>, ortogrāfija<sup>5</sup>, vārdu sastāvu un nozīmi — leksikoloģija<sup>6</sup>, semasioloģija<sup>7</sup>, etimoloģija<sup>8</sup>, leksikogrāfija<sup>9</sup>, vārda formas un to struktūru — morfoloģija<sup>10</sup>, vārdu lietojumu runā vai rakstītā tekstā — sintakse<sup>11</sup>, bet vārdu stilistiskās potences — stilistika.

Stilistiku īpaši interesē vārda semantiskā puse — nozīme. Vārda nozīmi parasti veido vairākas sastāvdaļas, komponenti jeb sēmas.<sup>12</sup>

1. Vārda nozīmes organizējošais centrs izsaka jēdzienisko kodolu, parādības būtību, tā, piemēram, vārdiem *mirdzēt*, *laistīties*, *mirgot* nozīmes pamats, kodols ir viens un tas pats, tas izsaka gaismas izstarošanas vai atstarošanas jēdzienu — spīdēt. Šo vārda nozīmes daļu sauc par vārda nozīmes galveno komponentu jeb galveno sēmu.

2. Vārdam var būt nozīmes komponenti, kas nedaudz variē, niansē vārda nozīmes galveno komponentu. Tā, piemēram, vārdi *mirdzēt*, *laistīties*, *mirgot* izsaka to pašu, ko vārds *spīdēt* — izstarot vai atstarot gaismu, taču tie vēl norāda uz spīdēšanas niansēm: *mirdzēt* — izplatīt spilgtu, parasti mainīga stipruma

<sup>1</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>2</sup> Fonoloģija <gr. *phōne* — skaņa + *logos* — mācība: 1) valodas fonētiskie līdzekļi (skaņas; vārda, frāzes, teikuma vai kāda cita komunikāta, sintaktiska veseluma intonācija), kas maina valodas vienību skanisko veidolu un līdz ar to attiecīgās valodas vienības semantiku; 2) valodniecības nozare, kas pēti tos valodas fonētiskos līdzekļus, kas maina valodas vienību skanisko veidolu un to semantiku.

<sup>3</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>4</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>5</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>6</sup> Leksikoloģija <gr. *lexikos* — vārdu, vārdisks <*lexis* — vārds, izteiciens + *logos* — mācība: valodniecības nozare, kas pēti valodas vārdu krājumu un tā izmaiņas.

<sup>7</sup> Semasioloģija <gr. *sēmasia* — apzīmēšana + *logos* — mācība: valodniecības nozare, kas pēti valodas vienību un citu parādību nozīmes (semantiku) un to maiņu. (Tradicionāli šo terminu parasti attiecināja tikai uz vārdu semantikas pētīšanu.)

<sup>8</sup> Etimoloģija <gr. *etymologia* <*etymon* — patiesība + *logos* — mācība: 1) valodas vienību un citu parādību izcelšanās un attīstība; 2) valodniecības nozare, kas pēti valodas parādību (arī to semantikas) izcelšanos un attīstību.

<sup>9</sup> Leksikogrāfija <gr. *lexikon* — vārdnīca + *graphō* — rakstu: 1) valodas vārdu vākšana, sistematizēšana, aprakstīšana vārdnīcās; 2) valodniecības nozare, kas pēti vārdu vākšanu, sistematizēšanu un aprakstīšanu.

<sup>10</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>11</sup> Skat. 1.9.2.

<sup>12</sup> Sēma <gr. *sēma* — zīme: valodas parādības nozīmes sīkā sastāvdaļa.

gaismu (*Spuldzes mirdz*); *laistīties* — izplatīt spožu, krāsās vai toņos nevienmērīgu gaismu (*Sniegs laistās saulē*); *mirgot* — izplatīt mainīga stipruma gaismu ar ritmiskiem īslaicīgiem pārtraukumiem (*Bālas ugunīņas mirgoja tumsā*). Vārda nozīmes daļu, kas niānsē vārda nozīmes galvenā komponenta saturu, sauc par vārda nozīmes sekundārajiem komponentiem jeb sekundārajām sēmām. Šie nozīmes sekundārie komponenti (sēmas) visuzskatāmāk jūtami vārdiem, kas iekļaujas jēdzienisko sinonīmu rindā.

3. Vārdam var būt arī tādi nozīmes komponenti, sēmas, kas norāda uz komunikācijas akta vidi un/vai komunikatora attieksmi pret runas/teksta saturu un/vai vidi (adresātu), citiem vārdiem sakot, vārdam var būt nozīmes komponenti, kas norāda uz vārda stilistisko lietojumu. Tā, piemēram, vārdi *rumaks*, *kleperis* izsaka to pašu pamatinformāciju, ko vārds *zirgs*, bet sniedz vēl papildinformāciju. Vārda *rumaks* nozīmes atsevišķi komponenti 1) norāda uz komunikācijas vidi, norāda, ka šis vārds ir poētisms, ka to parasti lieto daiļliteratūrā, atsevišķos publicistikas žanros, sarunvalodā, 2) norāda arī uz komunikatora attieksmi pret runas objektu, rāda: a) ka teksta autora attieksme pret zirgu ir pozitīva, viņš to cildina, b) ka viņa pārdzīvojums ir pozitīvs, viņš ar zirgu var lepoties. Vārda *kleperis* nozīmes atsevišķi komponenti norāda: 1) ka šis vārds ir sarunvalodas un oficiālā vidē nav lietojams, 2) uz komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu: a) zirgu viņš negatīvi vērtē, nicina, ironizē, b) teksta autora pārdzīvojums negatīvs.

Vārda nozīmes sastāvdaļas, kas raksturo komunikācijas akta vidi un komunikatora attieksmi pret to un runas/teksta saturu, sauc par nozīmes papildkomponentiem jeb nozīmes papildsēmām.

Nozīmes papildkomponenti ir vārda stilistisko potenci vislielākā bagātība.

To vārda nozīmes daļu, kas nosauc pašu parādību, sauc arī par denotatīvo nozīmi, bet tās nozīmes daļas, kas raksturo komunikācijas akta vidi un komunikatora subjektīvo attieksmi, — par konotatīvo nozīmi.

Vārda leksiskās nozīmes komponenti jeb sēmas veido vārda leksisko nozīmi. Vārdiem parasti ir vairākas nozīmes, tie ir polisemantiski.<sup>1</sup>

Vārda leksiskās nozīmes var klasificēt no vairākiem viedokļiem. Ir tradīcija šīs nozīmes klasificēt pēc lietojuma svarīguma un pēc tēlainības.

1. Pēc lietojuma svarīguma izšķir vārda pamatnozīmi un atvasinātās nozīmes.

<sup>1</sup> Polisēmija <gr. *poly* — daudz + *sēma* — zīme: valodas parādības daudznozīmība.

Pamatnozīme parasti ir vēsturiski vecākā un biežāk lietotā. To kā pirmo uztver vārdā bez konteksta (*aiziet* — 'ejot attālināties').

Atvasinātās nozīmes ir vārda pārējās nozīmes, kuras atklāj tikai konteksts vai/un situācija; piemēram: *aiziet* 1) 'nomirt' — *sieva aizgāja pirmā, nomira pašā rudenī*; 2) 'aizlidot' — *Dzērves jau aizgājušas*; 3) 'aizpeldēt' — *Sapali nārstā bija aizgājuši pret straumi uz augšu*; 4) 'tikt iztērētam' — *Nemācēja dzīvot, tā visa naudiņa aizgāja* utt.<sup>1</sup>

2. Pēc tēlainības izšķir tiešo un pārnesto nozīmi.

Tiešā nozīme parādību apzīmē tieši, bez saistījuma ar citām parādībām. Turklāt vārdiem var būt viena vai vairākas tiešās nozīmes (*kult labību, kult sviestu*).

Pārnestā nozīme parādību apzīmē netieši, ar citu vārdu ('ātri kustināt kājas' — *kult kājas*, 'pērt' — *kult kucēnu*, 'melot' — *kult melus*, 'labi dzīvot' — *dzīvot, cepuri kulda mam*, 'daudz runāt' — *kult mēli*, 'bezsatūrīgi pļāpāt' — *kult tukšus salmus* utt.

Vārda pārnestās nozīmes nostiprinās vēsturiski un automatizējas (*rūgta patiesība* — 'loti nepatīkama patiesība', *kult kājas* — 'ātri kustināt kājas').

Bet ir arī tādas pārnestās nozīmes, kas mazāk, retāk tiek lietotas vai var būt pat nozīmju individuāli lietojumi, kas ar savu novitāti aktualizē tekstu. Tādus īpatnējus vārda pārnēsumus visbiežāk izmanto daiļliteratūrā.

Parastākie vārdu nozīmju pārnēšanas veidi ir

a) tropi<sup>2</sup>, metafora<sup>3</sup>, metonīmija<sup>4</sup>, personifikācija<sup>5</sup>, alegorija<sup>6</sup>, simbols<sup>7</sup>, perifrāze<sup>8</sup>, hiperbola<sup>9</sup>,

<sup>1</sup> Skat. Latviešu literārās valodas vārdnīca. I. — R., 1972. — 67.—69. lpp.

<sup>2</sup> Tropi <gr. *tropos* — pagrieziens: pārnestā nozīmē lietots vārds, tēlainis izteiciens: *saule lec*.

<sup>3</sup> Metafora <gr. *metaphora* — pārnēsums: tropu paveids — nozīmes pārnēsums uz līdzības vai atšķirības pamata: *dzelzs griba*.

<sup>4</sup> Metonīmija <gr. *metonymia* — pārdēvēšana: tropu paveids — vārda aizstāšana ar citu vārdu, balstoties uz divu jēdzienu saskari: *mežs dzied* (=mežā putni dzied).

<sup>5</sup> Personifikācija <latī. *persona* — persona + *facere* — darīt, taisīt: tropu paveids — cilvēku īpašību, spēju piedēvējums dzīvniekiem, priekšmetiem, abstraktajiem jēdzieniem: *elpu aiztur mežs*.

<sup>6</sup> Alegorija <allēgoria — līdzība: tropu paveids — vienas (parasti sabiedriska) parādība aizstāšana ar citu līdzīgu (parasti dabas) parādību: *Mazs ciniņš gāž lielu vezumu*.

<sup>7</sup> Simbols <gr. *symbolon* — norunāta zīme; tropu paveids — parādības nosaukuma aizstāšana ar alegorisku nosacītu apzīmējumu, kas kaut ko no šīs parādības atgādina: balodis — miera simbols.

<sup>8</sup> Perifrāze <gr. *periphrasis* <*peri* — pie, apkārt + *phrasis* — izteiciens: tropu paveids — parādības nosaukuma aizstāšana ar tam būtisku īpašību, pazīmi aprakstu: «*Straumēnu*» autors (=E. Virza).

<sup>9</sup> Hiperbola <gr. *hyperbolē* — pārspilējums: (tropu paveids — izteiciens, kurā ir pārspilējums iespaida pastiprināšanai: *dubšu jūra*).

b) epitets<sup>1</sup>,

c) salīdzinājums<sup>2</sup> u. c.

Vārdu pārnestām nozīmēm ir lielas stilistiskās potences, tās veido tēlaino ekspresivitāti.

### 3.0.2. LEKSIKOSTILISTISKĀS PARADIGMĀTIKAS UN SINTAGMĀTIKAS IZPRATNE

Paradigmātikas un sintagmātikas jēdzieni leksikostilistikā ir pārņemti no attiecīgo parādību izpratnes gramatikā.

**Paradigmātika**<sup>3</sup> (<gr. *paradeigma* — piemērs, paraugs) valodas parādības aplūko kā strukturālo vienību kopumu, kuru savstarpējās attiecības ir saistītas pretstatos (opozīcijās), veidojot attiecīgo parādību t. s. vertikālās rindas («stabiņus») jeb paradigmas.

Runātāja apziņā paradigmā saistās valodas parādību vai nu formālie, vai semantiskie, vai parasti gan vieni, gan otri rādītāji.

Piemēri

○ fonētikā:	○ morfoloģijā:	○ leksikā:	○ sintaksē:
<i>lāpa</i>	<i>lapa</i>	<i>ēst</i>	<i>Tu lasi.</i>
<i>lāpa</i>	<i>lapas</i>	<i>iebaudīt</i>	<i>Tu lasot.</i>
<i>lupa</i>	<i>lapai</i>	<i>tiesāt</i>	<i>Lasi!</i>
<i>lūpa</i>	<i>lapu</i>	<i>ķepēt</i>	<i>Kaut tu lasītu!</i>
<i>liepa</i>	<i>lapā</i>	<i>rit</i>	<i>Tev jālasa.</i>

**Sintagmātika** (<gr. *syntagma* — sakārtojums, sastatījums) plašākā nozīmē ir valodas izpētes aspekts, pēc kura valodas parādības aplūko to ķēdveides secībā un sakarā pa t. s. horizontālo asi: kur noteiktas fonēmas veido noteiktu vārdu, vārdi — teikumu, teikumi — virsfrāzes vienības un visi tie kopā — noteiktu tekstu/runu, kurā visas valodas sistēmu parādības izkārtotas noteiktā struktūrā.

Ne katra fonēma, resp., fonēmu savienojums, veido vārdu: fonēmas secībā [l], [a], [p], [a] veido vārdu *lapa*, bet, ja šī vārda pirmās fonēmas vietā ieliek skaņu [b], tad vispār nerodas nekāds vārds — *bapa*. Tāpat arī vārdi iederas, ir spējīgi funkcionēt tikai noteiktā citu vārdu apkaimē, kontekstā, tā, piemēram, vārds *asmens* var saistīties ar tādiem tā īpašību apzīmētājiem vārdiem kā

<sup>1</sup> Epitets <gr. *epitheton* — pielikums: vārds, kas tēlaini apzīmē parādību, izceļot kādu tās kvalitāti: *klaidonis vējš*.

<sup>2</sup> Salīdzinājums: divu parādību saistījums, balstoties uz to līdzību: *skrien kā vējš*.

<sup>3</sup> Par paradigmātiku sauc ne tikai valodas parādību izpētes aspektu, bet arī pašu paradigmu sistēmu. —

ass, neass, garš, īss, plats, šaurs, spožs, sarūsējis utt., bet parasti nav iespēja saistīties ar vārdiem *gurdens, trekns, saskābis, dziļš, slinks* utt., utt. Tāpat arī noteiktas formas un satura teikumi iederas tikai attiecīga tipa kontekstā, resp., tekstā.

Tātas sintagmātika aplūko dažādo valodas līmeņu sistēmu strukturālo izmantojumu tekstā/runā vai tā fragmentā.

Paradigmātiskās un sintagmātiskās parādības ir savstarpēji cieši saistītas, taču analizē tās iespējams nošķirt. Turklāt pašas parādības valodā jau sen ir apzinātas, kaut arī termini ir visai jauni.

Leksikostilistisko parādību kvalificēšanā nav vienveidības, taču to izpratnē ir daudz kopēja.<sup>1</sup>

Vārdu stilistiskās kvalifikācijas sākumi atrodami vārdnīcās. Visuzskatāmāk tas redzams skaidrojošās vārdnīcās. Tā, piemēram, LLVV pie vārdiem vai to nozīmēm ir dotas norādes: *apvidvārds, biblisms, humoristisks, ironisks, neaktuāls, nevēlams, nievīgs, novecojies, pārnesta nozīme, poētisms, sarunvalodas, tautas poētisms (folkloras valodai raksturīgs), variants, vēsturisks, vienkāršrunas* u. c. Turklāt ir norādīts, vai attiecīgajam vārdam ir ekspresīva vai stilistiska nokrāsa. Pie zinātniskajā stilā dotajiem terminiem ir dotas piezīmes, kas norāda, kurā zinātnes nozarē attiecīgais vārds vai tā nozīme tiek lietota.

Seit nosauktās un arī vēl citas leksikostilistiskās parādības ir iespējams klasificēt kādās noteiktās sistēmās izvirzītā tematā sakarā, paturot, protams, prātā paradigmātiku un sintagmātiku.

### 3.0.3. LEKSISKĀS PARADIGMĀTIKAS UN SINTAGMĀTIKAS INVENTĀRS

Paradigmātiku un sintagmātiku realizē viss valodas leksikas repertuārs, visi leksiskie resursi (arī sintaktiskie vārdi — frazeoloģismi).

Visu tekstu/runas pamatā ir vispārlietojamā leksika. Bez vispārlietojamās leksikas stilistiskos nolūkos tiek izmantota arī specifiskā leksika, kurai piemīt īpašas stilistiskās potences.

Leksiskā inventāra klasifikācijā ir lielas grūtības, jo pašas parādības nav klasificētas kādā vienotā sistēmā. Taču ir izveidojušies tradicionāli pieņemumi leksisko vienību klasifikācijā un attiecīgajā terminoloģijā.

Taču īstas vienotības nav ne izpratnē, ne terminoloģijā pat par tādiem pamatjēdzieniem kā vispārlietojamā leksika, neitrālā leksika, aktīvā leksika, pasīvā leksika, speciālā leksika utt.

<sup>1</sup> Skat. *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — R., 1970. — 140. u. c. lpp.; *Laua A.* Latviešu leksikoloģija. — R., 1969. — 200. u. c. lpp.

Dažkārt vispārlietojamo leksiku sauc par aktīvo leksiku, kurai pretī stāda pasīvo leksiku.

Pie tam šo jēdzienu apzīmēšanai lieto dažādu terminoloģiju: aktīvā, pasīvā leksika, vārdu fonds, vārdu krājums. Un šajā sakarā dažādi izprot terminus *aktīvs*, *pasīvs*.

Vieni ar to saprot atsevišķa cilvēka vārdu krājuma kvantitatīvo diferenciāciju<sup>1</sup>, otri to attiecina vispār uz valodas leksiskajiem resursiem<sup>2</sup>, trešie runā par visas tautas valodas, sociālo grupu, rakstnieka, atsevišķa cilvēka vārdu krājuma kvantitatīvo izlietojumu.<sup>3</sup>

Vispārlietojamā leksika un aktīvā leksika, specifiskā leksika un pasīvā leksika — šie termini izsaka līdzīgus jēdzienus, bet nav identiski, — neatkarīgi no terminu dažādās izpratnes.

Vārdu lietojumu kvantitatīvajā raksturojumā jēdzieni aktīvā, pasīvā leksika ir relatīva rakstura, arī pat tad, ja par aktīvo leksiku sauc vārdus, «kuri vienmēr ir mūsu rīcībā»<sup>4</sup>, un par pasīvo — tādus vārdus, «kurus saprotam, sastopot dzirdētā runā, zinātniskā vai daiļliteratūras darbā, bet kurus ne vienmēr atceramies, kad tie vajadzīgi».<sup>5</sup>

Šādā izpratnē nepieciešams adresāts (ar savu aktīvo leksiku) un teksta autors (ar pasīvo leksiku). Tādā gadījumā izveidojas opozīcijas — aktīvā leksika (+) : pasīvā leksika (-) : pārējā leksika (0). Tātad, kas vienam ir aktīva leksika, tas otram var būt pasīva un otrādi, bez tam ir leksika (0), kas nav zināma ne vienam, ne otram.

Termini *aktīvā*, *pasīvā leksika* ir relatīvi jēdzieni arī tajā gadījumā, ja ar aktīvo leksiku saprot bieži tekstā lietotos vārdus, bet ar pasīvo — reti lietotos vārdus. Tad veidojas gradiāla opozīcija ar gradācijas pretējiem punktiem + : -.

Šī opozīcija arī ir relatīva, jo katram funkcionālajam stilam ir savas raksturīgas vārdu grupas, stila specifiskā leksika. Latviešu valodas leksikas pētījumi ar statistiskajām metodēm šo domu apstiprina.

Piemēram, ja salīdzina vārdlietojuma biežumu tekstos par tehniku un rūpniecību (I teksts) ar vārdlietojuma biežumu laikrakstos un žurnālos (II teksts), tad redzams, ka daudziem vārdiem, kas II tekstā ir lietoti bieži, I tekstā lietojuma biežums ir mazs.

<sup>1</sup> Skat. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968. — 130. lpp.

<sup>2</sup> Skat. *Розенталь Д. Э.* Практическая стилистика русского языка. — С. 41.

<sup>3</sup> Skat. *Булаховский А. А.* Введение в языкознание, ч. II. — М., 1953. — С. 35.

<sup>4</sup> *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — 130. lpp.

<sup>5</sup> Turpat, 130. lpp.

Minēsim dažus spilgtus piemērus par vārdlietojuma biežumu no aptuveni 300 000 vārdlietojumiem:<sup>1</sup>

	I teksts	II teksts
<i>skola</i>	2	534
<i>māksla</i>	5	252
<i>sports</i>	4	252
<i>pionieris</i>	2	250

Stilistiskie pētījumi rāda arī ko citu, proti, ka pētītajiem stiliem ir arī kopēja leksika ar lielu vārdlietojuma biežumu. «Latviešu valodas biežuma vārdnīcas» autori par visbiežāk lietotiem vārdiem uzlūko tos, kam lietošanas biežums 300 000 vārdlietojumu tekstā nav mazāks par 45. Šādu vārdu abos tekstos ir aptuveni 1000. Un no šiem 1000 vārdiem 424 ir kopēji,<sup>2</sup> piemēram (galveno vārdšķiru vārdi dilstoša biežuma secībā): *darbs, gads, liels, cilvēks, tauta, labs, rūpnīca, strādāt, galvenais, augsts, strādnieks*.

424 vārdi — tas nav maz, jo 1000 visbiežāk lietoto vārdu aizņem apmēram 70% teksta.

Vārdlietojuma biežums un vārdu skaits ar šādu biežumu ir preteji proporcionālā progresijā, piemēram:<sup>3</sup>

Biežums	Vārdu skaits ar šādu biežumu
Lielāks par 2000	13
1001—2000	12
501—1000	34
401—500	18
301—400	32
201—300	68
101—200	257
51—100	495
41—50	219
31—40	319
21—30	552
10—20	1446
9	264
8	283
7	390
6	478
5	610
4	855
3	1326
2	2390
1	6042

<sup>1</sup> Skat. *Jakubāite T., Guļevska D., Ozols V., Prūse R., Rubina A., Sika N.* Latviešu valodas biežuma vārdnīca, II sēj., 1. d. — R., 1969. — 17. lpp.

<sup>2</sup> Turpat, II. — 18. lpp.

<sup>3</sup> Turpat, 15. lpp.

Sī tabula zināmā mērā atspoguļo vispārlietojamās un specifiskās, kā arī aktīvās un pasīvās leksikas rezultivitāti, kā arī rāda, ka reti lietotie vārdi ir leksikas daudzveidības un bagātības pazīme.

Šāda leksikas izpratne ir objektīva, bet savā ziņā arī vienkārīga, tā dod leksikas izlietojuma kvantitatīvo raksturojumu. Vārda kvalitatīvais un stilistiski funkcionālais raksturs paliek tikpat kā neatklāts (sal. *pionieris* I tekstā 2 reizes, II tekstā 250 reižu). Tā izpēte ar statistiskajām metodēm dotu objektīvu vārda stilistiskās aktivitātes raksturojumu.

Valodā ir vairāki stili, to tekstu tipi un citas valodas apakšsistēmas. Daži valodas paveidi pilnīgāk izveido visus valodas leksisko resursus, piemēram, daiļliteratūras valodas stils, sarunvaloda, daži mazāk — publicistikas valoda, bet daži stili ir šauri specializēti — zinātniskās valodas un lietišķo rakstu valodas stili.

Runājot par valodu kopumā, ir iespējams dot vidējos rādītājus par leksisko slāņu kvantitatīvo izlietojumu, bet stilistiskā ir ne mazāk svarīga leksikas kvalitatīvā aktivitāte un tās attieksme pret literārās valodas normām.

### 3.0.3.1. VISPĀRLIETOJAMĀ LEKSIKA

Visus leksikas slāņus var sadalīt divās lielās grupās: vispārlietojamā leksikā un specifiskajā leksikā.

Vispārlietojamā leksika ir katras valodas leksikas pamats, tie ir vārdi, ko lieto visos stilos. Šie vārdi atbilst literārās valodas normām. Vispārlietojamās leksikas kodolu veido neitrālā leksika, kas kontekstā var arī tāda nebūt un kam pretstatā ir stilistiski tonētā leksika. Vispārlietojamā leksika ir galvenā kvantitatīvi aktīvās leksikas sastāvdaļa.<sup>1</sup>

### 3.0.3.2. SPECIFISKĀ LEKSIKA

Specifiskā leksika nav vienveidīga. Tās īpatnējais raksturs ir dažāds. So specifiku nosaka: a) vēsturiskā un teritoriālā diferenciācija, b) profesionālā diferenciācija, c) stilistiskā diferenciācija.

Šīm leksikas grupām un slāņiem ir dažādas stilistiskās potences; ar lielām stilistiskām potencēm ir stilistiski diferencētā leksika, kas tāpēc turpmāk būs detalizēti aplūkota paradigmatikas un sintagmatikas sakarā; īpatnējs stilistiskais lietojums ir vēsturiski un teritoriāli diferencētai leksikai un profesionālismiem, kas saistīti ar leksikas diferenciāciju laikā un telpā. Sakarā ar šo

<sup>1</sup> Skat. tepat. 3.1.1.

stilistisko grupu stilistisko potenču īpatnībām tās aplūkosim atsevišķi.

R. Veidemane, analizējot jaunvārdus, vecvārdus, apvidvārdus un terminus, tos nosauc par perifēriskiem sinonīmiem valodas sinonīmu sistēmā, jo tiem jāpārvar barjeras, lai iekļautos literārajā valodā un izloksnēs, un profesionālā lietojumā šie vārdi (sinonīmi) arī atrodas aiz visas tautas kopējās valodas barjeras.<sup>1</sup>

Taču šī leksika ir valodas bagātinātāja, literārās valodas neizmēļama rezerve, kurai ir arī savas īpatnējas stilistiskās potences.

### 3.0.3.2.1 JAUNVĀRDI

Jaunvārdu izpratnē ir dažādi uzskati. Stilistikā par jaunvārdiem sauksim tos vārdus, kas tikai nesen radušies un nav aprasti, kam ir novitātes sēmas to informācijā.

Jaunvārdi rodas dzīves attīstības rezultātā. Zinātnē, tehnikā, lietišķajos darījumos, publicistikā, sarunvalodā jaunvārdiem galvenokārt ir nominatīvā funkcija, daiļliteratūrā un daļēji publicistikā jaunvārdu lietošana saistīta ar mākslinieciskiem nolūkiem. Zinātniskā un profesionālā terminoloģija salīdzinājumā ar vispārlietojamo leksiku ir pasīvs leksiskais slānis, ko visintensīvāk aktivizē publicistika, tur tie informē visus adresātus par zinātnes, tehnikas un mākslas sasniegumiem, par sabiedriskās dzīves attīstību.

Daiļliteratūrā jaunvārdi iegūst stilistiskas funkcijas ar savu jaunuma, neparastuma nokrāsu un to māksliniecisko izlietojumu.

G. Abramovičs gan domā, ka tikai paša rakstnieka darinātais jaunvārds var «nostāties blakus citiem speciālajiem literārā darba valodas tēlainās izteiksmes līdzekļiem (un arī tikai līdz tam laikam, kamēr tas kļūst vispārlietojams un zaudē savu īpatno neparastuma pieskaņu)»<sup>2</sup>.

Rakstnieki, neatraduši attiecīgajam jēdzienam vai tēlam īsto vārdu jau esošā vārdu krājumā, mēdz darināt jaunus vārdus — okazi on ā l i s m u s. Veiksmīgs darinājums ir māksliniecisks atradums un ar laiku var kļūt par tautas valodas piederumu. Tāpēc šos jaundarinājumus dažkārt sauc arī par potenciālismiem. Bet ne retumis gadās, ka okazi on ā l i s m i s ir tikai paša rakstnieka leksikas piederums.

Jaunvārdu stilistiskā potencia meklējama tajos pašos faktoros, pēc kuriem šāds leksiskais slānis tiek izdalīts no valodas/runas kopējā vārdu krājuma. Jaunvārdi ir tie, kas papildina vārdu krājumu, tie ir kas jauns un tāpēc neaprasts. Tikai šo faktoru dēļ tādi vispārlietojamās leksikas vārdi kā *apguve*, *gubotājs*, *nedraugs*, *šķeltniecisks* kādu laiku funkcionē kā specifiskā leksika.

<sup>1</sup> Veidemane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 126. lpp.

<sup>2</sup> Abramovičs G. Ievads literatūras zinātnē. — R., 1955. — 114. lpp.

Un šis specifiskais (jaunais, neaprastais) pats par sevi ir stilistisks izteiksmes līdzeklis. Kad šāda tipa vārdiem novitāte zūd, to stilistiskās funkcijas ir tādas pašas kā pārējiem vispārlietojamās leksikas vārdiem.

Piemēram, teikumā *Krāsns apkures un dūmeņa iekārtošana prasīja ievērojamus naudas izdevumus* (Vēsture, I, 459.) kādreizējais jaunvārds *apkure* ir precīzāks, ietilpīgāks nekā *apkurināšana, apsildīšana, apkurināšanas iekārta*, jo sevī ietver visas šīs nozīmes.

Arī J. Stulpāna pantā *Zinu, ka dzīvē man nedraugu gana. Taisnoties viņiem? Lai parauj jodi! Draugi lai sanāk un uzklausa mani. Viņi var aizstāvēt, viņi var sodīt.* (N. s., 105.) vārds *nedraugs* kā antonīms vārdam *draugs* ir trāpīgāks nekā *ienaidnieks*, kas sava spēcīguma dēļ neatbilstu konkrētās situācijas dzijas tēlam.

Termini, profesionālismi, zaudējot novitāti, stilistiski funkcionē kā attiecīgie speciālas leksikas slāņi.<sup>1</sup>

Apvidvārdi, jaunvārdu funkcijā izmantotie vecvārdi, stilizējoši un emocionāli ekspresīvo leksisko slāņu vārdi bez savām specifiskajām stilistiskajām funkcijām var būt par ekspresīvu izteiksmes līdzekli savas novitātes dēļ. Tas ir gadījumos, ja tie ir jaunvārdi vai veic jaunvārdu funkcijas.

Mūsdienu literārajā valodā apvidvārdi un vecvārdi kā neoloģismi ar laiku var ieplūst vispārlietojamā leksikā (*pūne* 'šķūnis', *olnīca* 'ganu ceļš', *mīla* 'mīlestība'<sup>2</sup>), bet var palikt specifiskajā leksikā kā poētismi, kuriem parasti vēl jūtama arī cita specifika — novitāte.

Piemēram: *Kad jūlijs dzer liepziedu dziru, Dardedzē slaucidams muti.* (Elksne, V. v., 138.) *Nu visi līdz, tik visi līdz — Aust brīvestības zelta rīts.* (Rainis, K. r. I, 192.)

Spēcīgi jaunvārdu ekspresivitāte jūtama okazionālismiem. Trāpīgs individuālais darinājums var izteikt smalkas tēla nianšes, veselu gleznu. Piemēram: *Manā debešķīgajā gadsimtā itin nekas vairs nedeg, manā gadsimtā miljonpilsētas hirosimējas — iztvaiko...* (Vācietis, M. c., 35.) *Bet dadža pieķerība biedē — (Kempes, E., 39.) Gatavie neveiksminieki tur sēdēja, garīgie truleņi, kam pietrūcis galvas uz pleciem...* (Bels, B., 123.) *Var bez skolas tāfeles! Pa šo dzīvi zeperēt...* (Vācietis, M. c., 60.)

### 3.0.3.2.2. VECVĀRDI

Vecvārdi attiekmē pret vispārlietojamo leksiku ir pašīvs vārdu slānis. Tie ir vārdi, ko mūsdienu valodā lieto reti vai nelieto nemaz. Vecvārdus var sadalīt vairākās grupās: *historismos*, *arhaismos* un *senvārdos*.

<sup>1</sup> Skat. tepat, 3.2.2.

<sup>2</sup> Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — R., 1965. — 436., 437. lpp.

1) Historismi ir vārdi, kas apzīmē reālijas, kuras dažādu apstākļu dēļ kļūst neaktuālas un pamazām zūd (*muiža, birkavs, colla, vērdiņš, dālderis, cunfte*).

Historismus izlieto visos stilos kā vienīgos reālijas apzīmētājus, jo mūsdienu sinonīmu tiem nav. Daiļliteratūrā historismi kalpo arhaiska kolorīta radīšanai kā, piemēram, tas ir A. Upīša, A. Deglava darbos, īpaši veiksmīgi J. Kalniņa romānā «Andrejs Pumpurs» un citos viņa daiļdarbos, kuros apzināti historismi un vecvārdi ir būtiska daiļdarba sastāvdaļa.

2) Arhaismi ir novecojušies vārdi, kuru nosauktās reālijas tagad apzīmē ar jaunu skaņu kompleksu (*arīdzan — arī, austra — ausma, brīvestība — brīvība, dziesna — vakarblāzma, kamieši — pleci, neba — ne taču, ne jau, secen — garām*).

Arhaismi ir izgājuši no vispārējas lietošanas un kļuvuši neikdienišķi. Tāpēc daudzi no tiem ir ieguvuši poētismu funkcijas, bez tam tie noder arhaiskā kolorīta izveidē.

3) Senvārdi ir tā leksikas daļa, kas pilnīgi zuduši<sup>1</sup> (*arīg — vai, mārša — brāļa sieva, orts — 30 kapeiku, pult — krist, sniķeris — galdnieks*).

Vecvārdu stilistikais izlietojums arī ir daudzveidīgs.<sup>2</sup> Tomēr vecvārdu esamība tekstā nekatreiz liecina, ka tiem ir kāda mākslinieciska funkcija. Teksts var būt uzrakstīts pirms ilgāka laika posma, un atsevišķi aktīvās leksikas vārdi var kļūt vecvārdi. Šādā aspektā latviešu valodas teksti, īpaši daiļliteratūrā, gaida savus pētitājus.

Vecvārdus stilistiskiem nolūkiem izmanto daiļliteratūras valodas stilā un dažos publicistikas žanros senatnīga kolorīta radīšanai, personāžu valodas tipizācijai un individualizācijai, un daļa vecvārdu funkcionē kā poētismi.<sup>3</sup>

Vēsturiskā kolorīta radīšanai meistarīgi vecvārdus ir izmantojuši savos romānos A. Upīts, A. Deglavs, J. Kalniņš u. c. J. Kalniņš romānā «Andrejs Pumpurs» ir izmantojis historismus (*barons, ķeizars, muiža, mācītājmuiža, guberņa, versts, birkavs, dālderis, grasis, vagars*), arhaismus (*drukātava, pārdotava, andelmaņi, šeftnieki, nēzdogs, drapes, peršas, skolmeistars, aloties, buntavnieks, līgeris*). Romānā ir arī senie atvasinājumi ar -šana un -ība (*jautāšana 'jautājums', lūgšana 'lūgums', pārbaudīšana 'pārbaude', dūsmība 'dusmas', viltniecība 'viltus'*), piemēram: *Un, jo vecāks es kļūstu, jo vairāk mani neatstāj šī jautāšana: vai skolmeistarā jābaidās, lai viņa skolas bērns nezinātu par daudz?* (56.) *Jurjāns vēl laikam nav norimis savā dūsmībā ..* (64.)

<sup>1</sup> Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. — 141. lpp.

<sup>2</sup> Skat. Stengrevica M. Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelinam. 1873—1973. — R., 1972. — 347. u. sek. lpp.

<sup>3</sup> Skat. tepat. 3.1.0.—4.

Ir izmantoti arī poētiskie vecvārdi (*svabads, brīvestība, dziesminieks 'dzejnieks'*) un vārdu novecojušas nozīmes (*grāmata 'vēstule', laist 'sūtīt'*), piemēram: — *Te tikai ķeizaram žēlastības grāmata laižama.* (11.)

Sie nedaudzie piemēri vien ir zīmīgi Andreja Pumpura laika un todienu valodas raksturotāji. Tie rāda, ka arī barbarismi var kļūt par vecvārdiem.

Ļoti īpatnēji vecvārdus ir izmantojis M. Zariņš romānā «Viltotais Fausts jeb pārlabota un papildināta pavārgrāmata». Tam bez daļdarba mākslinieciskās vērtības ir tīri lingvistiska nozīme. Romānā ir ne mazums tādu vārdu, kas lieti varētu noderēt mūsdienīgu valodas kuplināšanai.

Vecvārdu blīvējumus var izmantot tēmas humoristiskam vai ironiskam risinājumam, kā arī parodējumam.

### 3.0.3.2.3. APVIDVĀRDI

Vienā apvidū sastopamos specifiskos šim apvidum raksturīgos vārdus sauc par apvidvārdiem.

Apvidvārdi attieksmē pret literāro valodu ir pasīvā leksika, bet liela literārās valodas leksikas rezerve. Izloksnes ir viens no latviešu literārās valodas bagātināšanas avotiem.<sup>1</sup>

Tam, kas runā izloksnē, apvidvārdi ir aktīva sarunvalodas leksika. Apvidvārdus izmanto rakstnieki teritoriāla vai vēsturiska kolorīta radīšanai, bet daļu sava dzimtā novada apvidvārdu rakstnieks var izmantot neapzināti, jo viņam tie var likties parasti. Bagātīgi apvidvārdus sastopam E. Birznieka-Upīša, J. Jaunsudrabiņa, A. Upīša u. c. darbos.

Personāžu tipizēšanas vai adresāta izvēles nolūkā retumis izmanto pat izloksnes.

Piemēram: *Munu jaunu diņu zeme, / Seņ es tevis neredzēju. / Sapynūs tik tu maņ rōdis, / Kad es gušu vaļa acīm, / — Kad es guļu vaļā acīm, / Rūkas atlaidis nu dorba.* (Rainis, K. r., 2., 103.) — *Dzi ,meit, kas tī toda par kasti tur kōktā?* — (Kraujņš, Dz. 1., 75.)

Daļa apvidvārdu kļūst arī par poētismiem, piemēram: *Tikai novakarā, skumjāki kad prāti, dažā logā guni ilgi neaizdegs* (Vanags, S. 7., 29). ... *sirds līdumu grib cirst / Šais kārklājos, kur katru Jāņu rītu / Ar vārpu trijkālām lauks iezvanītu.* (Vējāns, S. k., 16.)

Apvidvārdi var bagātināt valodu un noderēt kā stilistisks izteiksmes līdzeklis, bet to nemotivēta lietošana var nākt par ļaunu gan valodai, gan stilam.

<sup>1</sup> Skat. *Timoņejevs L., Vengerovs N.* Mazā literatūrzinātnes terminu vārdnīca. — R., 1957. — 216. lpp.

### 3.0.3.2.4. PROFESIONĀLISMI

Profesionālismi ir speciālās leksikas vārdi un dažkārt pat grūti nošķirami no terminiem. Terminus lieto zinātnē, bet profesionālisumus izmanto galvenokārt kādas profesijas, nodarbošanās nozares pārstāvji sarunvalodā. Terminī ir literārās valodas vārdi, bet profesionālismi var tādi arī nebūt.

Pēc cilmes profesionālismi var būt latviešu valodas vārdi, piemēram, zvejnieku profesionālismi no V. Lāča «Zvejnieka dēla»:

*Banderu Edgars atbrauca ar motorlaivu, paņēma tauvā četras līdz lūpai piebērtas kārbas un devās uz Rīgu.* (Lācis, Z. d., 55.)

*Apskatījis svaiņa murdu, viņš tūlīt atrada kļūdu: mute nebija pareizi taisīta ...* (Lācis, Z. d., 303.)

Profesionālismi var būt arī aizgūti vārdi, piemēram:

*Vēdis tās panckas augšā, nav vērts vairs vabās kārt.* (Lācis, Z. d., 240.)

*Vēl nāca rēķini par āmja tamzošanu, kārbas darvošanu, jauniem treiliņiem un venterī.* (Lācis, Z. d., 57.)

Profesionālisumus izmanto visos funkcionālajos stilos, literārās valodas stilos, protams, — tikai tos, kas atbilst literārās valodas normām. Parasti profesionālisumus lieto sarunvalodā ražošanā dažādās profesijās. Daiļliteratūrā un publicistikā tie noder par māksliniecisku izteiksmes līdzekli, lai raksturotu vidi, radītu attiecīgās ražošanas nozares fonu, tipizētu un individualizētu personāža valodu. Šajā ziņā spilgts piemērs ir V. Lāča «Zvejnieka dēls».

Daudzi profesionālismi nav zināmi citu profesiju pārstāvjiem. Tāpēc populārzinātniskajos tekstos un tajos publicistikas žanros, kuros runā jēdzienos, bet ne tēlos, profesionālismi, tāpat kā termini, jālieto tā, lai adresāts tos varētu saprast. Šādu prasību var attiecināt arī uz daiļliteratūru un tiem publicistikas žanriem, kuros izmanto valodas mākslinieciskos izteiksmes līdzekļus. Daiļliteratūrā to ne vienmēr ir iespējams realizēt. Rakstnieki, attēlojot attiecīgo ražošanas vidi un personāža valodu, parasti profesionālisumus neskaidro. Tādējādi daiļliteratūrā ir sastopami profesionālismi, ko visi lasītāji var arī nesaprast. Tas apgrūtina attiecīgās nozares profesionālo jautājumu izziņu, bet darba māksliniecisko vērtību nemazina. Piemēram, V. Lāča «Zvejnieka dēlā» ir tādi zvejniecības profesionālismi, kurus lasītājs, nebūdam zvejnieks, var arī nesaprast. Tomēr šo profesionālisumu lietojums darba māksliniecisko vērtību nemazina. «Zvejnieka dēlu» uztverot kā mākslas darbu, lasītājs parasti neizjūt savu zināšanu trūkumu profesionālisumu nozīmju saprašanā. Piemēram, daži profesionālismi no romāna «Zvejnieka dēls»: *brangas, boķis, tilauda, steltis, dieliņi, plote, triči, āmis, viega, venteris, laidī, spaile, bužruncis, pentraks, jeda, igvāts, ungurs, lezēt, pārstillēt, tamzot.*

Atsevišķos gadījumos daiļliteratūras stilā profesionālisumus arī skaidro, piemēram:

Viriešu kārtas lašu pārstāvjus zvejnieki dēvē par ķeņķiem, bet sieviešu par mačkām. (Lācis, Z. d., 120.)

Profesionālismi var būt par stilizējošo un emocionāli ekspressīvo nokrāsu izteicējiem. Tas īpaši sakāms par tiem profesionālismiem, kas ir barbarismi vai žargonismi. Piemēram:

Visu apsprieduši, viņi izklīda pa sētām, vandīja klētis, sameklēja vadu gabalus, sēja klāt akmeņus, uzasināja viegās āliņģu kapšānai un salāpīja leikas ledus drumstalu smelšanai. (Lācis, Z. d., 15.)

Profesionālismi ir galvenokārt profesionāļu runā lietotie vārdi. Un jāsaprot, ka, profesijām attīstoties, mainās arī attiecīgo profesiju vārdi. Tā kā visas profesijas tiek tehnoloģizētas, tuvinātas zinātnes atklājumiem, tad arī sarunvalodas profesionālismus izstumj termini un kādreizējo profesionālismu funkcijas sarūk.

Taču profesionālismi ir komunikācijas attiecīgās vides raksturotāji, un tais stilos, kuros izmanto tēlu sistēmu, tie var izteikt komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu un adresātu.

Vēsturiski, teritoriāli, profesionāli specifiskās leksikas stilistiskās potences, kā redzams, darbojas kopā ar citiem specifiskās leksikas slāņiem paradigmātikas un sintagmātikas vienotā sistēmā, kura turpmāk tiks aplūkota detalizētāk.

### 3.1.0. PARADIGMĀTIKA

Paradigmātika stilistiski ir cieši saistīta ar sinonīmiju. Būtībā paradigmātikā ir lielas sinonīmijas bagātības. Tam visam ir arī tiešs sakars ar problēmu par variantiem: sinonīmija ir dažādu vārdu kopēja semantiskā īpašība, bet varianti ir viena un tā paša vārda parādības. Variantus ir iespējams klasificēt: ir semantiskie varianti — daudznozīmju vārdu (polisēmu) dažādās nozīmes, kas ir liela stilistiska bagātība, uz ko būtībā balstās sinonīmija (sinonīmi nav vārdi kā tādi, bet to nozīmes), un ir vārdu materiālo rādītāju varianti, kuru stilistiskās potences ir daudz ierobežotākas.

Tā vārdam *cirst* ir vairāki semantiskie varianti, piemēram,

- 1) ar cirvi ko pāršķelt, atšķelt, pārcirst: *cirst malku*;
- 2) ar spēku strauji ko aizvērt: *cirst durvis ciet*;
- 3) arī atbildēt: *cirst preti*;
- 4) sist: *cirst pa ģīmi* utt.

Semantiskais variants *cirst* (durvis) ir sinonīms vārda *aizvērt* attiecīgajam variantam, tāpat *cirst* (preti) ir sinonīms vārda *atbildēt* (asi, dusmīgi) attiecīgajam variantam, *cirst* (pa ģīmi) ir

sinonīms vārda *sist* attiecīgajam variantam. Un katram no minēto polisēmu attiecīgo variantu sinonīmiem ir sava papildinformācija, par ko jau tika runāts 1.3. u. c. nodaļās un kas tiks aplūkots leksikas konkrētajā analizē.

Vārdu materiālo rādītāju varianti ir dažādi, piemēram:

1) intonatīvais variants — emfātiskais akcents (<gr. *emphaticos* — teikts izteiksmīgi, pacilātā tonī): *apžēlojies* — *ap'žēlojies*, (krūtis) *izgāzis* — *iz'gāzis*;

2) skaņu variants: *vainags* (lit.) — *vainags* (sar.), *dvēsele* (neit.) — *dvēsle* (poēt.);

3) morfoloģiskie varianti: *virsa* (lit.) — *virss* (sar.), *kļava* (lit.) — *kļavs* (sar.);

4) sintaktiskie varianti: *jāupurē inventārs* — *vajag upurēt inventāru* — *upurējams inventārs* — *upurēt inventāru*.

Kā redzams, materiālo rādītāju varianti arī var sniegt dažādu gan stilistisku, gan emocionāli ekspresīvu papildinformāciju.

Taču paradigmas, kas veidojas uz sinonīmu pamata, ir bagātākas nekā tās, kuru komponenti ir varianti.

Vārda stilistiskā seja ir ļoti daudzveidīga; vārda dabisko dzīvi pat grūti atspoguļot vārdnīcās. Tā, piemēram, vārdnīcās uzsvērts, ka *virietis* ir «pieaudzis šī dzimuma cilvēks (atšķirībā no zēna)» (LVV 863), taču praksē ir arī šāds teksts: *Ievai bija trīs puikas — Jānim jau septiņi gadi, Aivaram četri, bet Pēterītim tikai pusotra gadiņa, un knipariņiņi. Kamēr māte darbā, visi trīs virieši saimnieko pa māju*. Pirmajā gadījumā ir dots vārda neitrāls raksturojums, otrā gadījumā jūtams šī vārda aizkustinoši jokojošais dzīvīgums.

Sakarā ar leksikostilistisko paradigmatiku ir izteikta doma, ka tā «izceļas ar savu skaidrību un pilnīgumu»<sup>1</sup>. Liekas gan, ka jautājums ir daudz sarežģītāks, īpaši sakarā ar problēmas skaidrību. Uz to jau norāda cita doma, kas atzīst «paradigmu pafadigmā».<sup>2</sup> Taču galu galā tās un arī citas ir teorētiskas atziņas par attiecīgo parādību, kas cenšas piekļūt pēc iespējas tuvāk īstenībai, pēc iespējas adekvāti tuvināt izpratni attiecīgai parādībai; bet tās nav spējīgas to būtiski ietekmēt.

Tāpat jautājuma izpratnes pamatā jābūt kādam teorētiskam pieņēmumam. Paradigmas skaidrojumā parasti par pamatu izvēlas kādu variantu, piemēram, deklinācijā par tādu uzlūko nominatīvu, konjugācijā — īstenības izteiksmes darāmās kārtas vienskaitļa 1. personu, ko liek arī pamatā teikumu modeļu paradigmatikā.

Leksikostilistikā par tādu izejas punktu, šķiet, jāizvēlas t. s. neitrālā leksika, ko arī balsta līdzšinējā prakse. Neitrālā leksika ir visu leksikostilistisko paradigmu krustpunkts.

<sup>1</sup> Барлас Л. Г. Русский язык. Стилистика. — М., 1978. — С. 193.

<sup>2</sup> Стилистика русского языка. Под ред. Шанского Н. М. — Л., 1989. — С. 63 и след.

Lai šādu atziņu pamatotu un pieņemtu, ir nepieciešams dziļāk ielūkoties vārdu sinonīmijā, kuru komponenti ir paradigmas galvenie veidotāji.

Šajā sakarā neuzskatām par nepieciešamu izsekot sinonīmijas izpratnes vēsturei un dažādām nostādnēm, bet ir lietderīgi dot kā pieņēmuma balstu labu sinonīmijas speciālistu atziņas, kas ceļo no grāmatas uz grāmatu.

Tā, piemēram, A. Jevgeņeva atzīst, ka sinonīmu dalījums jēdzieniskajos un stilistiskajos ir nosacīts, jo viss liels vairums ir gan vieni, gan otri, un norāda, ka «par sinonīmu patiesā izpratnē vajag uzlūkot tādus vārdus, kuri kļūst skaidri attieksmē pret savu ekvivalentu (citu vārdu ar tādu pašu vai noteiktās robežās tuvu nozīmi) un var būt tam pretstatīti pa kaut kādu līniju...»<sup>1</sup>.

Latviešu valoda un tās pētījumi liek domāt, ka šīs līnijas, resp., opozīcijas, varētu izvirzīt, par pamatu ņemot vārdu semantisko komponentu — sēmu — saturu.

Tās var būt sēmas, kas norāda:

- 1) uz pamatinformācijas niansēm;
- 2) uz komunikācijas akta vidi, resp., uz funkcionālajiem stiliem;
- 3) uz emocionāli ekspresīvo attieksmi pret teksta/runas pamatinformāciju un komunikācijas akta vidi, resp., uz tā saucamiem emocionāli ekspresīviem stiliem (sistēmām).

Sos emocionāli ekspresīvos stilus (sistēmas) rada leksiskie resursi, kas savukārt veido mikroparadigmu sistēmas pa divām ašīm:

1) paradigma, kas izsaka komunikatora subjektīvo vērtējumu ar antipoliem: pozitīvs — negatīvs;

2) paradigma, kas izsaka komunikatora jūtas, sajūtas ar antipoliem: pozitīvs — negatīvs.

Visu līniju paradigmas koncentrējas ap diviem komunikācijas akta faktoriem:

1) ap komunikācijas akta vidi un

2) ap komunikatora subjektīvo attieksmi pret informācijas saturu un komunikācijas akta vidi.

Komunikācijā šīs paradigmas realizē leksiskie slāņi:

1) stilistiski diferencējušies vārdi: poētismi, sarunvalodas leksika, vienkāršrunas leksika (barbarismi, vienkāršrunas vārdi, vulgārismi, žargonismi);

2) laikā un telpā diferencējušies vārdi (jaunvārdi, vecvārdi, apvidvārdi);

3) profesionāli diferencējušies vārdi (terminoloģismi, profesionālismi).

Turklāt leksiskie slāņi piedalās sinonīmijā un vienlaicīgi arī paradigmatikā.

<sup>1</sup> Словарь синонимов русского языка, Т. I. Под ред. Евгеновой А. П. — Л., 1970. — С. 11.

Atzīstot šādus pieņēmumus, ir iespējams veidot divas galvenās paradigmu sistēmas:

- 1) stilistisko paradigmu un
- 2) emocionāli ekspresīvo jeb subjektīvās attieksmes paradigmu.

Visos pētījumos leksikostilistikā ir informācija par stilistiski tonēto leksiku, bet par neitrālo leksiku parasti tiek tikai pateikts, ka tāda ir. Taču tā ir katra teksta būtības izteicēja un stilistikā auduma pamats.

Vadoties no šāda pieņēmuma, ņskiet, lietderīgi aplūkot t. s. neitrālo (nulles) leksiku, visas leksikas krustpunktu un pēc tam leksikostilistisko paradigmu veidotāju leksiku un pašas paradigmas.

### 3.1.0.1. NEITRĀLA LEKSIKA, TĀS STILISTISKĀS POTENCES

Neitrālās leksikas sakarā izvirzās teorētiska un praktiska problēma, ko rada praksē lietotie termini *neitrālā leksika* un *vispārlietojamā leksika*.

Ir doma, ka neitrālā leksika ir tā, ko lieto visos stilos, kas nav stila raksturotāja.<sup>1</sup> Šī leksika neitrāla ir tāpēc, ka tai opozīcijā ir neneitrāli, resp., stilistiski sinonīmi (*gulēt — dusēt, čučēt, snaust, krākt, pūt*).

Par vispārlietojamo leksiku tiek uzlūkoti tie vārdi, kurus izmanto visos funkcionālajos stilos, tie ir visiem stilēm kopēji vārdi, kam nav raksturīga komunikācijas vides un subjektīvās attieksmes informācija.

Pie vispārlietojamās leksikas pieder visi skaitļa vārdi, gandrīz visi vietniekvārdi, vairums saikļu, prievārdu, liela daļa apstākļa vārdu, kā arī daļa lietvārdu (*adata, dzelzs, galds, upe* utt.), īpašības vārdu (*balts, sānisks, šaurs, tāls* utt.), darbības vārdu (*brokastot, plaut, reizināt, turpināt* utt.) to tiešajās nozīmēs.

Neitrālajā leksikā daži iekļauj arī terminus<sup>2</sup>, jo tiem neesot opozīcijas komponentu. Citi šo leksiku uzlūko kā grāmatu (книжные) vārdus — un norāda, ka tie esot raksturīgi galvenokārt zinātniskajam un oficiālajam stilam, kā arī dažiem publicistikas stila žanriem. Parastajā dialogā tie var radīt mākslīga efekta iespaidu, ka tos iespējams izmantot arī sarunvalodā.<sup>3</sup> Tāda ir arī mūsu nostādne terminu sakarā.

Seit minētie uzskati viens otru papildina. Un, vadoties no mūsu nostādnes, iznāk, ka termini parasti ir neitrāla leksika emocionāli ekspresīvajā paradigmā, bet stilistikajā paradigmā tie ir vārdi, kas raksturo zinātnisku (un arī lietišķu) stilu, kuram opozīcijā ir visi pārējie funkcionālie stili, un līdz ar to termins, no-

<sup>1</sup> Розенталь Д. Э., Теленнова М. А. Словарь — справочник лингвистических терминов. — М., 1976. — С. 194, 233.

<sup>2</sup> Стилистика русского языка. Под ред. Шанского Н. М. — С. 69.

<sup>3</sup> Барлас Л. Г. Русский язык. Стилистика. — С. 196, 197 и др.

klusis, piemēram, sarunvalodas stilā vai daiļliteratūras valodas stilā, var veikt arī emocionāli ekspresīvu funkciju, piemēram: *Griša ir bistams subjekts. Ko ej saliecies kā leņķis. Tava trajektorija ir apšaubāma.*

Neitrālās leksikas un vispārlietojamās jeb kopējās leksikas diferenciācija rāda attiecīgo vārdu stilistisko potenci kvantitatīvi kvalitatīvās īpatnības, tomēr tām kā leksikas neitrālam slānim pamatfunkcijas ir kopējas — gan ar kopējām, gan atšķirīgām stilistiskām iespējām.

Neitrālā leksika ir kura katra stila un arī testa/runas tipa pamats. Tā, piemēram, pētījumi krievu valodā, vadoties pēc «Mūsdienu krievu literārās valodas vārdnīcas», liecina, ka neitrālā leksika ir trīs ceturtdaļas no visa leksikas inventāra, bet stilistiski marķētā aizņem tikai vienu ceturtdaļu.<sup>1</sup>

Dažādos valodas stilos un to teksta tipos vispārlietojamās un stilistiski marķētās leksikas kvantitatīvās un kvalitatīvās attiecības ir atšķirīgas. Piemēram, zinātnisko un lietišķo rakstu tekstos ir ļoti liels neitrālās leksikas īpatsvars, turpretī daiļliteratūrā, sarunvalodā un vairākos publicistikas žanros stilistiski informatīvie vārdi var veikt būtiskas stilistiskas funkcijas, kuras tekstveidē var būt primārās, kā tas ir daiļliteratūras tekstos.

Neitrālai leksikai ir vairākas būtiskas stilistiskās funkcijas, piemēram:

1) ar tās relatīvo lietojuma biežumu iezīmē komunikācijas akta vidi, t. i., teksta/runas tipu;

2) neitrālās leksikas arī kvalitatīvais sastāvs rāda attiecīgā stila fonu;

3) neitrālā leksika ir stilistiskās diferenciācijas, stilistiskās opozīcijas izejas punkts, stilistiskā nulle;

4) neitrālā leksika tiek izmantota tiešiem stilistiskiem nolūkiem, to izmantojot netēlaino un tēlaino nozīmju izteikšanai.

1. Neitrālā leksika ir kura katra stila pamats. Šo leksiku izmanto visos stilos, taču katram stilam un tā teksta/runas tipam ir raksturīgi savi neitrālie vārdi. Attiecīgo vārdu relatīvais lietojuma biežums ir ļoti būtisks komunikācijas akta vides, resp., stila raksturotājs.

Daži piemēri, izmantojot «Latviešu valodas biežuma vārdnīcas»<sup>2</sup> dotumus. Katra stila izpētei ir izmantoti aptuveni ap 300 000 vārdlietojumu.

Tekstos par tehniku un rūpniecību vārds *skola* lietots 2 reizes, vārds *māksla* 1 reizi, bet laikrakstu un žurnālu tekstos — attiecīgi 534 reizes un 252 reizes, taču jāņem vērā, ka minētajās vārdnīcās nav norādes par vārdu nozīmēm, tāpēc nav iespējams spriest par minēto vārdu lietojumu neitrālā un pārnestā nozīmē.

<sup>1</sup> Филин Ф. П. О просторечном и разговорном в русском литературном языке. // Филологические науки. — 1979, № 2. — С. 21.

<sup>2</sup> Latviešu valodas biežuma vārdnīca, 1.—4. — R., 1966—1976.

To pašu arī apliecina pirmo piecu visbiežāk lietoto vārdu izmantojums dažādos stilos (vārdi minēti lietojuma biežuma mazināšanās secībā, norādot, cik procentos gadījumu no visiem vārdu lietojumiem vārds attiecīgajā stilā ir konstatēts):

Zinātniskais stils	Publicistikas stils	Daiļliteratūras stils
<i>un</i> — 3,36%	<i>un</i> — 3,47%	<i>un</i> — 3,08%
<i>ar</i> — 2,21%	<i>būt</i> — 2,13%	<i>būt</i> — 2,53%
<i>būt</i> — 2,04%	<i>tas</i> — 1,75%	<i>es</i> — 2,17%
<i>tas</i> — 1,69%	<i>ar</i> — 1,21%	<i>tas</i> — 2,07%
<i>no*</i> — 1,44%	<i>par</i> — 1,18%	<i>kas</i> — 1,51%

To pašu rāda, piemēram, visbiežāk lietotie pirmie pieci lietvārdi un darbības vārdi, kuru secība katrā stilā ir atšķirīga, taču vairāk nekā puse vārdu ir atšķirīgi attiecīgajā piecniekā:

	Zinātniskais stils	Publicistikas stils	Daiļliteratūras stils
Lietvārdi	<i>darbs</i> <i>laiks</i> <i>ūdens</i> <i>detāļa</i> <i>mašīna</i>	<i>darbs</i> <i>gads</i> <i>padome</i> <i>cilvēks</i> <i>laiks</i>	<i>cilvēks</i> <i>diena</i> <i>roka</i> <i>laiks</i> <i>darbs</i>
Darbības vārdi	<i>būt</i> <i>varēt</i> <i>lietot</i> <i>tikt</i> <i>iemantot</i>	<i>būt</i> <i>varēt</i> <i>tikt</i> <i>zināt</i> <i>klūt</i>	<i>būt</i> <i>pelnīt</i> <i>varēt</i> <i>iet</i> <i>zināt</i>

Izceltie vārdi ir tikai vienā vai divos stilos.

2. Relatīvais lietojuma biežums ļoti bieži lietotiem vārdiem dažādos stilos ir maz diferencēts, bet, jo lietojuma biežums kļūst mazāks, spilgtāk parādās leksikas (arī neitrālās) kvalitatīvās funkcijas, proti, šī neitrālā leksika krasi sāk diferencēties attiecīgajos stilos.

Uz to norāda, piemēra dēļ, jau otrie pieci visbiežāk lietotie lietvārdi un darbības vārdi, kas gandrīz visi katrā stilā ir citi:

	Zinātniskais stils	Publicistikas stils	Daiļliteratūras stils
Lietvārdi	<i>gadījums</i> <i>temperatūra</i> <i>sprigums</i> <i>strāva</i> <i>veids</i>	<i>partija</i> <i>tauta</i> <i>valsts</i> <i>diena</i> <i>republika</i>	<i>acs</i> <i>māja</i> <i>sirds</i> <i>zeme</i> <i>ceļš</i>

\* Izceltie vārdi ir tikai vienā stilā starp pirmajiem pieciem.

Darbības vārdi	iegūt dot* noteikt izdarīt atrasties	notikt strādāt sākt dot radīt	redzēt nevarēt nākt sacīt gribēt
----------------	--	---	--

«Latviešu valodas biežuma vārdnīcas» autori par visbiežāk lietotiem vārdiem uzlūko tos, kam lietošanas biežums 300 000 vārdlietojuma tekstā nav mazāks par 45 reizēm. Šādu vārdu visu stilu tekstos ir aptuveni 1000, un no šiem 1000 vārdiem dažādos stilos kopīgi ir 424 vārdi.<sup>1</sup> Tas nav maz, jo 1000 visbiežāk lietoto vārdu aizņem ≈70% teksta.

Kā redzams, neitrālās leksikas kvantitatīvais sastāvs var radīt kvalitatīvu informāciju jeb attiecīgā stila, tā teksta/runas specifisku fonu. Un tā jau ir stilistiska informācija.

3. Neitrālās leksikas stilistiskās funkcijas realizējas savā neitralitātē kā opozīcijas izejas punkts, kas izsaka pamatinformāciju, kura paradigmas sistēmā var apaugt ar dažādu papildinformāciju.

Paradigmātika ir saistīta ar sinonīmiju. Taču paradigmas izpratnē bez kopīgiem atzinumiem ir arī dažādas nianse atevišķos jautājumos.

Visi par paradigmas centru (dominanti, nulli) uzlūko neitrālo leksiku. Ir visai vienota doma, ka leksiskajā paradigmā opozīcijā pret neitrālo leksiku ir realizēti vai nerealizēti divi komponenti: paaugstināta stila vārdi un pazemināta stila vārdi (*dzīvesbiedre — sieva — laulene*). Taču šāda leksikas kvalifikācija ir nepilnīga. Tāpēc tiek runāts par «paradigmu paradigmā»<sup>2</sup>, kurā ir centieni atrast vietu dažādām leksiskām grupām un slāņiem.

Domājams, ka viens no valodai adekvātiem pieņēmumiem šajā jautājumā būtu paradigmas kvalificēšana dažādos aspektos, centrā paturot neitrālo leksiku.<sup>3</sup>

Teorētiskā pieredze un latviešu valodas materiāls šajā sakarā dod iespējas veidot vairākas leksisko paradigmu sistēmas (līnijas, opozīcijas), kas balstās uz neitrālo leksiku kā leksikas centru, kodolu.

4. Tekstā nav nekā stilistiski neitrāla, arī neitrālā leksika konstitūcijā var realizēt bagātīgu stilistisko papildinformāciju.

<sup>1</sup> Skat. Latviešu valodas biežuma vārdnīca, II, 1. d. — R., 1969. — 18. lpp.

<sup>2</sup> Стилистика русского языка / Под ред. Шанского Н. М. — С. 62 и др.

<sup>3</sup> Tas izriet no daudzu autoru atzinumiem, piemēram: Словарь синонимов русского языка / Под ред. Евгеновой А. П.; Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. — М., 1972; Александрова З. В. Словарь синонимов русского языка. — М., 1968; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. — М., 1965; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М., 1973.

Neitrālie vārdi šīs funkcijas veic dažādi.

1) Labu, bagātu stilu veido trāpīgi izmantoti vārdu neitrālie semantiskie komponenti jeb nozīmes, tā, piemēram, nobružātā, stilistiski grabošā vārda *problemātisks* vietā ir iespējams izmantot trāpīgākus, dabiskākus tā neitrālos sinonīmus: *sarežģīts, grūts, nesaprotams, miklains, smags neskaidrs* utt.<sup>1</sup>; tāds pats ir vārds *atzīmēt*, kas ir bagāts ar neitrāliem sinonīmiem: *norādīt, aizrādīt, minēt, pieminēt, uzsvērt, akcentēt, piezīmēt, piebilst, pasvītrot, ierosināt, sacīt, teikt, rakstīt* utt. Sādu dežūrvārdu nav maz, un tiem ir vērojama negatīva tendence vairoties.

2) Neitrālā leksika ir pamatā lielam stilistiski funkcionējošam slānim, kas savas stilistiskās potences iegūst konsituācijā. Tie ir vārdi ar pārnēstām nozīmēm — neitrāli vārdi, kuriem konsituācija realizē stilistiskas funkcijas. Citiem vārdiem sakot, tā ir vārda aktualizācija. Šāda aktualizācija parasti notiek, vārdu lietojot netipiskā konsituācijā. Tā, piemēram, tipisks konteksts ir *cilvēks nāk, varde lec, asaro acis, basas kājas, bet jau netipisks — tramvajs nāk* (=brauc šurp), *asaro logs* (=lāses tek pa rūtīm), *basa dvēsele* (=tukša, auksta). Aktualizācija var būt tipiskāka, parastāka un netipiskāka, pat paradoksāla.<sup>2</sup>

Tipiskus, parastus vārda pārnēsumus plaši izmanto sarunvalodā, publicistikā, protams, daiļliteratūrā, bet tos iespējams izmantot arī zinātniskos tekstos un lietišķos rakstos, piemēram: *rūgta mācība, kungu jūgs, vēsas attiecības, augligas pārrunas, izrūdzis ceļš* utt.

Tipiski automatizēti vārda nozīmes pārnēsumi ir frazeoloģismos, piemēram: *muti turēt, dzīt jokus, piedauzības akmens, ķerties pie sirds, durties acīs* utt.

Bet vārdu nozīmes pārnēsums var būt aktualizēts līdz paradoksam: *tumsas gaima, strauti deg, asaras smejas* utt.

Vārda nozīmes aktualizācija līdz paradoksam rada daudz problēmu tekstveidē, īpaši daiļliteratūrā — sevišķi pēdējā laika modernajos meklējumos. Taču nesavienojamais var kļūt savienojams noteikta skatījuma kontekstā, tomēr šo nesavienojamo savienojamībā jābūt kādm kopējam elementam, kā tas ir oksimoronā<sup>3</sup>, piemēram, *kliedzošs klusums*. Abi vārdi izsaka dzirdes izjūtas vai to atbalsi garīgajā uztverē. Abi vārdi it kā viens otru izslēdz, taču vienlaicīgi arī viens otru papildina. Satuvinot pretstatu semantis-

<sup>1</sup> Skat. *Eniņš G.* Kas mums ir visriebīgākais // Neatkarīgā Čiņa, 1992, 8. nr.

<sup>2</sup> *Paradokss* <gr. *paradoxos* — negaidīts; uzskats, kas krasi atšķiras no vispārpieņemtā un kas ir pretrunā (dažkārt tikai ārēji) ar formālo loģiku.

<sup>3</sup> *Oksimorons* <gr. < *oxymōrons* — asprātīgi muļķīgs: stilistiski tādu pretstatu savienojums, kuri loģiski viens otru izslēdz, taču tos vieno kāds kopīgs elements.

kos polus, tie viens otru izceļ līdz spilgtākai pakāpei, groteskai<sup>1</sup>, «izsakot neizsakāmo» augstā, emocionāli dinamiskā pacēlumā.

Vārdu nozīmju (un ne tikai neutrālo) pārņemšanai tiek izmantoti visi vārdu nozīmes pārņemšanas izteiksmes līdzekļi: epitets, salīdzinājums, visi tropu veidi,<sup>2</sup> kā arī īpaši aktualizācijās līdzekļi: fonētiskie, morfoloģiskie, sintaktiskie.<sup>3</sup>

Tātad neutrālā leksika nav tikai kura katra teksta pamats, fons, izejas punkts, stilistiskā nulle leksiskajā paradigmā, bet arī liels, bagāts leksiskais slānis, kas konsituācijā sazarojas daudzveidīgās stilistiskās funkcijās.

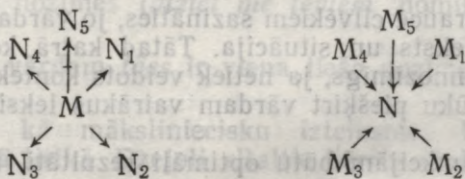
### 3.1.0.2. LEKSIKAS GALVENĀS PARADIGMĀTISKĀS SISTĒMAS

Paradigmātiku veido sinonīmijas sistēma, kas lielā mērā balstās uz polisēmiju. Savukārt sinonīmiju veido dažādie leksiskie slāņi, piemēram,

- 1) stilistiski diferencētie slāņi,
- 2) laikā un telpā diferencētie slāņi,
- 3) profesionāli diferencētie slāņi.

Pirms apskatīt pašas paradigmas, jāaplūko ar šo jautājumu saistītās leksiskās sistēmas — polisēmija un sinonīmija.

Sinonīmija ir visbagātākā leksiskā sistēma, kuras liela daļa balstās uz polisēmiju. Šīs sistēmas ir savstarpēji saistītas, ko iespējams ieskicēt shematiski:



M ir *aiziet*, kam te uzrādītas šādas nozīmes:  $N_1$  — 'ejot attālināties',  $N_2$  — 'nomirt',  $N_3$  — 'aizbraukt',  $N_4$  — 'aizlidot',  $N_5$  — 'tikt iztērētam'.

N ir 'izdot naudu', ko nosauc  $M_1$  ar materiālo rādītāju *tikt iztērētam*,  $M_2$  ar — *aiziet*,  $M_3$  ar — *tikt izdotam*,  $M_4$  ar — *tikt aizlaistam*,  $M_5$  ar — *tikt aizmestam*.

$M - N_5 \approx N$ , taču katram N ir savas papildinformācijas īpatnības:  $M - N_5$  nozīmes sekundārais komponents niānsē pamatinfor-

<sup>1</sup> Groteska <īr. *grotesque* — jocīgs, neparasts: māksliniecisks paņēmiens apzināti pārspīlēt, nonicināt, izkēmot, kur reālais savijas ar fantastisko.

<sup>2</sup> Skat. tepat 3.0.1.

<sup>3</sup> Skat. tepat 3.1.3.0.

\* M — vārda materiālais rādītājs.

N — vārda semantiskais variants, nozīme.

ciju, norādot, ka naudas izdošana ir mērķtiecīga, bet, piemēram,  $N - M_4$ ,  $N - M_5$  sekundārie un papildkomponenti informē, ka naudas izdošana ir notikusi izšķērdīgi, ar vieglu roku.  $M - N_5$ ,  $N - M_2$  — norāda, ka naudas izdošana ir kādu apstākļu spiesta,  $N - M_4$ ,  $N - M_5$  nozīmju papildkomponenti signalizē 1) par neoficiālu komunikācijas vidi, 2) par subjektīvu negatīvu vērtējumu, 3) iespējams par negatīvu pārdzīvojumu.

Taču sinonīmija un polisēmija valodā darbojas kā patstāvīgas savstarpēji saistītas sistēmas.

### 3.1.0.2.1. POLISĒMIJA

Polisēmija ir viena valodas materiālā rādītāja (arī vārda) vairāki semantiskie varianti, resp., nozīmes, kas savstarpēji saistītas un kādas asociācijas sakarā radušās no pirmatnējās nozīmes.

Jo bagātāka leksika, jo pilnīgāk un precīzāk tā atspoguļo īstenību. Valodas vārdu krājumā ir simtiem tūkstošu vārdu.

Īstenības parādības ir bezgalīgas, bet katras valodas vārdu krājums ir ierobežots. Atklājot īstenības jaunas puses, bieži izmantojam esošo vārdu skaņu kompleksu, tam dodot kādu jaunu nozīmi. Tā sākotnējie viennozīmes (monosēmiskie) vārdi kļūst daudznozīmīgi (polisēmiski).

Izmantojot «Latviešu literārās vārdnīcas» 1. sējumu, aptuveni aprēķini rāda, ka vārdu nozīmju ir apmēram divas reizes vairāk nekā vārdu.

Polisēmija netraucē cilvēkiem sazināties, jo vārda attiecīgo nozīmi realizē konteksts un situācija. Tātad katrā konkrētā gadījumā vārds ir viennozīmīgs, ja netiek veidots konteksts vai situācija ar īpašu nolūku piešķirt vārdam vairākus leksiski semantiskos variantus.

Lai valodas funkcijām būtu optimāli rezultāti, izteikumā vai kādā citā runas nogrieznī jāiesaista tieši tās vārdu nozīmes, kas vislabāk iederas.

Vārda leksiski semantiskie varianti pēc kvantitatīvā izlietojuma nav vienādi. Citi ir pazīstamāki, biežāk lietoti, citi mazāk pazīstami, jo tos lieto retāk, līdz ar to pēdējie ir neparastāki un stilistiski izteiksmīgāki. Vārda neparastums, novitāte nes līdzīgu papildinformāciju.

Vārda nozīmju klasifikācijā tiek izmantotas arī citas opozīcijas, kuru pamatā ir noteikts princips, piemēram, vārda nozīmes šķir:

- 1) pēc funkcionālās nozīmības — pamatnozīme jeb galvenā nozīme un atvasinātās jeb sekundārās nozīmes;
- 2) pēc tēlainības — tiešā nozīme un pārnestā nozīme;
- 3) pēc funkcionēšanas sfēras — brīvās nozīmes un frazeoloģiski saistītās nozīmes.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Laua A. Latviešu leksikoloģija. — 34. lpp.

Tādas vārdam ir dažādas nozīmju sistēmas. Tāpēc polisēmija, tāpat kā sinonīmija, ir liela valodas bagātība. Maldīgi leksikostilistiskos resursus meklēt tikai sinonīmijā, tie atrodas arī polisēmijā. Tieši vārdu semantiskie varianti ir tie, kas ir pamatā sinonīmijai. Citiem vārdiem sakot, valodas, resp., runas leksiskā bagātība nav meklējama tikai vārdu skaita palielināšanā, bet arī vārda dažādo nozīmju izmantošanā.

Piemēram, ir vārdi, kuru pamatnozīme izsaka denotatīvu semantiku (*sieviete ar kannu aiziet*), bet vārdu atvasinātās nozīmes var arī ietvert konotatīvu semantiku. Piemēram, tekstā *Nemāk saimniekot. Tā visa nauda aiziet vārds aiziet* salīdzinājumā ar sinonīmiem *tiek iztērēts, tiek izdots* ir ar bagātāku konotatīvo informāciju. Vārds *aiziet* norāda, ka nauda tiek ne tikai iztērēta, bet ka tās izdošana ir saistīta ne ar paša izdevēja nepieciešamību izdot, bet citiem faktoriem — nemākulību saimniekot.

Minētajā piemērā vistrāpīgākais sinonīms vienlaicīgi ir vārda *aiziet* leksiski semantiskais variants.<sup>1</sup> Ir vārdi, kuru pamatnozīmē jau ietverta konotatīva<sup>2</sup> semantika, piemēram, vārds *aizvilkties* 'aiziet' teikumā *Jā, direktor, es pats redzēju, ka galvenais inženieris vakar aizvilkā uz noliktavu* dod tik spilgti negatīvu galvenā inženiera iešanas vērtējumu, ka tas neatbilst normālai konsultācijai. Jāizvēlas cits sinonīms, kuru var atrast, piemēram, vārda *aiziet* polisēmijā — tā ir šī vārda pamatnozīme.

Visbagātākā un spilgtākā konotatīvā semantika sastopama tām vārdu atvasinātajām nozīmēm, kas ir pārnestas. Tās ir frazeoloģiski saistītās nozīmes (*aiziet pie tēviem* 'nomirt') un nesaistīti metaforizētās.

Piemēram, vārdam *tāss* ir viena tieša nozīme — bērza mizas virsējā daļa.

Šo vārdu kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli izmanto A. Skalbe savā lirikā. Dzejoli «Baltie bērzi» viņš iesāk ar pantu:

*Labi dzīvot zemē manā,  
Kas vēl otru tādu dos:  
Kalnam pāri pretī panāk  
Bērzi tā šu zābakos.*

(A. Skalbe, S., 53.)

Šajā pantā vārds *tāss* ir kļuvis polisemantisks. Šo nozīmi varētu aizstāt ar sinonīmu *balts*, bet tad saruktu un izbālētu dzejas emocionāli ekspresīvā informācija un tās dinamika.

<sup>1</sup> Termins *vārda nozīme* un *vārda leksiski semantiskais variants* šajā darbā tiek lietots bez nozīmes atšķirības, jo to nosaka stilistiski apsvērumi.

<sup>2</sup> Konotatīvs <lat. *cum* — *con* kopā + *notare* — piezīmēt, apzīmēt = ang. *connotative*: papildinformācija, (stiliska vai emocionāli ekspresīva, kas uzslāņojas uz nozīmes jēdzieniskā satura, kurš pēc iespējas ir objektīvs, ko sauc par denotatīvo nozīmi) <lat. *denotare* — apzīmēt = ang. *denotative*.

Bērza tāss, tāpat kā baltie, stiprie bērzi, kas «augstu celtni galvu tur», dzejniekam ir visa tīrā, baltā, dzidrā, labā simbols. Citā dzejolī «Pie bērza tāss...» rakstnieks rāda, ka dzimtie bērzi allaž ir tīri un balti. Pie tiem mūsu mātes «ar lepnas darba sievas staltumu» gāja pārbaudīt divieļiem balinātās drānas baltumu,

*Un arī mēs pie bērziem ceļu zinām,  
Lai kādu kurš nu cērtam lūdumu, —  
Pie bērza tāss palaikam salīdzinām  
Mēs savas sirdsapziņas spidumu.*

(A. Skalbe, S., 101.)

Vārdu atvasinātajām nozīmēm (gadījumu vairumā), bet jo īpaši pārnestajām nozīmēm bez denotatīvās semantikas ir bagātīga konotatīvā semantika — papildinformācija. Tāpēc polisēmijā ir meklējamas lielas vārda stilistiskās iespējas.

Katrs vārds ir skaņu kompleksa un nozīmes vienība, tomēr «valodā nav paralēlisma starp formu un nozīmju skaitu. Vienai formai var būt vairākas nozīmes, un viena nozīme savukārt var būt izteikta ar vairākām formām.»<sup>1</sup>

Šī savstarpējā nosacītība dos iespēju izvēlēties vistīrākāko vārda leksiski semantisko variantu.<sup>2</sup>

### 3.1.0.2.2. SINONĪMIJA

Sinonīmija ir bagātākā stilistiskā sistēma, turklāt visos valodas līmeņos, arī leksiskā.

Sinonīmi ir vārdi, kas ir vairāk vai mazāk identi vai pēc nozīmes tuvi un kas pēc iespējas adekvāti nosauc attiecīgo parādību, un kas ir savstarpējā opozīcijā pa kādu semantisku līniju:

1) pa pamatinformācijas niansētāju līniju: iet 'virzities, liekot, soļus — *staigāt* 'pārvietoties, pārmaiņus ceļot kājas' — *doties* 'iet kādā virzienā'; *spīdēt* 'izstarot vai atstarot gaismu' — *mirgot* 'izplatīt samērā ritmisku mainīga stipruma gaismu ar pārtraukumiem' — *laistīties* 'spoži spīdēt dažādās varavīksnes krāsās';

2) pa stilu diferencējošu (stilisku) līniju: *plandīt*, -ies (dzej.) — *plīvot*, -ies (neitr.) — *tirināties* (sarunu v.); *dziesmiņieks* (poēt.) — *dzejnieks* (neitr.) — *pantotājs* (sarunu v.).

3) pa emocionāli ekspresīvo līniju; *dzīves biedre* (svin., ofic.) — *mūža draugs* (svin.) — *sieviņa* (sirsn.) — *sieva* (ofic., famil.) — *mamzele* (hum.) — *ģimenes galva* (iron.) — *bāba* (satīr.); *rakstnieks* (ofic.) — *dvēseļu inženieris* (svin.) — *dziesmiņieks* (sirsn.) — *dzejdaris* (famil.) — *pantotājs* (humor.), «poēts» (iron.) — *rimkalis* (satīr.).

<sup>1</sup> Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 24. u. sek. lpp.

<sup>2</sup> Par polisēmijas stilistiskām potencēm skat. arī tepat 3.2.

Šo liniju realizē emocionāli ekspresīvie sinonīmi, taču maz ir tādu, kas aizņemtu pilnas paradigmas pozīcijas, kā jau tas redzams no iepriekšējiem piemēriem, kuru nozīme daudzos gadījumos pilnībā atklājas arī tikai kontekstā.

So emocionāli ekspresīvo liniju savukārt veido trīs mikrolinijas:

a) pa vienu veidojas sinonīmu rinda, kas izsaka subjektīvu vērtējumu: *rumaks* (cild.) — *zirgs* (neitr.) — *kleperis* (nopēl.); *censonis* (cild.) — *strādnieks* (neitr.) — *slimests* (nopēl.);

b) pa otru veidojas sinonīmu rinda, kas izsaka jūtas, izjūtas: *iebaudīt* (pozit.) — *ēst* (neitr.) — *rit* (negat.); *aromāts* (pozit.) — *smaka* (neitr.) — *smirdoņa* (negat.);

c) pa trešo veidojas sinonīmu rinda, kas izsaka gribas izpausmes niansas: *klusul!* — *kuš!*; *ejam!* — *gājuši!*; *lūdzu!* — *ņem!*

Gribas izpausmes ir psihisks process, kas izpaužas cilvēka aktīvā darbībā noteiktu mērķu sasniegšanai, kurā līdz ar to ir iesaistīti arī citi.

Verbālajā (valodiskajā) komunikācijā gribas izpausmē var būt gan pamatinformācija, gan papildinformācija. Tā, piemēram, ar vārdu *prom!* asā formā kāds tiek raidīts no sevis *prom*, tas pats, tikai asāk tiek izteikts ar vārdu *vācies!*, taču *prom* ir literārās valodas vārds, bet *vācies* neliterārās valodas vārds, tātad — cita stila, turklāt atšķirīga ir subjektīvā attieksme: *prom* — var izteikt nosodījumu, nepatiku, bet *vācies* — izsmieklu, naidu.

Seit izvirzītās sinonīmu semantiskās līnijas veido leksikostilistiskās paradigmas, kuru pozicionālās bagātības ir atkarā ne no sinonīmu rindas kupluma, bet no sinonīmu nozīmju opozicionālā rakstura.

Izziņas procesā ir nepieciešama un ir iespējama parādību klasifikācija. Dažādi var kvalificēt un klasificēt arī sinonīmus, un dažādi izprot to paradigmas. Taču jāapzinās, ka vārds var sastāvēt no vairākiem nozīmes komponentiem jeb sēmām — kā parasti tas arī ir — tāpēc visas šīs klasifikācijas ir nosacītas. Tām par pamatu parasti ņem spilgtāko sinonīma opozīcijas pazīmi, bet kopā ar to ir arī pārējās attiecīgiem vārdiem piemītošās sēmas. Tā, piemēram, tika minēts, ka sinonīmi *rumaks* un *kleperis* tiek rindoti paradigmā 1) pēc papildinformācijas subjektīvā vērtējuma, taču tie izsaka arī 2) izjūtas — *rumaku* ne tikai slavējam, bet arī priecājamies, *kleperi* ne tikai peļam, bet par viņu esam arī sašutuši, 3) vārdu sekundārās sēmas variē pat pamatinformāciju: *rumaks* — labs zirgs, *kleperis* — slikts zirgs.

Vārdu papildkomponenti jeb papildsēmas vienlaicīgi arī norāda 4) uz funkcionālo stilu: *rumaks* — tipisks daiļliteratūras stila vārds, *kleperis* — sarunvalodas; 5) un uz emocionāli ekspresīvo stilu — *rumaks* raksturīgs svinīgam stilam, *kleperis* — humoristiskam vai satīriskam stilam.

Teiktais nenoliedz sinonīmu klasifikācijas lietderību, bet tikai norāda uz klasifikācijas nosacītību.

Turpmāk sinonīmus aplūkosim, vadoties pēc to opozīciju semantiskām līnijām, resp., pēc stilistiski spilgtāko nozīmes komponentu radniecības leksikostilistiskās paradigmas izveidē.

### 3.1.1. PAMATINFORMĀCIJU NIANŠĒTĀJA PARADIGMA

Pamatinformāciju nianšētājas paradigmas veido tās sinonīmu rindas, kuru locekļu spilgtāko kopīgo pazīmi izsaka nozīmes sekundārais komponents.

— Pie šīs sinonīmu grupas pieder jēdzieniskie sinonīmi, kuri tiek saukti arī par ideogrāfiskiem vai semantiskiem sinonīmiem. Tā, piemēram, sinonīmu rindā *skaists, glīts, daiļš, jauks* pamatnozīme ir izteikta pirmajā vārdā, tā ir arī pārējo vārdu nozīmes galvenais jēdzieniskais komponents, kas visus vārdus tur vienā sinonīmu rindā, bet nozīmes sekundārais komponents visus vārdus saista vienā paradigmā. Tās centrā semantiski vistrūcīgākais neitrālais vārds *skaists*, kam ir opozīcijā pārējie paradigmas komponenti, veidojot savukārt savstarpējas opozīcijas, ar saviem nozīmes sekundāriem komponentiem:

*skaists* 'tāds, kas patīk',

*glīts* 'tāds, kas patīk + kas atbilst estētiskām prasībām',

*daiļš* 'tāds, kas patīk + kas izceļas ar estētiskā baudījuma sniegumu',

*jauks* 'tāds, kas patīk + kas iepriecina, izraisa labsajūtu'.

Šīs sinonīmu rindas locekļu sekundāro komponentu opozīcijas tad arī veido pamatinformācijas nianšētāju paradigmu. Tajā neiekļaujas sinonīmu rindas tādi locekļi kā *smuks*, kam bez nozīmes sekundārā komponenta ir arī nozīmes papildkomponents, kas to izslēdz no šīs paradigmas un iekļauj citā paradigmā *skaists* (lit.) — *smuks* (sarunv.) — *foršs* (vienkāršr.)

Pamatinformāciju nianšētājas paradigmas ir divējāda paveida, jo sinonīmu rindas locekļu jēdzieniskās nianšes var būt divējādas — kvalitatīvas un kvantitatīvas.

1) Sinonīmi ar kvalitatīvām jēdzieniskām atšķirībām diferencē viena un tā paša jēdziena kvalitatīvas nianšes, raksturo vienu un to pašu parādību no dažādiem viedokļiem. Piemēram, sinonīmu rindā *spīdēt — mirdzēt — mirgot* visu sinonīmu kopējā nozīme ir «izstarot gaismu». *Spīdēt* nozīmes ziņā ir visnabadzīgākais neitrālākais sinonīmu rindas loceklis — dominante, *mirdzēt* arī izsaka to pašu ko *spīdēt* un vēl norāda, ka spožums ir vienmērīgs, bet asāks. Sinonīms *mirgot* apzīmē blāvāku mainīga stipruma spožumu.

2) Sinonīmi ar kvantitatīvām jēdzieniskām atšķirībām diferencē viena un tā paša jēdziena kvantitatīvās nianšes īpašības gradācijas, darbības intensitātes vai priekšmeta apjoma ziņā (*mazs — sīks, niecīgs; dzit — triekt; vilnis — banga*).

Jēdzieniskos sinonīmus uzlūko par sinonīmas pamatfondu, bet to stilistiskās funkcijas ir īpatnējas, jo šiem sinonīmiem pašiem nav nozīmes papildkomponenta.

Nozīmes jēdzieniskais sekundārais komponents dod iespēju atklāt sīkas nozīmes nianšes, tāpēc šo sinonīmu galvenā stilistiskā funkcija ir trāpīgums. Sinonīmu pareiza izvēle nodrošina runas, resp., teksta precizitāti, koncentrētību, vienkāršību, bagātību un palīdz veidot individuālo stilu.

Nozīmes jēdzieniskais sekundārais komponents rada arī nianšējošu izteiksmību. Piemēram:

*Pret sauli tālums dzirkst un zeltā kūst,  
Un lāse zibot varavīkšņaini laistās.*

(Purvs, M. r., 97.)

Dzejnieks ar vārdiem *dzirkst un laistās, zib* (bet ne *spīd*) iezīmē veselu gleznu. — Pret spožu sauli tālumi izstaro asu, dzirkstīm līdzīgu spožumu, kas, iespējams, ir spirdzinošs kā dzirkstošs dzēriens. Dzirkstis zeltaino tālumu kausē, un lāses atstaro spilgtu daudzkrāsainu spožumu, īslaicīgi uzzibsnījot. Vārdā *laistās* [1] skaņa sasaucas ar citiem [1], īpaši vārdā *lāse* un rada pilnības, piesātinājuma noskaņu — saule list un list. Šie sinonīmi ir tik trāpīgi, ietilpīgi, ka vārds *varavīkšņains* ir pilnīgi lieks, jo to pašu izsaka vārds *laistās*.

Sinonīmu nianšējošā izteiksmība ir ļoti daudzveidīga, un tās variācijas ir atkarīgas no nozīmes jēdzieniski sekundārā komponenta satura. Jēdzienisko sinonīmu stilistiskās funkcijas atklājas runas, resp., teksta, dziļākajās struktūrās. Vārds *laistās* realizē stilistiskas funkcijas tāpēc, ka valodas lietotāja apziņā ir sinonīmu rindas neitrālā dominante *spīdēt* un daudzi citi sinonīmu rindas locekļi ar dažādām jēdzieniskām un ekspresīvām nozīmju nianšēm. Vārda *laistās* stilistiskās funkcijas atklāj konsituācija, kā redzējam minētajā piemērā, jo īpaši divi pārējie sinonīmi *dzirkstīt* un *zibēt*. Visu trīs sinonīmu kombinācija attiecīgajā kontekstā dod tik nepārprotamu papildinformāciju, ka vārds *varavīkšņains* rada nevajadzīgu pārinformāciju.

Sinonīmika ir stilistisks izteiksmes līdzeklis, arī tais gadījumos, ja to atsevišķiem locekļiem (kā tas ir ar jēdzieniskajiem sinonīmiem) pašiem par sevi nav ekspresīvu nozīmes papildkomponentu.

Jēdzieniskie sinonīmi turklāt veic stilistiskas funkcijas ar atšķirīgajiem skaņu kompleksiem, dodot iespēju novērst nemotivētu vārdu atkārtošanos; tas realizē tādas kulturālas valodas kvalitātes kā valodas bagātību, dabiskumu un labskaņu.

### 3.1.2. STILISKĀ PARADIGMA

Stiliskās paradigmas veidojas no tiem sinonīmu rindas locekļiem, kas patstāvīgi vai konsituatīvi ir spējīgi raksturot komunikācijas akta vidi, resp., funkcionālos stilus. Katras valodas leksika

stilistiski nav tā diferencēta, lai katram stilam attiecīgā jēdziena izteikšanai būtu savs vārds. Taču esošais leksikas repertuārs ir tik bagāts, lai komunikators atbilstoši savai darbības jomai varētu izvēlēties attiecīgu vārdu. Ja kādam stilam attiecīgā vārda, resp., tā nozīmes, nav, tad to realizē konsituācija, izmantojot kādam citam stilam tipisku vārdu.

Tā, piemēram, lai izteiktu jēdzienu *ēst*, *ēdināt*, latviešu valoda ir bagāta ar vārdiem, kas izsaka šo informāciju. Taču katram funkcionālajam stilam, nerunājot pat par tā teksta tipiem, nav sava atbilstoša vārda. Neitrālo variantu *ēst*, *ēdināt* kā stila raksturotāju izmanto 1) zinātniskajā stilā, kurā iespējami šīs darbības apzīmēšanai arī citi izteiksmes līdzekļi, piemēram, *pieņemt barību*; lietišķo rakstu valodas stilā tiek izmantoti tie paši izteiksmes līdzekļi un atkarā no komunikācijas vides un teksta tipa ir arī vēl citi, piemēram, *baroties*; publicistikas valodas oficiālajos žanros izmanto jau minētos sinonīmus, kuru stilisku iederību motivē konsituācija. Tā tas ir tajos publicistikas žanros, kuros tiek izmantota literārā rakstu valoda, bet tais žanros, kas robežojas ar daiļliteratūru un sarunvalodu, ir citas likumsakarības, kas darbojas šajos stilos.<sup>1</sup> Sarunvaloda ir bagāta ar attiecīgā jēdziena izteikšanas iespējām; ir tādi vārdi kā *tiesāt*, *iekost*, *uzkost*, *ieķert*, *ņammāt* u. c. Vienkāršrunā ir vārdi — *ļepēt*, *ļeksēt*, *ķepēt*, *ķellēt*, *ķemmēt*, *kleksēt*, *rit* u. d. c. Daiļliteratūrā kā mākslas darbā, kas tēlos rāda īstenību, ir izmantojams viss repertuārs, taču tai ir raksturīgi tie vārdi un to nozīmes, kas izsaka emocionāli ekspresīvu pacēlumu: *baudīt*, *mieloties* u. tml.

Stiliskās paradigmas sakarā ir izteikti dažādi ieskatī par tās komponentiem, taču parasti netiek diferencēti emocionāli ekspresīvie paradigmas komponenti. Un tas ir saprotams, jo vienā un tajā pašā vārdā potenciāli ir gan viens, gan otrs.

Krievu lingvistikā dažādos variantos tiek izvirzīta 1) neitrālā leksika, 2) rakstu valodas (grāmatu) leksika un 3) sarunvalodas leksika.

Tāda klasifikācija arī latviešu valodā šeit pieņemtājā nostādnē dod iespēju izprast gan paradigmas būtību, gan paradigmas paradigmu.<sup>2</sup>

Teorētiskā literatūrā ir atšķirīgi uzskati, kas ir leksiskā paradigma. Diezgan vienprātīgi atzīts, ka šajā paradigmā ir rakstu valodas (grāmatu valodas) leksika un sarunvalodas leksika.<sup>3</sup>

Taču latviešu valodas lingvistikā pieredze un valodas materiāls (tāpat kā citās radniecīgās valodās) dod iespēju stiliskās pa-

<sup>1</sup> Rozenbergs J. Publicistikas valodas stils latviešu valodas stilu sistēmā // Lvkj. — K.: 1984, 20. laid. — 75.—86. lpp.

<sup>2</sup> Skat. piem.: *Стилистика русского языка* / Под ред. Шанского Н. М. — С. 70 и след.

<sup>3</sup> Skat. turpat.

radīgas, norobežojoties no pārējās vārdu informācijas, konstatēt noteiktās opozīcijās, kas veido noteiktas paradīgas pozīcijas.

Latviešu valodas pētījumi rāda, ka stiliskās pozīcijas varētu būt šādas:

- 1) zinātniskās valodas pozīcijas,
- 2) lietišķo rakstu valodas pozīcija,
- 3) publicistikas valodas pozīcija,
- 4) daiļliteratūras valodas pozīcija,
- 5) sarunvalodas pozīcija,
- 6) vienkāršrunas pozīcija.

Šādā detalizētā «paradīgas paradīgā», kā jau tika minēts, katrai pozīcijai nav sava skaņu kompleksa attiecīgās nozīmes izteikšanai. Šos «robus» (neesošos komponentus) realizē konsituācija no esošā leksiskā materiāla.

Tā, piemēram, vārds *iet* var funkcionēt visās pozīcijās kā leksiskā auduma neitrālais pamats. Bet tas var būt arī zinātniskās un lietišķo rakstu valodas stila signalizētājs. Tādas pašas funkcijas tas veic vairākos publicistikas stila žanros.

Piemēram:

1) zinātniskās valodas stilā: *Diametrs ir taisnes nogrieznis, kas savieno divus riņķa līnijas punktus, un iet caur tās centru;*

2) lietišķo rakstu valodas stilā: *Nauda iet apgrozībā, 10% iet eksportam;*

3) publicistikas valodas stilā: *Tādi raksti iet mūsu avīzē;*

4) sarunvalodas pozīcijā vārdam *iet* ir vairāki raksturīgi sinonīmi, piemēram: *kājot, kātot, nagot, čāpot, laipot, tipināt, lingot* u. c.;

5) vairāki sinonīmi ir arī vienkāršrunā: *slampāt, svemt, stupāt* u. c.;

6) daiļliteratūras valodas stilā vārdam *iet* nav īpaša poetizējoša sinonīma, zināms pacēlums ir vārdam *doties*; taču daiļliteratūrā vārdu *iet* bieži lieto pārnestā nozīmē:

*Kas skaitīt ies — cik dienu smagu,*

*Kad tuvs kļūst tas, kas licies tāls?*

(M. Bārbele, M. m. 22.)

Un daiļliteratūras rīcībā ir visi vārda *iet* sinonīmi tipizēšanai, individualizēšanai, tēlojumam utt., kur šīs bagātības kļūst par vārda mākslas saturu un formu.

Valodniecībā parasti izdala vairākus leksiskos slāņus, kas raksturo stilisko un vienlaicīgi arī emocionāli ekspresīvo paradīgu. Latviešu valodā ir tradīcija uzrādīt poētismus, sarunvalodas vārdus, vienkāršrunas vārdus, vulgārismus, žargonismus. R. Veidmane piemin grāmatu vārdus, kuros iekļauj 1) kancelejismus jeb lietišķā stila vārdus un 2) poētismus.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 117.—123. lpp.

Pats termins grāmatu vārdi nāk no krievu valodas pētījumiem, kur tam ir bijis vēsturisks pamats. Taču krievu valodnieki jau paši atzīmē, ka mūsdienu krievu valodas sakarā termins *grāmatu leksika* tiek lietots diezgan nosacīti.<sup>1</sup>

Turklāt jāpievienojas M. Kožinai, ka grāmatu leksika nav vienveidīga, tā veido vairākus apakšslāņus: a) zinātnes valodas grāmatu vārdi, b) lietišķo rakstu valodas grāmatu vārdi, c) publicistikas valodas grāmatu vārdi un d) daiļliteratūras valodas grāmatu vārdi. Šiem slāņiem ir divējādas nokrāsas: grāmatu vārda nokrāsa un funkcionējošā nokrāsa.

Sajā darbā rakstu valodai tipiskie vārdi tiek saukti par rakstu valodas vārdiem jeb grāmatu valodas vārdiem.

Nemot vērā teorētisko pieredzi, latviešu valodas materiālu un tā pētīšanas tradīcijas, leksikas stilisko paradigmu ir iespējas veidot, pamatā liekot tos leksiskos slāņus, kas ir viena vai otra funkcionālā stila galvenie raksturotāji.

Funkcionālie stili ir noteiktās attieksmēs pret literārās valodas normu. Sajā sakarā ir iespējams konstatēt paradigmas pamatpozīcijas:

- 1) rakstu valodas pamatpozīciju,
- 2) sarunvalodas pamatpozīciju,
- 3) vienkāršrunas pamatpozīciju.

Katras paradigmas pamatpozīcijā veidojas apakšpozīcijas — t. s. paradigma paradigmā.

### 3.1.2.1. PARADIGMAS RAKSTU VALODAS PAMATPOZĪCIJA

Paradigmas rakstu valodas pamatpozīcijā savukārt ir četras paradigmas apakšpozīcijas:

- 1) zinātnes valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija,
- 2) lietišķo rakstu valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija,
- 3) publicistikas valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija,
- 4) daiļliteratūras valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija.

I. Zinātnes valodas grāmatu vārdu apakšpozīcijā ir tie vārdi, kas tiek izmantoti kā termini dažādās zinātņu nozarēs. Terminoloģismi, tāpat kā daļa profesionālismu, ir galvenie zinātniskās valodas stila leksiskās paradigmas attiecīgās pozīcijas izteicēji ar ļoti ierobežotu sinonīmiju stiliskajā paradigmatikā. Taču šādas sinonīmijas iespējas ir, piemēram: *tuberkuloze* (zin.) — *dilonis* (sar.) — *delamais* (vienkāršr.); *kālija permanganāts* (zin.) — *zilie* (lillā), *graudiņi* (sarunv.) — *margancovka* (vienkāršr.); *karcinoma* (zin.) — *vēzis* (zin., sarunv.) — *kājainais* (sarunv.) — *krabis* (vienkāršr.); *traheja* (zin.) — *elpvads* (zin., sarunv.) — *rikle* (sarunv.) — *stabule* (vienkāršr.).

<sup>1</sup> Кожина М. Н. Стилстика русского языка. — С. 128 и др.

## Terminoloģismi

Terminoloģismi ir īpatnējs leksikas slānis. No emocionāli ekspresīvā viedokļa savā funkcijā tie ir neitrāli vārdi.

Zinātniskās valodas leksikā ir vārdi, ko izmanto visās zinātņu nozarēs, piemēram: *anomālija, aprobācija, arguments, definīcija, diferenciācija, diskusija, interpretācija, monogrāfija* utt.

Un ir termini, kas raksturīgi tikai kādai zinātnes nozarei vai zinātņu grupai, piemēram, termini ķīmijā: *hidrāts, kalcijs, molekula, nātrijs, polimērs* utt.; matemātikā: *diferenciāls, hipotenūza, katete, logaritms, vienādojums* utt.; valodniecībā: *afiksācija, alfabēts, dialekts, fonēma, patskanis, sintakse, stilistika* utt.

Latviešu valodā ir izdots vairāk nekā pussimts terminu biļetenu un desmitiem vārdnīcu, kur iekļauta liels daudzums latviešu valodas leksikas, kas bagātīgi aizpilda stiliskās paradigmas attiecīgo pozīciju.

Terminoloģismi zināmā mērā ir pretstatāmi polisēmiem.

Polisēmi bagātina valodas izteiksmes līdzekļus ar kuplo semantiku, bet zinātnē un tehnikā ir nepieciešami vārdi ar vienu nozīmi, lai nodrošinātu jēdzienu precizitāti. Šādām vajadzībām ir speciālā leksika, kas arī bagātina valodu. Tie ir termini un profesionālismi.

Termina funkcijā ir vārdi, kas apzīmē kādu noteiktu zinātnes jēdzienu un attiecīgajā zinātnes nozarē šo jēdzienu saglabā. Ar terminu nosauktā jēdziena saturu izsaka termina definīcija. Ir vārdi, kuru vienīgā funkcija ir būt par terminu, piemēram: *kālijs, fonēma, rādiuss, tangenss*, tiem labi atbilst apzīmējums — termins. Bet gadījumā vairumā termins ir vārda noteikta funkcija, bet ne īpašs leksiskā slāņa komponents, piemēram, vispārlietojamie vārdi *vilnis, skaņa* ir terminu funkcijā fizikā, *kāja* — termina funkcijā anatomijā, *mēbeļrūpniecība* utt.

Vēlams, lai termini būtu viennozīmīgi, kā tas daudzos gadījumos arī ir. Bet ne retumis ir sastopama arī polisēmija: *leksikoloģija* (1) valodniecības nozare, kas pētī leksiku, 2) valodniecības nozare, kas pētī valodas vārdu sastāvu un tā izmaiņas, *morfoloģija* (1) mācība par organismu un atsevišķu orgānu formām un uzbūvi — botānikas, zooloģijas nozarē, 2) mācība par vārdu formām un tā sastāvdaļām — gramatikas nozarē.<sup>1</sup> Terminoloģijā ir arī sinonīmiski dubleti (*substantīvs* — *lietvārds*) vai varianti (*labā valence* — *labējā valence*). Šādas parādības terminoloģijā nav vēlamas, bet konstatēts un zinātņu nozaru specifika nodrošina terminu pareizu saprašānu polisēmijas un arī variantu gadījumos. Zinātnes un tehnikas attīstība ir radījusi plašu speciālo terminoloģiju, ko, kā jau minēts, apkopo terminoloģijas vārdnīcās.

<sup>1</sup> Svešvārdu vārdnīca. — R., 1951. — 227. lpp.

Ar terminoloģismiem ciešā sakarā ir jautājums par internacionālismiem, kuru vairumam ir termina funkcija. Terminoloģijas cilmes sakarā veidojas divas grupas, piemēram:

- a) latviešu valodas termini (*izloksne, zilbe, apzīmētājs*);
- b) internacionālie termini (*morfēma, stilistika, atribūts*).

Gan latviešu valodas, gan internacionālajiem terminiem ir savas priekšrocības un trūkumi.

Pašvalodas termini ar leksisko nozīmi orientē attiecīgā jēdziena izpratnē (gram. *izteicējs, apzīmētājs*), bet vārda tēls var radīt blakus priekšstatus, kas terminoloģijā nav vēlams. Bez tam pašvalodas terminoloģijas izveide bieži sagādā grūtības un rada zināmu valodas barjeru starptautiskajā komunikācijā un speciālu piepūli svešvalodu terminoloģijas apgūšanā.

Minētie trūkumi nepiemīt internacionālajai terminoloģijai, bet tā savukārt pieblīvē valodu ar t. s. svešvārdiem, kas grūtāk uztverami vai nav saprotami plašākam adresātu lokam, turklāt pārspilējumi var radīt grūtības skolu praksē.

Zinātniskajā valodas stilā, tehnikā un rūpniecībā vairāk nekā sestā daļa no visiem vārdiem ir internacionālismi. Tas liecina par valodas internacionālās tuvināšanās ceļiem un veidiem leksikā.

Terminus izmanto zinātniskajā valodas stilā. Populāri zinātniskajā stilā termini jālieto ar lielu apdomu, cik iespējams, ierobežojot to skaitu, vajadzības gadījumā jādod viegli uztverami formulējumi vai skaidrojumi ar piemēriem. Terminus izmanto arī lietiskajā valodas stilā un publicistikā.

Ja internacionālos terminus nelieto terminoloģiski, tad tie funkcionāli var iegūt stiliskus vai emocionāli ekspresīvus nozīmes papildkomponentus.<sup>1</sup> Tie var tikt lietoti paradigmas citu pozīcijas izteiksmes līdzekļu funkcijās. Tā, piemēram, tos ir iespējams izmantot daīlliteratūras valodā kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli.

Mākslinieciskās funkcijas visbiežāk iegūst tie internacionālismi, kas parasti netiek izprasti kā termini, piemēram: *amizants, aromāts, biļete, bumba, brunete, despots, fantāzija, gigants, haoss, pauze, persona, realizēt*. Pat eksakto zinātņu terminus var izmantot kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli.

Tā, piemēram, I. Ziedonis dzejolī «Jāpārgriež horizonts» rāda, ka nav ko lepoties ar horizontu, kas ir atklāts, sēdot uz ierastā mīkstā krēsla ar mājas čībām kājās. Sīkais un trusīgais traucē iekarot to horizontu, kuru lielīgi saka jau esot atklājuši. Cilvēka redzesloks ir jāiekaro.

Sī dzelžainā pieņēmuma parādīšanai tiek izmantoti precīzu zinātņu termini, kas vienlaicīgi rezonē dzīves straujajā pulsācijā un norāda ritmiskas traucētājus simptomus.

*Horizonts ir kā verga kakla riņķis.*

*Uz mana kakla.*

*Man liekas — no nulles līdz četriem kilometriem*

<sup>1</sup> Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 90. lpp.

*Cilvēka dzīvē*  
*Vēl ir akla.*  
*Tikai 4 kilometri rādiuss,*  
*Un R<sup>2</sup> — dzīves telpa.*  
*Pēc apļa formulas R<sup>2</sup> —*  
*Maize, bērni, elpa!*

(Ziedonis, M., 149.)

Internacionālie termini var izteikt dažādu emocionālu attieksmi, piemēram:

— *Jūs laikam cepelīnu būvējat?* — *zobojās vecais Rumbainis.* (Lācis, Z. d., 149.)

Internacionālisms kontekstā var iegūt sekundārus semantiskos komponentus. Piemēram, lai reklāmā akcentētu kinofilmas saturīgumu un izrādes svarīgumu, V. Lācis izmanto internacionālismu: *Grandioza kinoizrāde pulksten sešos vakarā.* (Lācis, Z. d., 208.)

Bet būtībā ar vārdu *grandiozs* autors ir izsmējis Piķiera izdarības Zvīņu ciemā.

Terminu mākslinieciskais izmantojums ir iespējams ne tikai daiļliteratūrā, bet arī publicistikas dažos žanros un sarunvalodā, taču to primārais uzdevums ir funkcionēt stiliskās paradigmas zinātniskā valodas stila pozīcijā.

II. Lietišķo rakstu grāmatu vārdu apakšpozīcijā ir tie vārdi, kas tiek izmantoti dažādu veidu lietišķo rakstu stiliskās būtības izteikšanai, resp., tie ir stiliskās paradigmas lietišķo rakstu pozīcijas reprezentētāja leksika.

Latviešu valodā šis leksiskais slānis nav īpaši pētīts, tā kvalificēšanu ignorē arī skaidrojošās un tulkojošās vārdnīcas. Ir gan daži terminoloģijas komisijas biļeteni, kuros ir skarti daži attiecīgie vārdi, piem., Valsts un tiesību zinātnes terminu projekti // ZAV, 1951. 5. nr. pielik.; Starptautisko tiesību terminu projekti // ZAV, 1953. 11. nr. pielik.; Arhivistikas terminu projekti // ZAV, 1974. 6. nr. u. c.

Šis grāmatu leksikas slānis paradigmatiskās sinonīmijas ziņā ir trūcīgs, jo tā ir terminoloģija — terminoloģija lietvedībā.

Turklāt šī terminoloģija diferencējas atkarā no tekstu tipa.

1. Ir diplomātisko attiecību, valsts un organizāciju tipiski teksti, kuriem raksturīgi tādi vārdi kā *atašejs, dekrēts, diplomāts, komunikē, konsuls, konstitūcija, memorands, nota, pase, sūtniecība* utt.

2. Ir juridisko dokumentu teksti, kuriem raksturīgā leksika arī iekļaujas grāmatu vārdu leksiskajā slānī, piemēram: *amnestija, advokāts, apsūdzība, izmeklētājs, liecinieks, likumdošana, prokuratūra, sankcija, spriegums, tiesa* utt.

Lietišķo rakstu grāmatu vārdi stiliskā paradigmā sinonīmu ziņā ir trūcīgi, piemēram: *cietums* (lit.) — *krātiņš* (sar.) — *tup-tūzis* (vienk.), *izlūks* (lit.) — *spiegs* (sar.) — *špiks* (vienk.),

*policists* (lit.) — *kārtībnieks* (lit.) — *kruķis* (vienk.), *slepkavot* (lit.) — *nonāvēt* (lit.) — *nogalēt* (sar.) — *novākt* (vienk.) utt.

3. Ir arī kancelejas dokumentu grāmatu vārdu leksiskais slānis, piemēram, tādi vārdi kā *akts*, *ankete*, *apkārtraksts*, *atskaite*, *autobiogrāfija*, *ielūgums*, *iesniegums*, *izziņa*, *kvīts*, *pavēle*, *paziņojums*, *pilnvara*, *protokols*, *rēķins* utt.

Šim leksiskam slānim, tāpat kā lietišķo rakstu tipiskai leksikai vispār, stiliskā paradigmātiskā sinonīmija ir gaužām ierobežota, jo tā ir dokumentu leksika ar savu terminoloģiju, un terminoloģijai sinonīmi, atskaitot dubletus, nav raksturīgi.

III. Publicistikas valodas grāmatu vārdu apakšpozīcijā ir tie vārdi, kas raksturo publicistikas valodas stilu. Latviešu valodā maz pētīts arī šis leksikas slānis.

Publicistikas stilu raksturo tādi grāmatu vārdi kā *aģentūra*, *hronika*, *ievadraksts*, *informācija*, *intervija*, *korespondents*, *prese*, *reportāža*, *ziņas* utt.

Sādi grāmatu vārdi ir tipiski publicistikas valodas stilam, taču tie nav vienīgie leksiskie izteiksmes līdzekļi, kas raksturotu šo stilu. Ir žanri, kas robežojas ar zinātniskās valodas stilu, ir žanri, kas tuvi sarunvalodai vai pat daiļliteratūras valodai. Minētajos robežgadījumos attiecīgajos žanros tiek izmantoti arī attiecīgie leksiskie resursi.<sup>1</sup>

Stiliskās paradigmas publicistikas pozīcijā kā īpašs leksisks slānis iekļaujas arī poetizējošie publicistikas un lietišķo rakstu valodas vārdi. To funkcijas savā laikā tika pārvērtētas.

Vairākos publicistikas žanros savā laikā kā emocionāli ekspre-sīvu izteiksmes līdzekļi izmantoja poētiskus dežūrvārdus, piemēram: *arāji* (jūras, kultūras, druvas), *brūnaļa* (govs), *druva* (skolas, izglītības, kultūras), *trieciensfronte* (sējas, lopkopības, lopbarības novākšanas), *kaldināt* (uzvaras, panākumus), *sudrabs* (dzīvais, diķu, jūras, zilās druvas), *vadugunis* (piederze, pirmrindnieks, lauku varoņi) utt., piemēram: *Izlaiduma grupas pārstāvji svinīgi nodeva skolas karogu tiem, kas arī nākamajā gadā turpinās mācības šajā kadru kalvē.* («Liesma», 1968., 20. VII.) *Bāzes administrācija un jūras arāju piederīgie un tuvinieki darījuši visu, lai zvejnieki, kas svētkos atradīsies tālu no Dzimtenes, nejustos šķirti no mājām.* («Padomju Jaunatne», 1963., 31. XII.) *Okeānu vāgo tūkstošiem zvejas, transporta un refrižeratorkuģu.* («Latvijas Zvejnieks», 1969., 4. VI.) *L. Ločas sniegums kā spoža vaduguns rāda ceļu, kas ejams ne tikai pārvaldes, bet arī visas republikas lopkopjiem.* («Cīņa», 1963., 12. I.) *.. svētki jāsa-gaida ne vien ar darba veltēm, bet arī ar krāšņu rotu.* («Padomju Druva», 1967., 19. IX.)

Ar poetizējošu papildinformāciju tiek izmantoti internacionālistiski, piemēram, *aromāts*, *ideāls*, *monuments*, *kosmoss*, *nacionāls*

<sup>1</sup> Skat. tepat 2.1.3.

u. c., no tiem ir daļa lietišķo rakstu valodas vārdu, piemēram: *aktuāls, deklarācija, koalīcija, konvencija, simpozījs* u. c.

Siem vārdiem poetizējošo papildinformāciju palīdz realizēt arī konteksts: .. *katram attiecīgam vētures posmam ir tendence pašreiz aktuāli celt uz mūžīgi aktuālā pjedestāla* («Karoģis», 1959, 12, 138); *Dailes teātris un Eduards Smiļģis vienmēr uzskatījis Raini par nacionālās rakstniecības ideālu, pēc kura tiekties un kuram līdzināties.* (Grēviņš, D. t., 24.)

Šie poetizējošie vārdi ir labi vārdi, arī poetizējušie publicistikas vārdi. Tikai savā laikā tie tika pārmērīgi ekspluatēti, nobružājās un no emocionāli ekspresīviem vārdiem kļuva par dežūrgraubiņiem. So vārdu poetizējošās spējas arī šodien ir izmantojamas, tikai ar mēru attiecīgajā vietā un laikā.

IV. Daiļliterāras valodas grāmatu vārdu apakšpozīcijā ir tie vārdi, kas ir specifiski daiļliterāras valodas stila raksturotāji.

Pirmkārt, tie ir daiļliterāras teksta tipa raksturotāji, piemēram: *apokdote, apraksts, balāde, drāma, dzeja, elēģija, epigrama, eseja, fabula, humoreska, komēdija, miniatūra, nostāsts, novele, oda, pasaka, poēma, romāns, satīra, skice, stāsts, tēlojums, traģēdija* utt.

Otrkārt, tie ir poētismi — stiliskās paradigmas attiecīgās pozīcijas izteicēji, resp., daiļliterāras valodas stila raksturotāji (kas pa leksisko paradigmu emocionāli ekspresīvo līniju ir īpašas pozīcijas izteicēji), piemēram: *alkas, dīvs, dziesna, dziets, kaisme, kalvis, kamiesis, svētēlis, sūrābele, šķidrants* u. c.

Poētismi ir vārdi, kas izsaka pozitīvu emocionāli ekspresīvu attieksmi, šī papildinformācija visparastāk norāda uz cildinājumu vai svinīgumu.

Pēc cilmes, pamatinformācijas satura un papildinformācijas piesātinājuma, spilgtuma poētismi ir dažādi.

R. Veidemane domā, «ka latviešu valodā poētismi ir jaunākais slānis»<sup>1</sup>. Uz to norāda ne tik seni poētismu veidošanas paņēmieni, piemēram:

1) īsinot neitrālus vārdus: *audze — paaudze, degsme — dedzība, gurums — nogurums, plauksme — uzplaukums, šūpas — šūpošana, šūpošanās*;

2) veidojot salikteņus: *cīruļvētra — (islaicīgs) sniegpuenis* (pavasari), *pamatšķira — strādnieku šķira, pretvara — pretspēks*;

3) lietojot arhaismus, *austra — ausma* (rīta svīdums), *brīvestība — brīvība, dziesna — riets, kamiesis — plecs, soģis — tiesnesis, zintnieks — burtnieks, pareģis — zinātājs*;

4) izmantojot apvidvārdus: *dardedze — varavīksne, kaiņa — kaija, patmales — dzirnavas, sābrs — kaimiņš, svētēlis — stārķis*.

Poētismu pamatinformācijas tematika ir daudzpusīga. Tā apzīmē:

<sup>1</sup> Veidemane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 123. lpp.

- 1) dabas parādības: *austra* — *ausma*, *dziesna* — *riets*, *dar-dedze* — *varavīksne*, *šautra* — *gaismas svītra*;
- 2) priekšmetus: *irklis* — *airis*, *svētņica* — *bazņica*, *šautra* — *bulta*;
- 3) dzīvniekus: *avs* — *aita*, *svētelis* — *stārķis*, *svīre* — *bezde-līga*;
- 4) augus: *amols* — *āboliņš*, *dziets* — *asns*, *sūrābele* — *mež-ābele*;
- 5) procesus: *dzeldēt* — *dzelt*, *klust* — *apklust*, *lāsot* — *pilēt*;
- 6) jūtas, sajūtas, psihes izpausmes: *alkas* — *vēlēšanās*, *mīla* — *mīlestība*, *saldme* — *saldums*, *sūrme* — *sūrumš*;
- 7) īpašības: *dairs*, *baiss* — *bailīgs*, *nezināms*, *dāsns* — *derīgs*, *dīvs* — *dīvains*, *vieds* — *gudrs* utt.

Poētismi, tāpat kā pārējās valodas parādības, var būt patstā-vīgi jeb marķēti un konsituatīvi jeb nemarkēti, t. i., neitrāls vārds kontekstā vai attiecīgā situācijā var veikt poētisma funkcijas. Daži piemēri.

Vārds *dzipari* — «mīksta, šķetināta, parasti arī krāsota vil-nas dzija» (LLVV, 2, 458), lietots pārnēstā nozīmē, var funkcionēt kā poētisms: *Saulneši dzipari / Šķetinās droši, / Lai malu no-malēs / Gaisma zied spoži* (J. Grots, V. s. c., 70).

Vārds *saime* ir cilvēku vai dzīvnieku kopa, kas pulcējas ap vienu cilts vadītāju vai mājokli, bet kā metafora tas kļūst poē-tisms: *Kā mīlas glāime / Zied laime, laime, / Kā viena saime / Cilvēce ligo.* (J. Rainis, K. r., I, 152.)

Vārdam *šautra* ir vairākas nozīmes, kas izsaka jēdzienus bulta, zīboša svītra, bet metaforā tas var kļūt par poē-tismu: *Būs grūti atšķirt rāmo krastu lokā, / Vai zaļāks ezers tur, vai zaļāks sils. / Tur basām kājām saule līci nokāpj / Un doņu šautras dienas vidū silst.* (V. Belševica, Z. s., 71.)

Kontekstuāli poētismi parasti automatizējas, veidojot stabilas pārnēstas nozīmes, ko uzrāda arī vārdnīcas, bet kontekstuāli poē-tismi var būt arī ar izteiktu novitāti.

Poētismi ir dažādi pēc papildinformācijas piesātinājuma: ir tādi, kuros emocionāli ekspresīvais saturs ir spilgts, piemēram: *brīve*, *dāsns*, *dziets*, *jundīt*, *zintis* u. c., un ir tādi, kuros šī ekspre-sija nav tik spilgta, piemēram: *guns*, *dābols*, *rēns*, *dižs* u. c.

Kā kura katra vārda, tā arī poētisma semantika atklājas kon-tekstā, piemēram: *Ilgu ceļš ved uz atjaunotni* (Rainis, K. k., 105.) *Tu nomale, kas nāc man vienmēr līdz, / Es tevi izdzeru ar visu savu alkmi. / Pēc tam no lūpām tavu matu zīds / Lai no-slauka man palikušo valgmi.* (Čaks, R., 62.) *Un upes cēlās ledu nomest nost, / Un modās klajs, lai vēju baltis junda, / Cik liksma pavasara puteņos / Ir tāda putnu pārnākšanas stunda.* (Saulītis, I. c. u., 8.) «*Pļīv astes zvaigzne — mums būs mēri ciest!*» / *Balts zintnieks tvēra zobenu aiz spala. — — — / Drūp zintis... Cilvēks likteni spēj spriest, / Lai lidotu ap sauli*

tu bez gala! (Vējāns. S. k., 125.) *Mēs sābru zemē atbraucām bez tilta. (Stulpāns, V. s., 77.)*

Bez poētismiem arī ir poetizējoši vārdi, kurus kā stilistisku līdzekli izmanto arī daiļliteratūrā, kaut būtībā tie ir stiliskās paradigmas citas pozīcijas piederums, kā jau tika minēts.<sup>1</sup>

Poētismi kā leksikas slānis ir pretrunīgs. No vienas puses, par poētismiem runā kā par tradicionālu leksiku daiļliteratūras valodas stilā, bet, no otras puses, poētismi ir tie, kam parasti piemīt novitātes nokrāsa: par ko liecina vecvārdu, apvidvārdu un dažu internacionālismu un jaunvārdu ieplūšana poētiskajā leksikas slānī. Taču šī dialektika, mūsprāt, nedod pamatu secināt, ka «poētismi latviešu dzejā arvien vairāk zaudē savu nozīmīgumu kā ekspresijas inducētāji elementi»<sup>2</sup>, jo, pirmkārt, poētismi nav sastindzis, bet dinamisks leksiskais slānis un, otrkārt, mākslinieciskās plūsmas — globālās, nacionālās, individuālās ir tikai plūsma mākslinieciskos meklējumos, kuru atradumu izpratnē būtiska nozīme ir gaumei un to cikliskai riņķošanai pa spirāli, kā to apliecina pieredze.

Daiļliteratūras valodas sakarā te aplūkotie rakstu valodas pozīcijas grāmatu valodas vārdi ir tikai neliela daļa no daiļliteratūrā lietotiem leksikas slāņiem.

Viss vairums vārdu ir no neitrālās leksikas, kas daļa gan tiek izmantota pārnestā nozīmē. Un daiļliteratūras valodā daudz vairāk nekā grāmatu vārdu ir gan sarunvalodas vārdu, gan vienkāršrunas leksikas daudzslāņu, gan arī apvidvārdu. Taču tie nav tipiski daiļliteratūras valodas stila izteicēji, un stiliskā paradigmā tie ir citās pozīcijās. Tāpēc pati daiļliteratūras valoda ir citās attieksmēs pret literārās valodas normu nekā tās grāmatu valodas slānis.

Stiliskās paradigmas sakarā te tika apskatīti rakstu valodas leksikas grāmatu vārdi, kas galvenokārt kvalitatīvi raksturo attiecīgā stila tekstus, taču jāatceras, ka katra teksta pamatā ir neitrālā leksika, kas attiecīgā teksta tipu raksturo kvantitatīvi.

### 3.1.2.2. PARADIGMAS SARUNVALODAS PAMATPOZĪCIJA

Šajā pozīcijā ir sarunvalodas leksiskais slānis. Sarunvalodas vārdi attieksmē pret neitrālo leksiku ir pazemināta stila vārdi. Taču to papildintonācija var izteikt gan negatīvu attieksmi (*čikstēt* 'raudāt', *izdarīties* 'rikoties', *kūkot* 'snaust', *saplūkties* 'sakauties'), gan arī pozitīvu attieksmi (līdzīgi poētismiem, kas ir paugstināta stila vārdi: *meiča*, *čāpot*, *čučēt*, *ziķeris*, *malacis*).

<sup>1</sup> Skat. turpat — 123. lpp.

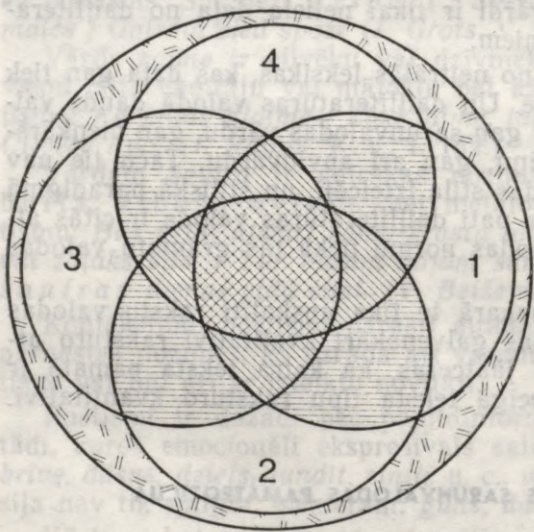
<sup>2</sup> *Veidmane R.* Izteikt neizsakāmo. — 93. lpp.

Latviešu sarunvaloda ir maz izzināta. Atzinumi, ko izteikuši citu valodu speciālisti un kuriem pievienojušies arī latviešu valodnieki, liek domāt, ka sarunvalodai raksturīga nepiespiestība, brīva attieksme pret sarunu biedru (te varētu piebilst, — arī pret informācijas saturu). Taču šis teorētiskais pieņēmums praksē ir pakļauts subjektīvai izpratnei.<sup>1</sup> Subjektīvai izpratnei tāpēc, ka 1) latviešu sarunvaloda maz pētīta un 2) tā nav vienveidīga, ko nosaka komunikācijas akta vide un arī komunikatora subjektīvā intuīcija.

Domājot par sarunvalodu un tās leksiku, centrālā problēma ir to attieksme, resp., robežas ar literārās rakstu valodas stiliem un to grāmatu vārdu leksisko slāni, — vienkāršrunu un tās leksiskajiem slāņiem, īpaši vienkāršrunas vārdiem, barbarismiem un arī neitrālo leksiku.

Tātad sarunvaloda nav viendabīga. Tā nav viendabīga ne tematiski — atkarībā no komunikatora darbības sfērām, ne attiekmē pret valodas normu.

Tematisko diferenciaciju ir iespējams ieskicēt shematiski.



1. Zinātniska tematika.
2. Lietišķu darījumu tematika.
3. Publicistikas tematika.
4. Ikdienišķa sadzīves tematika.

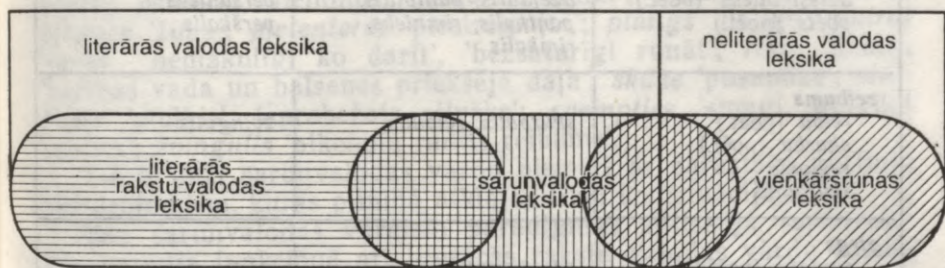
⊙ Svītrotais norāda uz sarunvalodas izteiksmes līdzekļiem, arī leksiku.

⊙ Tumši punktētais — uz vienkāršrunas izteiksmes līdzekļiem, arī leksiku.

Attiekmē pret literārās valodas normu sarunvalodas tipu nosaka komunikācijas vide, sākot no oficiālas, kas jau robežojas ar literārai rakstu valodai raksturīgu vidi, un beidzot ar ikdienas (nepiespiestu, familiāru) sadzīvei raksturīgu vidi, kurā valodiskie komunikācijas līdzekļi robežojas ar vienkāršrunas izteiksmes līdzekļiem.

<sup>1</sup> Laua A. Latviešu leksikoloģija. — 78. lpp.

Tāpēc oficiāla komunikatoru sarunvaloda oficiālā iestādē ir citāda nekā familiāra saruna ģimenē. Tie ir divi sarunvalodas un tās leksikas pretpoli, no kuriem viens ietiecas literārajā rakstu valodā, bet otrs — vienkāršruna, ko iespējams attēlot arī shematiski:



Latviešu valodā (līdzīgs stāvoklis ir arī citās valodās) nav īpašu pētījumu, kas risinātu sarunvalodas un tās leksikas tipoloģiju.<sup>1</sup> Taču praksē runātāji vadās pēc intuīcijas, kas parasti ir neklūdīga, ja kas netiek stilistiski īpaši demonstrēts runātāja subjektīvu faktoru ietekmē.

Visvairāk sarunvalodā ir pētīta leksika. Tomēr šajos pētījumos arī atspoguļojas jau iepriekš minētā problemātika: gan teorētisko nostādņu apzināšanās, gan valodas/runas iemaņu rakstura izpratnē, gan līdz ar to arī leksisko vienību kvalificēšanā.

Tā, piemēram, viens vārdu *drostaliņa* uzlūko par poētismu\*, cits par sarunvalodas vārdu\*\*, viens vārdu *grabēt* 'plāpāt' nosauc par sarunvalodas vārdu\*\*\*, cits — par vienkāršrunas vārdu, viens vārdu *dancot* 'dejoj' uzlūko par sarunvalodas vārdu\*\*\*; otrs — par vienkāršrunas vārdu\*\*\*\* utt.

Šeit minētie gadījumi (un tādu nav maz) liecina par problēmu sarežģītību un to risināšanas nepieciešamību.

Sarunvalodas vārdi ir viszemākais literārās valodas slānis, un tas bez ierunām tiek iekļauts literārās valodas vārdnīcās. Šis slānis ir stilistiski bagāts un daudzveidīgs. Tam ir daudz plašu sinonīmu rindu, kuras iesniedzas stiliskās paradigmas visās pozīcijās, — ar īpašu kuplumu sarunvalodas pozīcijā, piemēram,

<sup>1</sup> Skat. Rozenbergs J. Dažas stilu attīstības tendences un valodas kultūra // Lvkj, 1984, 19. laid. — 50.—57. lpp.

\* Skat. LLVV.

\*\* Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 111. lpp.

\*\*\* Laua A. Latviešu leksikoloģija. — 84. lpp.

\*\*\*\* LVV (A—Z).

Literārās rakstu valodas pozīcija	Sarunvalodas pozīcija	Vienkāršrunas pozīcija
<b>dzejnieks</b> dziesminieks (poēt.) poēts (poēt.)	dzejdaris, pantotājs, pantkalis, rimnieks, rimkalis	peršanieks, perškalis
<b>reibums</b> reiba (poēt.) skurba (poēt.) reibonis skurbums	skurbulis, reibulis	žvingulis
<b>zīrgs</b> rumaks (poēt.) kumeļš (poēt.)	ādenis, ādinieks, klampa, klamza, kraķis, kleperis	mirla
<b>seja</b>	vaigs, mute, ģimis, fizionomija	mūlis, purns, ļepa, nūņņas, purslas, smecēris
<b>aile</b> rubrika		
<b>acis</b>		blisenes, blenžamie
<b>aizdusa</b>	dusulis, smacētājs	

Šī piemēra nolūks nav dot pilnas sinonīmu rindas, bet gan ieskicēt sarunvalodas slāņa vietu un bagātību stiliskajā paradigmā. Gan jāpiezīmē, ka ne visiem vārdiem ir pilnas paradigmas sinonīmi, to var nebūt arī sarunvalodas pozīcijā, kā to rāda tikko minētie piemēri.

Taču sarunvalodas slānis ir bagāts gan apjoma, gan funkciju ziņā. Šī slāņa vārdi vai vārdu nozīmes centrējas tais semantiskajos lokos, kas apzīmē cilvēka fizisko, fizioloģisko un psihisko darbību, tā ārējo un iekšējo portretu, viņa necilas īpašības un ieradumus.

Sarunvalodas pozīcijā var funkcionēt sarunvalodas vārdi vai literārās rakstu valodas vārdu sarunvalodas nozīmes. Tā, piemēram, sarunvalodas vārdi ir

*ākīgs* 'grūts', 'apķēriģi', 'viltīgi'; *apsirgt* 'apslimt'; *ausīties* 'saspringti klausīties', *čamdīt* 'taustīt', 'meklēt'; *činkstēt* 'paklusu raudāt', 'raudulīgi gausties'; *deķis* 'sega'; *diegt* 'ātri skriet'; *dirnēt* 'vārgt', 'nikt'; *didīties* 'grozīties', 'knosīties', 'nelikties mierā'; *erroties* 'dusmoties', 'skaisties'; *iepērties* 'ieiet', 'iebrist', 'iestigt'; *jokupēteris* 'jokdaris'; *jozt* 'ātri skriet'; *kašķēties* 'ķildoties', 'strī-

dēties; *kātot* 'iet', 'soļot', 'doties'; *ķēpa* 'noņemšanās', 'pašķidrs maisījums, sajakums'; *lēkties* 'notikt', 'atgadīties'; *lobt* 'skriet', 'ātri doties'; *ļipa* 'aste'; *nerrot* 'mulķot', 'jokot', 'āzēt'; *nesties* 'ātri virzīties', 'drāzties'; *niķis* 'untums'; *nočiept* 'nozagt', 'paņemt'; *okškerēt* 'paslepus uzzināt, izsekot', 'spiegot'; *onkulis* 'tēvocis'; *penterēt* 'vienmuļi, neskaidri runāt'; *pinkšķis* 'raudulis'; *pļēgurs* 'žūpa'; *pienterēt* 'piestreiņot'; *plātīgs* 'lielīgs'; *putrot* 'jaukt', 'nemākulīgi ko darīt', 'bezsatūrīgi runāt'; *rikle* 'kakls', 'barības vada un balsenes priekšējā daļa'; *skuķe* 'pusaudze'; *stulbenis* 'mulķis', 'aprobežots cilvēks'; *svempties* 'smagi, neveikli rāpties'; *žvingulis* 'alkohola radīts reibums'.

Tie ir daži sarunvalodas vārdu piemēri ar parastāko nozīmju skaidrojumiem, kuras pilnībā atklājas tikai konsituācijā.

Bez sarunvalodas vārdiem paradigmas stiliskajā sarunvalodas pozīcijā funkcionē arī literārās rakstu valodas vārdu sarunvalodas nozīmes, piemēram:

*aizķerties* 'aizkavēties', 'saglabāties', 'gadīties klūmei'; *aizraut* 'ātri aizvest'; *aptīrīt* 'apzagt'; *atskriet* 'piedzimt'; *čikstēt* 'raudāt'; *činkstēt* 'gausties'; *ieķert* 'iedzert (parasti alkoholu)', 'ātri ieēst', 'iekost'; *ieraut* 'iedzert (parasti alkoholu); *izspiest* 'varmācīgi, arī apkrāpjot dabūt'; *kladzināt* 'skaļi, plātīgi, apnikoši runāt'; *kūkot* 'sēžot snaust', 'dikā sēdēt sakņupušam'; *nogrābt* 'satvert', 'apstādināt, lai uzklausu'; *nolaist* 'ātri nobraukt', 'nogāzt, novirzīt', 'nocirst'; *noraut* 'nepamatoti samazināt, ieturēt'; *notriekt* 'izšķīst', 'plātīties', 'lielīties', 'dižoties'; *plostot* 'dzert', 'pļēgurot'; *sapūst* 'sastāstīt', 'samelst'; *sukāt* 'pērt', 'kāri ēst', 'žigli iet'; *tirgoties* 'kaulēties', 'skaļi tērgāt', 'lielēties'.

Minētie vārdi ar citām nozīmēm var funkcionēt arī citās paradigmas pozīcijās: parasti literārās rakstu valodas pozīcijā, bet dažas nozīmes tiek izmantotas arī vienkāršrunā, piemēram: *nolaist* 'nošaut', 'nogalināt'; *vālēt* 'daudz stāstīt', 'melot'.

Gan sarunvalodas vārdiem (1), gan vārdiem ar kādu vai kādām sarunvalodas nozīmēm (2) var būt viens nozīmes variants (1.1), (2.1.) vai vairāki varianti (1.2.), (2.2.), piemēram:

(1.1.) .. *biezoknī kāds ierūcās. Ar to pašu puikām arī pietika. Abi viņi pagriezās un die dza pāri klajumiņam. (L. Vāczenieks. V. Z. c. 86.)*; .. *dzīvnieki, šāviena izbiedēti...*, *joza uz priekšu, it kā vai pasaules gals. (L. Purvs, R. s. 24.)*

(2.1.) *Lūcei jau atkal bija atskrējis jauns dēls. (A. Deglavs. R., 987.)* .. *tirgus braucējs ievests dziļi mežā.. zirgi piesieti pie koka, bet pats aptīrīts. Ne naudas kabatā, ne mantas vezumā. (A. Jansons. Ķ. c., 107.)*

(1.2.) *Uzdevumi nebija sevišķi grūti, bet .. āķīgi. (B. Saulītis, J. g., 32)*; *Dižajam Daunim pa laikam bija liela mute un āķīgs raksturs. (J. Vanags, S. p. D., 22.)*

(2.2.) *Pirms un pēc .. stundām bērni daudzās pa lauku.., un neviens skolotājs nenāk viņus apsaukt. (D. Zigmonte, B. u. k., 205.)* *Zaķis labi krietni izrāja Mildu, ka daudzoties apkārt un*

neesot mājā... (P. Rozītis, C., 64.) *Draugi uz turieni [mājām] brauks jau parīt, bet man vēl kādu brīdi būs jāaizķeras.* (B. Saulītis, S. d., 17.) *Čapstiņš pārbauda sava mēteliša kabatas, izvelk maizes šķēlīti: «Vēl viena aizķērusies. Še, iekod, ja gribi.»* (A. Bels. S. a. n., 59.) .. *cilvēki.. baidās uztraukuma, lai tik viss iet gludi, lai nekur neaizķeras, bet uztraukums nāk, kad ir aizķēries tā, ka nevar vairs ne uz priekšu, ne atpakaļ.* (A. Brigadere. T., 655.)

Ipaša problēma ir sarunvalodas vārdu attieksme pret 1) apvidvārdiem, 2) profesionālismiem un 3) barbarismiem.

1. Apvidumu raksturīgie vārdi būtībā visi ir sarunvalodas vārdi, kuri var bagātināt literāro valodu kā poētismi, kā jau minēts, un arī kā vairāk vai mazāk izplatīti sarunvalodas vārdi, piemēram: *siena kaza* 'sienāzis', *sliekāt* 'siekalot', *dābols* 'ābolīņš', *vāgūzis* 'ratnīca', *negoža* 'bezgodis', *gremžāt* 'bozties', 'īgt' utt.

2. Arī daļa profesionālismu funkcionē paradigmas sarunvalodas pozīcijā, piemēram: *lūpa* 'laiyas mala', *mute* 'upes grīva', *kārba* 'liela laiva', *izķīķēt* 'izķidāt, iztīrīt zivis'.

3. Ir slānis aizgūtu vārdu, kas cirkulē starp literārās rakstu valodas leksiskiem slāņiem un vienkāršrunas leksiku un būtībā ir sarunvalodas piederums, piemēram: *birste*, *bode*, *deķis*, *ģimīs*, *knapi*, *smēre*, *smuks* utt. Leksiskie aizguvumi, kā arī semantiskie aizguvumi (*vest sarunas*, *piekrist domām*, *apgāzt pierādījumus*) stiliskajā paradigmā ir visai kustīgi, tāpēc to funkcijas laiku pa laikam ir jāpārskata.

Sarunvalodas pozīcijā funkcionējošie vārdi semantiski ir ļoti bagāti, bet šī bagātība atklājas pa citu līniju — emocionāli ekspresīvajā paradigmā.

### 3.1.2.3. PARADIGMAS VIENKĀRŠRUNAS PAMATPOZĪCIJA

Sajā pozīcijā ir vienkāršrunas leksika. Tā nav vienveidīga. Ir vairāki leksiskie slāņi, kas funkcionē paradigmas apakšpozīcijās.

Vienkāršrunas pamatpozīciju veido šādi paradigmas komponenti jeb apakšpozīcijas: 1) barbarismu, 2) vienkāršrunas, 3) vulgārismu, 4) žargonismu apakšpozīcijas.

#### 3.1.2.3.1. PARADIGMAS BARBARISMU APAKŠPOZĪCIJA

Barbarismu apakšpozīcijā funkcionē 1) leksiskie barbarismi un 2) semantiskie barbarismi. Leksikā ar barbarismiem parasti saprot aizgūtus vārdus vai šo vārdu burtiskus tulkojumus, kas neatbilst aizguvējas valodas dabai un likumiem, kurai ir savi attiecīgā jēdziena izteiksmes līdzekļi. Tādējādi barbarismi ir lite-

rārās valodas vārdu sinonīmi. Tas nozīmē, ka barbarismi var būt par stilistisku izteiksmes līdzekli.

Barbarismi nav raksturīgi lielu tautu valodām. Latviešu valodā barbarismu ir ļoti daudz, jo latviešu tauta un tās valoda gadsimtiem ilgi ir atradusies citu tautu un valodu ietekmē, īpaši vāciešu un krievu un pēdējā laikā arī angļu.

Barbarismu apakšpozīcijā funkcionē 1) leksiskie barbarismi un 2) semantiskie barbarismi. Leksiskie barbarismi ir patstāvīgi jeb marķēti, semantiskie — pozicionāli jeb nemarkēti.

**Leksiskie barbarismi** ir aizgūti vārdi. Aizgūst skaņu kompleksu, ko pielāgo latviešu valodas izrunai (fonētiskajai sistēmai) un gramatikai kopā ar vienu vai vairākām nozīmēm, piemēram: vāc. *kräftig* — spēcīgs, varens, stiprs, latv.: *kreptīgs* — spēcīgs, stiprs (parasti ēdamais, dzeramais); vāc. *Kost* — barība, ēdiens, pārtika, latv. *koste* — ēdiens; vāc. *stellen* — likt, nolikt, statīt, nostatīt, uzstādīt, novietot, palaist vaļā, nodot rīcībā, noteikt termiņu, prasīt izskaidrojumu, izlikties u. c., latv. *stellēt*: *pastellēt* — pasūtīnāt, dzīt prom, norīkot, *nostellēt* — noregulēt, kādu norīkot iet uz leju ko darīt, *sastellēt* — samontēt; kr. *croūka* — statnis (lemeša, gultņa), lete, latv. *stoika* — lete; kr. *baĉa* — sieva, sievišķis, vāja rakstura cilvēks, vecmāmuļa, akmens tēls, sniegavīrs u. c., latv. *bāba* — slihta, nevīžīga sieviete, vāja rakstura cilvēks.

Ir arī gadījumi, ka aizgūtais vārds ar kādu nozīmi funkcionē sarunvalodas pozīcijā, bet ar citu — vienkāršrunas barbarismu pozīcijā, piemēram: *kulaks* (kr. *кулак*) — 1) dūre — sar., 2) liel-saimnieks, budzis — barb.; *klārs* (vācu *klar*) — 1) dzidrs (gaiss) — barb., 2) skaidrs, saprotams — vienkāršrunas žargonismu pozīcijā.

Daudzi barbarismi frazeoloģiska rakstura vai vēsturiski nostabilizējušos vārdsavienojumos funkcionē sarunvalodas pozīcijā, piemēram: *brūkēt lielu muti, tas ir bleķis, aiz septiņiem zēģeļiem, spicēt ausis, par varas makti, pas kā kulaks uz acs, klapēt ar ausīm, bleķa kronis* utt.

Šīs dažādās barbarismu stiliskās funkcijas, kas cieši saistītas ar funkcijām emocionāli ekspresīvajā paradigmā, ir bagāta stilistiska rezerve vairākos stilos un to teksta tipos.

No leksiskiem barbarismiem latviešu valodā visvairāk ir germānismu, piemēram: *abet* 'bet', *andele* 'tirgošanās', *bauris* 'zemiņš', 'aprobežots cilvēks', *blamēt* 'nicināt', 'apkaunot', *brūkēt* 'lietot', *brūte* 'līgava', *dišlers* 'galdnieks', *eizenbānis* 'vilciens', *familija* 'ģimene', 'uzvārds', *forštate* 'priekšpilsēta', *frišs* 'svaigs', *ģiftīgs* 'indīgs', *klārs* 'skaidrs', 'tīrs', 'gaišs', *koste* 'ēdiens', *kreptīgs* 'stiprs', 'spēcīgs', *ķelners* 'viesmīlis', 'sulainis', *lēģeris* 'nometne', *munštuks* 'iemutis', *ontlīgs* 'kārtīgs', *smeķēt* 'garšot', *pastellēt* 'pasūtīnāt', *šance* 'darbs', 'iespēja', *šeftmanis* 'tirgonis, spekulants', *štempele* 'zīmogs', *švaks* 'vārgs', 'slikts', *vaktēt* 'sargāt', *vešeriene* 'velas mazgātāja' u. c.

Latviešu valodā daudz ir arī rusicismu, piemēram: *atslābināt* 'mazināt', 'atbrīvot', *atsvabināt* 'atbrīvot', *bedovi* 'dūšīgs', 'liels', *bufeščica* 'bufetniece', *čarka* 'glāze degvīna', *čehols* 'pārvalks', *černoviks* 'melnraksts', 'uzmetums', *čina* 'rangs', 'pakāpe', *dvorņiks* 'sētnieks', *flaga* 'karogs', *gaspaža* 'kundze', *gols* 'sitiens vārtos (sportā)', *gruzčiks* 'krāvējs', *gruzoviks* 'kravas automobilis', *kulaks* 'lielsaimnieks', 'budzis', *kupčs* 'uzpircējs', *ķomka* 'tumsonis', *mužiks* 'zemnieks', 'vienkāršs cilvēks', *načaļņiks* 'priekšnieks', *narjads* 'norikojums', *pastarāties* 'papūlēties', *pilotka* 'laiviņa' (karavīra cepure), *pribors* 'aparāts', 'ierīce', 'rīks', *putjovka* 'ceļazīme', *samovārs* 'patvāris', *spička* 'sērkokciņš', *spravka* 'izziņa', *sputņiks* 'mākslīgais zemes pavadonis', *stavka* 'likme', *stoika* 'lete', *štiks* 'durklis', *tamburs* 'platforma', *vaktņieks* 'sargs', *vaļenki* 'velteņi', 'tūbas zābaki', *vodka* 'degvīns', *zalogs* 'ķīla', *žuļiks* 'blēdis', 'krāpnieks'.

Arī **semantiskie jeb pozicionālie barbarismi** galvenokārt ir no vācu un krievu valodas, un dažkārt iespējama gan vienas, gan otras valodas parauga ietekme, t. i., tie ienāk valodā kā kalki — burtiski tulkojumi, turklāt burtiski tulko priedēklus un vārda saknes, kā arī konstrukcijas ar prievārdiem.

Ir burtiski tulkojumi, kas bagātina valodu, piemēram: *laikraksts* — Zeitschrift, *pildspalva* — Füllfeder, *izstāde* — выставка, *bezdarbība* — безделие, *lidzstrādnieks* — Mitarbeiter, сотрудник, *izraksts* — Ausschrift, выписка. Bet ir arī tādi burtiski tulkojumi, kas neatbilst latviešu valodas dabai, tie ir semantiskie jeb pozicionālie barbarismi, kas latviešu valodā sastop jau tur esošos literārās valodas vārdus, kuri izsaka tādus pašus jēdzienus. Tā tad semantiskie barbarismi ir latviešu valodas leksikas neliterāri sinonīmi, piemēram: *apgaismot* 'izskaidrot', *apgāzt* 'atspēkot', pierādīt pretējo, *atlaist* 'atvēlēt', 'piešķirt', 'izsniegt', *atrast* 'secināt', 'konstatēt', 'atzi', 'uzskatīt', *caur tiesu* 'tiesā', 'tiesas ceļā', *izbidīt* 'izvirzīt', 'izraudzīt', *izsmelt* 'izspriest', 'iztirzāt', 'pārrunāt', *uzstādīt* 'uzdot', *nozīmēt* 'parakstīt', 'izraudzīt', 'norīkot', *piekopt* 'veikt', 'nodarboties', *pievest* 'minēt', 'nosaukt', 'norādīt', *uzkrist* 'pārsteigt', 'durties acīs' u. c.

Arī šie barbarismi, tāpat kā leksiskie barbarismi, sīkstī turas valodā, taču valodas attīstības gaitā notiek to nepārtraukta kustība: arvien valodā spiežas jauni barbarismi — pēckara periodā no krievu valodas un pēdējos gados no angļu valodas —, daži ar laiku kļūst neaktīvi, daži ieiet sarunvalodā vai vienkāršrunas vulgārismu un žargonismu apakšpozīcijās.

Barbarismi latviešu valodā rodas divējādi. Pirmkārt, aizgūstot parādību kopā ar vārdu, bet tā vietā vēlāk radot latviešu valodas vārdu, piemēram: *beķeris* — *maiznieks*, *lēģeris* — *nometne*, *vakts* — *sardze*. Otrkārt, kad blakus latviešu valodas vārdam ievieš svešvalodas dubletu, parasti kā modes vārdu, piemēram: *sega* — *deķis*, *ligava* — *brūte*, *spilvens* — *ķisens*, *garšīgs* — *smeķīgs*, *likme* — *stavka*, *ceļazīme* — *putjovka*.

Barbarismu sakarā ir divas galvenās problēmas: kādus aizguvumus uzlūkot par barbarismiem un kādas ir barbarismu stilistiskās funkcijas.

Minēsim piemēru, kas raksturo barbarismu kvalificēšanas sarežģītību.

J. Kalniņš «Latviešu rakstniecības teorijā»<sup>1</sup> nosauc vairākus barbarismus un to vietā ieteic lietot latviskas cilmes vārdus. Par barbarismiem J. Kalniņš uzlūko arī vārdus *brūns*, *dienēt*, *strīde* (resp., *strīds*) un to vietā iesaka *ruds*, *kalpot*, *ķilda*. Prakse rāda, ka vārdam *brūns* vairs neizjūtam barbarisma nokrāsu, vārdiem *brūns* un *ruds* nozīmes ir diferencējušās, tāpat nozīmes un distributīvās (saistāmības) iespējas ir diferencējušās vārdiem *dienēt* — *kalpot*<sup>2</sup> un *strīds* — *ķilda*.

Attiecīgā laika tekstu speciāli pētījumi dotu dziļāku ieskatu par šo ietekumu objektīvo vai subjektīvo raksturu.

Vārdu aizgūšanā ir vērojami dažādi gadījumi aizgūto vārdu attieksmē pret aizguvēju valodu: a) aizgūtais vārds var tikt pilnīgi iekļauts valodā, ka to vairs neizjūt kā svešvārdu (*baļķis*, *dēlis*, *dabūt*, *karogs*, *puika*, *zēns*), b) aizgūtais vārds var būt internacionālisms (*alfabēts*, *eksāmens*, *garnizons*, *kongress*), c) aizgūtais vārds var būt vai kļūt par barbarismu (*ancuks*, *geldēt*, *puķovka*, *samosvals*).

Ne retumis gadās, ka aizgūtais vārds aizguvējā valodā ilgāku laiku nerod noteiktu kvalifikāciju (proti: pilnīgi apgūts vārds, internacionālisms, barbarisms), piemēram, *ķemme*, *birste* — *suka*, *šķēres* — *grieznes*, *brāķis* — *niece*, *žilete* — *asmenītis*, *lifts* — *celtnis*, *drukāt* — *iespiest*.

Aizguvumi savu kvalifikāciju iegūst praksē, kurā svarīga loma ir speciālistiem valodniekiem, kas arī ne katrreiz ir nemaldīgi. Jāņem vērā, ka aizguvumi ir liela leksikas bagātināšanas rezerve un retumis arī valodas piesārņotāji. Pie tam aizguvumi, kas sākumā šķiet barbarismi, valodas attīstības gaitā var kļūt par literārās valodas vārdiem, īpaši tais gadījumos, kad tiek diferencēta latviešu valodas vārda un aizguvuma nozīme vai vārda leksiski semantiskā varianta stilistiskais izlietojums,<sup>3</sup> piemēram: *šķirsts* — *zārks*, *ruds* — *brūns*, *lifts* — *celtnis*, *nosarkt pa visu ģīmi* (*ne seju*), *skābs ģimis*, *zirgu deķis*, *lupatu deķis*, *tas ir bleķis* 'neizdevies, nieks' (ne skārds), *tas ir spička* 'nieks' (ne sēr-kociņš) utt.

Tāpēc ik pa laikam jāpārskata tie aizguvumi, kas maina savu kvalitāti attieksmē pret literārās valodas normām.

<sup>1</sup> Kalniņš J. Latviešu rakstniecības teorija. — Jelgavā, 1892. — 26. lpp.

<sup>2</sup> Skat. Stengrevica M. Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — 357. lpp.

<sup>3</sup> Turpat.

Otra problēma barbarismu sakarā ir jautājums par barbarismiem kā latviešu valodas leksikas izteiksmes līdzekļu stilistisku rezervi.

Barbarismi kā stilistiska rezerve noder daiļliteratūras valodas stilā dažos publicistikas žanros (feļetonā, aprakstā) un sarunvalodā, pie tam literārajā sarunvalodā izmanto tikai tos, kam ir sarunvalodas raksturs, piemēram: *bode, gruntīgs, smērēt, musturs, pletizers, pucēt, šnabis, zenķis, zeperis, ziķeris; kulaks 'dūre', liste, malacis, prasts, raspuska, razbainieks* u. c.

Barbarismus galvenokārt izmanto daiļliteratūrā kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli attiecīgā fona un personāža valodas tipizēšanai un individualizēšanai. Barbarismiem piemīt stiliska un emocionāla ekspresija, kas parasti ir negatīva. Arī tāpēc šajā leksiskajā slānī ir lielas stilistiskās rezerves. Izmantojot barbarismus, labi jāapsver to lietojuma stilistiskā motivācija, jo barbarismi ir viens no vienkāršrunas leksiskajiem slāņiem. Barbarismi šauri jūtas savā apakšpozīcijā un tāpēc meklē savu izpausmi arī citās pozīcijās.

### 3.1.2.3.2. PARADIGMAS VIENKĀRŠRUNAS VĀRDU APAKŠPOZĪCIJA

Vienkāršrunas vārdu slānis, no vienas puses, cieši robežojas ar sarunvalodas leksiku, kā jau tika minēts<sup>1</sup>, no otras puses, — ar stilistiskiem vulgāriem, tas īpaši sakāms par lietvārdiem.

Vienkāršrunas vārdi pēc papildinformācijas satura un attieksmes pret literārās valodas normu ir pazemināta stila vārdi, kas atrodas stiliskajā paradigmā aiz sarunvalodas pozīcijas un vienkāršrunas pozīcijas barbarismu apakšpozīcijas.

Vienkāršrunas vārdiem ir spilgti negatīva vērtējošā ekspresivitāte. Šo leksiku izmanto ļoti tuvi pazīstami cilvēki privātās sarunās vai šādu sarunu mākslinieciskos atveidojumos. Vienkāršrunas vārdu semantisko grupu nav daudz. Šie vārdi galvenokārt apzīmē konkrētas, ikdienišķas īstenības parādības, kas saistītas ar cilvēka ķermeni, ārējo izskatu, ar cilvēka fizisko vai fizioloģisko darbību un rakstura īpašībām,<sup>2</sup> piemēram: *bāba 'slikta, nevīžīga, palaidusies sievietē', burlaks 'launs, bīstams cilvēks', gaudot 'raudāt', ķemmēt, ķepēt, rit — 'est', ļūļa, muļļa 'neveikls cilvēks', ļepa 'seja', ļerkstēt, pļerkšķēt 'plāpāt', noķēzīt 'aptraipīt', rēkt, zviegt 'smieties' u. c.: — Nesāc nu atkal gaudot. Tad es tūliņ bēgšu projām. (Blaumanis, N., 48.) Es neraudu, saimnieks, nekāds nu ņņa es nav, tikai, kad tā padomā, sāk skrobīties ap sirdi... (Ezera, N. b. m., 76.) Nu, ko es te pļerkšķu un pļerkšķu par sevi vien! Pastāsti kaut ko tu arī, Albert! (Ezera, N. b. m., 102.)*

Vienkāršrunas vārdi nenosauc nekā nepieklājīga vai rupja,

<sup>1</sup> Skat. tepat.

<sup>2</sup> Veidmāne R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 112.—113. lpp.

bet ar tiem izteiktā attieksme ir negatīva un robusta. Šajā ziņā šie vārdi robežojas ar vulgārismiem un bieži pat grūti no tiem nošķirami.<sup>1</sup> Šī jautājuma risināšanā, šķiet, jāņem vērā attiecīgā vārda funkcionālā nozīme. Tā, piemēram, vārds *mirla* ar nozīmi badakāsis, miesās vājš vārgulis savās funkcijās iesniedzas vienkāršrunas vārdu apakšpozīcijā, bet ar nozīmi 'maita, slikts, pretīgs cilvēks' tas varētu būt stilistisko vulgārismu sekundārā apakšpozīcijā. Līdzīgi tas ir ar vārdiem *mūlāps*, *muļļa* — 1) 'neveiklelis', 2) 'neciešams, nepatīkams cilvēks'; *slampa* — 1) 'nevīžīga sievietē', 2) 'palaistuve' u. c.

Vienkāršrunas vārdus izmanto vienkāršrunā kā šīs runas paveida vienu no izteicējiem, — daiļliteratūrā kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli vides un personāžu valodas tipizēšanā un individualizēšanā, — publicistikas dažos žanros un sarunvalodā kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli subjektīvās attieksmes izteikšanai un tipizēšanai.

### 3.1.2.3.3. PARADIGMAS VULGĀRISMU APAKŠPOZĪCIJA

Vulgārismi opozīcijā pret neitrālo leksiku atrodas pazemināta stila trešajā gradācijas pakāpē, tas ir, pēc sarunvalodas un vienkāršrunas vārdiem. Vulgārismi ir rupji vārdi resp. leksiski semantiskie varianti vai nu pēc jēdzieniskā satura, vai emocionāli ekspresīvās attieksmes. Ir leksiskie un stilistiskie vulgārismi.

**Leksiskie** vulgārismi ir tie, kas izsaka jēdzienus, kurus pieklājīgā runā nav pieņemts minēt. Tais gadījumos lieto eifēmismus, tas ir, attiecīgo jēdzienu izsaka ar vispār lietošanai pieņemtiem vārdiem. Te ietilpst vārdi, kuru nosauktie priekšmeti neatbilst ētikas normām. Leksisko vulgārismu latviešu valodā nav mazums. Par to liecina Kr. Barona speciālais Latvju dainu sējums.

Vulgārismus aizstāj ar terminiem vai eifēmismiem.

**Stilistiskie** vulgārismi ir tādu reāliju nosaukumi, kas pašas par sevi neizsaka nekā nepieklājīga vai rupja. Šos vārdus pieklājīgā runā nelieto tikai tāpēc, ka šo vārdu emocionāli ekspresīvā informācija izsaka runātāja necieņu un rūgtumu pret nosaukto reāliju.

Stilistisko vulgārismu apakšpozīcijā funkcionē 1) dažādu dzīvnieku nosaukumi: *aita*, *auns*, *cūka*, *čūska*, *ērzelis*, *gnīda*, *gous*, *kleperis*, *kraķis*, *lapsa*, *lops*, *odze* u. c.; 2) dzīvnieku daļu nosaukumi: *purns*, *žauna* u. c.; 3) dažu priekšmetu un to daļu nosaukumi: *lauska*, *lupata*, *sakārnis*, *skranda* u. c.; 4) būtnu nosaukumi, kas tos nicinoši raksturo: *maita*, *mirla*, *mūlāps*, *sprāgoņa* u. c.

<sup>1</sup> Skat. *Veidmane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 112.—117. lpp.; *Laua A.* Latviešu leksikoloģija. — 85.—87. lpp.

Vulgārismi pēc cilmes var būt arī barbarismi un pēc funkcijas žargonismi.

Leksiskos vulgārismus nelieto. Ļoti retos izņēmuma gadījumos tie sastopami daiļliteratūrā un nepieklājīgā, vulgārā vienkāršrunā.

Stilistiskos vulgārismus un lamu vārdus izmanto vienkāršrunā, daiļliteratūrā un arī citos runas/teksta tipos kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli, piemēram:

*Viņam, pagāni, solijušies atbraukt pretim, bet vilka mātiņas, neatbraukuši. (Jaunsudrabiņš, A., 8.) — Lops! — viņa iesaucās un grūda man ar abām dūrēm sānos. (Jaunsudrabiņš, A., 8.) — Lopi, tādi! Razbainieki un postaļnieki! (Upits, Z. z., 110.). (Tā Brīviņš izsaka savu neiecietību pret sīkajiem pusgraudniekiem, rentniekiem.)*

Vulgārismi ir ar spilgti stilistisku un emocionāli ekspresīvu nokrāsu. Tie izsaka negatīvu attieksmi. Tāpēc tos izmanto satīriskajā, bet jo īpaši ironiskajā stilā.

Vulgārismi un lamu vārdi ir neliterārās valodas leksika, — to lietojumam jābūt motivētam.

Stilistiskie vulgārismi no vienkāršrunas vārdiem atšķiras ar rupjuma pakāpi, kas realizējas vārdu nozīmju papildkomponentos. Vulgārismiem ir izteikti rupja ekspresīvā attieksme. Tie ir rupji, nepieklājīgi jau ar savu jēdzienisko nozīmi.

Vulgārismu un lamu vārdu atšķirības, domājams, nav leksiski semantiskas, bet sintaktiski stilistiskas, piemēram: sal.:

*Bet kur jau cilvēka nav, tur nav, mūlāps bijis, mūlāps paliek. (Upits, Z. z., 105.); .. tāda sprāgoņa un čīkstule, kas viņu te aicināja žēlot! (Upits, Z. z., 418.); Gaudio, gaudio, maita tāda, tikpat neko nevar sagaudot. (Upits, Z. z., 127.); Vai tu, sātan, man tos ratus ar taisi vai ne? (Upits, Z. z., 250.)*

### 3.1.2.3.4. PARADIGMAS ŽARGONISMU APAKŠPOZĪCIJĀ

Žargonismi opozīcijā pret neitrālo leksiku pēc nozīmes stiliskā papildkomponenta atrodas pazemināta stila pēdējā pakāpē. Žargons un tā leksika nav pašas valodas attīstības rezultāts, bet sākotnēji ir nevalodisku apstākļu produkts — mākslīga sazināšanās sistēma, piemēram, senatnē tirgotājiem, arī zagļiem, krāpniekiem, lai pārējie nevarētu saprast runāto. Pēc šī modeļa ir radušies arī žargonu atdarinājumi latviešu valodā, piemēram, kārkļuvāciešu, amatnieku, ielas puiku, skolēnu u. c. žargoni ar tiem raksturīgu leksiku. Paradigmas žargonismu apakšpozīcijā ir vairāki apakšslāņi:

1) pašvalodas žargonismi: *atliet* 'atstāstīt', *čoris* 'četrnieks', *čupā* 'salauzts, beigts', *dragāt* 'skriet', *drēbe* 'labā lieta', *graķene* 'grāmata', *iespert* 'ielikt atzīmi', *norauties* 'pieķert pie nedarbiem', 'dabūt sodu', *piešūties* 'piesieties, uzmākties', *senči* 'vecāki', *tes-*

ties 'kauties', *trauks* 'alkohola pudele', *vecis* 'ists vīrs, draugs', *videne* 'vidusskola' u. c.

2) barbarismu žargonismi: *drope* 'dzeršana', *ļačs* 'tēvs', *ģida* 'meitene', *gočēn* 'goda vārds', *klārēt* 'stāstīt', *koko* 'galva', *moins* 'sveiks', *mutere* 'māte', *saštaukāt* 'sasist', 'piekaut', *skrobe* 'dusmas', *šancēt* 'strādāt', *totāli* 'ļoti', *truņņities* 'baidities', *učene* 'skolotāja' u. c.

3) vulgārie žargonismi: *mačka* 'nekārtīga, izlaidīga sievietē' u. c.

Kā redzams, žargonismi arī var būt patstāvīgi un konsituatīvi. Patstāvīgie jeb marķētie ir visi barbarismu žargonismi, daļa vulgāro barbarismu (kas aiz ētiskiem apsvērumiem netika nosaukti) un daļa pašvalodas žargonismu, kā, piemēram, *čoris*, *graķene*, *videne* u. c. Konsituatīvie jeb nemarkētie ir rakstu valodā lietojamie latviešu valodas vārdi, kuriem piedēvēta kāda nozīme žargona funkcijā, piemēram, *atliet* 'atstāstīt', *drēbe* 'laba lieta', *norauties* 'pieķert pie nedarbiem, dabūt sodu' u. c.

Žargonismi pēc nozīmju papildkomponentiem nav vienveidīgi, daži pat pretendē uz sarunvalodas vārdu funkcijām (*izkrist* (eksāmenā), *špikot*).

Žargonismus lieto sarunvalodā attiecīgo sociālo grupu pārstāvji, daiļliteratūrā dažos publicistikas žanros un sarunvalodā kā mākslinieciskās izteiksmes līdzekli.

Latviešu daiļliteratūrā ir atspoguļoti vairāki žargoni, piemēram, kārkluvāciešu, amatnieku, ielas puiku, skolēnu utt. Žargonismus daiļliteratūrā izmanto dažādu sociālo grupu pārstāvju valodas tipizēšanai un individualizēšanai. Žargonismi ir runātāja un valodas nekulturālības pazīme.

Ar žargonismiem var izteikt dažādu nokrāsu negatīvu attieksmi. Šo īpašību izmanto daiļliteratūrā.

Žargonismi ir vizuālākais, nekulturālākais valodas slānis, tāpēc pat motivēts to lietojums ir labi pārdomājams. Sajā sakarā zināmas pretenzijas var tikt izvirzītas pret tām tendencēm, kas vērojamas pēdējo gadu daiļliteratūrā. Rakstnieks ir ne tikai vārda mākslinieks, bet arī vārda kopējs un sargātājs. Sai virzienā jāsaasina uzmanība arī žurnālistiem un skolotājiem, lai nebūtu tā, kā to saprātīgi rādījis A. Ločmelis savā satīriskajā dzejolī «Valodas kultūra»:

«Skaistā saskaņā lai vārdi saistās,

Dzimtā valoda lai zied kā rožu dārzs!»

Lektors beidza.

Students teica:

«Klārs!»

Nodaļā par stilisko paradigmu tika aplūkoti šīs paradigmas komponenti, t. i., tika dots pārskats par paradigmas pamatpozīciju un apakšpozīciju leksisko sastāvu, tā īpatnībām. Redzējam, ka leksika stiliskā aspektā, tāpat kā funkcionālie stili, ir noteiktās

attieksmēs pret literārās valodas normām un ar dažādām stilistiskām potencēm, no kurām te galvenokārt tika akcentētas leksiskas stiliskās iespējas, emocionāli ekspresīvā bagātība atklājas citas paradigmas — emocionāli ekspresīvās paradigmas sistēmā.

### 3.1.3. EMOCIONĀLI EKSPRESĪVA PARADIGMA

#### 3.1.3.0. EMOCIONĀLI EKSPRESĪVĀS PARADIGMAS IZPRATNE

Leksiskās paradigmas diferencējošais komponents ir vārda funkcionējošā nozīme, ko savās potencēs iekļauj vārda otrs komponents — skaņa vai skaņu komplekss noteiktā formā. Vārdu funkcionējošās nozīmes valodā veido noteiktas leksiski semantiskās sistēmas, ko var kvalificēt arī ar terminu leksiski stilistiskās sistēmas.

Iepriekš tika aplūkota pamatinformāciju niansētāja paradigma, kuras pamatā ir vārda denotatīvā nozīme, ko realizē vārda nozīmes galvenais un sekundārais komponents (3.1.1.), kā arī stiliskā paradigma, ko realizē vārda nozīmes sekundārais komponents, kas izsaka stilisku papildinformāciju (3.1.2.).

Emocionāli ekspresīvās paradigmas satura realizētāji ir vārda leksiskās nozīmes papildkomponenti jeb sēmas, kas, kā jau minēts,<sup>1</sup> izsaka komunikatora subjektīvo attieksmi pret runas objektu, adresātu un vidi, norādot uz

- 1) subjektīvu vērtējumu,
- 2) jūtām, izjūtām jeb emocijām,
- 3) gribas izpausmēm.

Emocionāli ekspresīvās informācijas saturs ir ļoti daudzveidīgs un niansēts, tas var būt ietverts pašā vārdā kā patstāvīga nozīmes nianse, un to var realizēt konsituācija. Tā kā pēdējais faktors emocionāli ekspresīvās informācijas sakarā ir ļoti būtisks, tad lietderīgi ielūkoties valodas aktualizācijas, īpaši papildinformācijas aktualizācijas, līdzekļos.

Šeit aktualizācijas līdzekļi ir gan valodiski, gan nevalodiski.

I. Valodiskie aktualizācijas līdzekļi ir fonētiski, morfoloģiski, leksiski un sintaktiski.

1. No fonētiskajiem izteiksmes līdzekļiem visbūtiskākā ir teikuma intonācija, kas vienlaicīgi ir ne tikai attiecīgā runas stila un komunikāta (izteikuma — *Jāni, nāc šurp!*; izsacījuma — *Jāni! Ū — u!*) + (vārda sakarā tas ir konteksta), bet arī paša vārda parādība.

L. Ceplītis pētījumā par runas intonāciju<sup>2</sup> rāda, kā ar runas intonāciju saistīta cilvēka psihs darbība (domāšana, gribas izpausmes un arī jūtas, sajūtas), kā arī uzskatāmi akcentē intonā-

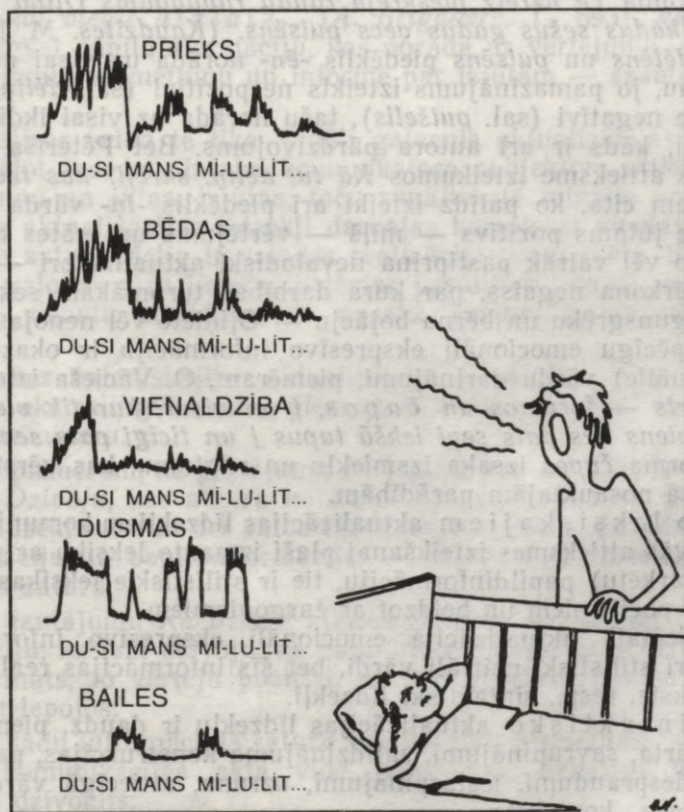
<sup>1</sup> Skat. tepat 1.3.

<sup>2</sup> *Цеплитис Л. К.* Анализ речевой интонации. — Р., 1974. — С. 203 и след.

cijas kā valodas parādības autonomiju.<sup>1</sup> Intonatīvā informācija ir relatīvi patstāvīga, tā nav atkarīga no leksiskās un gramatiskās informācijas, tā ir līdzīga emociju valodai, jo, piemēram, prieks, dusmas utt. var būt izteiktas leksiski un gramatiski dažādi veidotos izteikumos un izsacījumos un otrādi — ar vienu un to pašu teikumu, atšķirīgi intonējot, var izteikt dažādu informāciju.

Tā, piemēram, vārdu *brālis, kaimiņš, skolotājs* izsacījumos *Brāl! Kaimiņ! Skolotāj!* pamatinformācijas saturs nosauc adresātu, pievērš tā uzmanību, bet papildinformācija var būt ļoti dažāda atkarā no intonācijas veida. Tā var izteikt dažāda satura vērtējumu — cildinājumu, pārmetumu, nopēlumu utt. — un dažāda veida jūtas un izjūtas — prieku, bažas, dusmas, bailes utt. Intonācija ir tāds pats valodas materiālais rādītājs kā fonēma fonētikā, morfēma vārdā, vārds teikumā un teikums tekstā.

Kā šīs emocionālās informācijas materializācijas fiksējums izskatās oscilogrammā, dziedot vienus un tos pašus vārdus ar



<sup>1</sup> Par intonācijas elementiem un tās lietošanu skat. turpat un *Ceplītis L., Katlape N. Izteiksmīgas runas pamati.* — R., — 110. un sek. lpp.

dažādām intonācijas niansēm, labi rāda grafiskais atveidojums V. Morozova grāmatā par emociju valodu.<sup>1</sup>

Fonētikas parādības darbojas visos valodas līmeņos — fonētikas, morfoloģijas, leksikas, teikuma, teksta līmenī. Emocionāli ekspresīvās aktualizācijas sakarā vēl jāpiemin vārda emfātiskais (<gr. *emphatikos* — teikts pacilātā tonī; izteiksmīgs) uzsvars, kas arī ir fonētisks emocionāli ekspresīvs aktualizators, piem., *let galvu at'gāzis*.

2. No morfoloģiskajiem aktualizācijas līdzekļiem komunikatora subjektīvās attieksmes izpausmes sakarā nozīmīgi ir afiksi (piedēkļi un priedēkļi).

Tā, piemēram, subjektīvo vērtējumu un arī jūtas var izteikt ar piedēkļiem *-el-* (*puīselis, mājele*), *-en-* (*čigānene, neglītene*), *-ēn-* (*puisēns, baļķēns*), *-iņ-* (*māmiņa, siltumiņš*), *-it-* (*puisītis, maizīte*), *-sniņ* (*naksniņa, sirsniņa*), *-tiņ-* (*ūdentīņš, uguntiņa*), *-ul-* (*snaudule, čikstulis*).

Izteikumā *Te uzreiz pieskrēja rāudu raudādams Oļiņa dēlēns Pēteris, kādus sešus gadus vecs puisēns*. (*Kaudzites*. M. 1., 31.) vārdos *dēlēns* un *puisēns* piedēklis *-ēn-* norāda uz visai neitrālu vērtējumu, jo pamazinājums izteikts ne pozitīvi (sal. *dēliņš, puisītis*), ne negatīvi (sal. *puīselis*), taču norāda uz visai ikdienišķu attieksmi, kāds ir arī autora pārdzīvojums. Bet Pēteriņa mātes Oļiņietes attieksme izteikumos *Kā tu, dēliņ, skrēji? kas tev kait?* ir pavisam cita, ko palīdz izteikt arī piedēklis *-iņ-* vārda formā *dēliņ*. Te jūtams pozitīvs — mīļš — vērtējums un mātes uztraukums, ko vēl vairāk pastiprina nevalodiski aktualizatori — tuvojošais pērkona negaiss, par kura darbības turpmākām sekām — mājas ugunsgrēku un bērna bojāeju — Oļiņiete vēl nenojauš.

Ar spēcīgu emocionāli ekspresīvo informāciju ir okazonālie (individuālie) vārdu darinājumi, piemēram, O. Vācieša izteikumā *Ir iedzerts — forumos un čupos, / un visur, kur tik vien nav būs: / viens nes pats sevi iekšā tupus / un ticīgi pats sevi lūdz*. vārda forma *čupos* izsaka izsmieklu un rūgtumu, kas vērsti pret izteikumā nosauktajām parādībām.

3. No leksiskajiem aktualizācijas līdzekļiem komunikatora subjektīvās attieksmes izteikšanai plaši izmanto leksiku ar patstāvīgu (marķētu) papildinformāciju, tie ir stilistiskie leksikas slāņi, sākot ar poētismiem un beidzot ar žargonismiem.

Implicētajā aktualizācijā emocionāli ekspresīvo informāciju iegūst arī stilistiski neitrāli vārdi, bet šīs informācijas realizētājs ir konteksts, resp., sintaktiski līdzekļi.

4. Sintaktisko aktualizācijas līdzekļu ir daudz, piemēram, vārdu kārtā, savrupinājumi, salīdzinājuma konstrukcijas, paskaidrojumi, iespraudumi, iestarpinājumi, uzruna, attiecīgā vārda apkaime, resp., konteksts.

<sup>1</sup> *Morozovs V. Emociju valoda dzīvnieku un cilvēku pasaulē. — R., 1988. — 179. lpp.*

Tā, piemēram, iepriekš tika minēts, ka piedēklis *-ēn-* pats par sevi neizsaka spilgtu papildinformāciju, taču, ja vārdu ar piedēkli *-ēn-* izmanto salīdzinājuma konstrukcijā, tad tas var izteikt komunikatora subjektīvu attieksmi. Izteikumā *Es redzu, tu esi nosalis kā vēdzēlēns* (A. Upits, K. r. XII, 109.) vārdā vēdzēlēns piedēklis *-ēn-* palīdz realizēt pozitīvu attieksmi un izsaka līdzcietīgu pārdzīvojumu. Vai, piemēram, izteikumā *Skraida kā kumelēns!* vārds *kumelēns* ar morfēmu *-ēn-* izsaka uzslavu un prieku.

Emocionāli ekspresīvās informācijas sakarā ļoti būtisks aktualizācijas līdzeklis ir konteksts. Tā, piemēram, viens un tas pats vārds *ak* dažādos kontekstos izsaka atšķirīgu informāciju. Izteikumā *Beidzot ak laime! tomēr atrodas* (R. Ežera. Dz. s. b., 207.) vārds *ak* izsaka prieku, pozitīvu vērtējumu, bet izteikumos *Ak, tu nešķīstais kuston!* *Kur tev sātana izdzimumam jādzenas...* (E. Rudzītis. S. b., II, 76.) vārds *ak* izsaka dusmas un pārmētumu, nicinājumu.

Vai, piemēram, izteikumā *Jā, jā, bet ko tas līdz, kad to nopelnīto atkal viegli aizlaiž..* (A. Brigadere. T., 693), vārds *aizlaist* iegūst papildinformāciju, kas norāda uz vērtējumu — izsaka nosodījumu, pārmētumu un informē par izjūtām — sašutumu, nepatiku.

Analīzes veidā te tika minēti galvenie aktualizācijas līdzekļi, akcentējot tos, kas izsaka komunikatora subjektīvo attieksmi, — vērtējumu un jūtas, izjūtas, taču runā/tekstā minētie un arī neminētie aktualizācijas līdzekļi darbojas kompleksi vienlaicīgi vairāki, jo aktualizācija ir valodas realizācija runā/tekstā. Bet runā/tekstā valodas visu līmeņu sistēmas parādītas atlases veidā, manifestē vienotā struktūrā, ko nosaka komunikācijas saturs un vide.

II. Bez valodiskajiem aktualizācijas līdzekļiem ir arī nevalodiskie, ekstralingvistiskie, piemēram, komunikācijas akta vide, žesti, mīmika u. c.

Tā, piemēram, uz jautājumu *Kā dzīvo?* var dot atbildi ar vienu vārdu *Dzīvoju*, kas atkarā no dažādiem nevalodiskiem aktualizācijas līdzekļiem (un arī valodiskajiem) var izteikt dažādu pamatinformāciju un papildinformāciju, — arī dažādu emocionāli ekspresīvo saturu.

Uz jautājumu *Kā dzīvo?* atbilde *Dzīvoju* var izteikt pamatinformāciju, ka labi dzīvoju, un papildinformāciju, ka ar dzīvi esmu apmierināts, to vērtēju pozitīvi, ka izjūtu prieku par savu dzīvi vai pat lepojos.

Uz šādu informācijas saturu var norādīt, piemēram:

- a) komunikācijas akta vide, piemēram, bagātīgi iekārtots, grezns dzīvoklis;
- b) mīmika: apmierināta, lielmanīga, smaidīga sejas izteiksme;
- c) rokas žests: pacelta roka ar dūrē saņemtiem pirkstiem un īkšķi uz augšu.

Tie paši nelingvistiskie aktualizatori var izteikt arī pavisam citu informāciju, piemēram, var norādīt, ka dzīvoju slikti, ar dzīvi neesmu apmierināts, to vērtēju negatīvi, esmu bēdīgs.

Uz šādu informāciju var norādīt, piemēram:

a) komunikācijas akta vide, piemēram, trūcīga, nabadzīga, nekārtībā esoša dzīvojamā telpa;

b) mīmika: neapmierināta, bēdīga, saviebusies sejas izteiksme;

c) roku žests: tās nevarīgi paceļot un paplātot.

Šai dažādi ekstralingvistiskajai aktualizatoru realizētai informācijai paralēli var darboties lingvistiskie aktualizatori, piemēram, izteikuma intonācija.

Kad pamatos ir aplūkoti galvenie aktualizācijas līdzekļi, rodas jautājums, kāds ir tas leksiskais fonds, kas veido emocionāli ekspresīvā satura repertuāru.

Tas ir divējāds:

pirmkārt, tie ir vārdi, kas paši par sevi satur emocionāli ekspresīvu informāciju,

otrkārt, tie ir vārdi, kas tiešajā nozīmē ir stilistiski neitrāli, bet pārnestā nozīmē, kā jau tika rādīts, var izteikt emocionāli ekspresīvu informāciju.

1. Vārdi ar patstāvīgu emocionāli ekspresīvo informāciju ir visi paaugstināta stila vārdi (dažādu slāņu poētismi, pozitīva satura sarunvalodas vārdi) un pazemināta stila vārdi (negatīva satura sarunvalodas vārdi, barbarismi, vienkāršrunas vārdi, vulgārismi, žargonismi).

Šo leksisko slāņu vārdiem nav raksturīga polisēmija, jo vairums no tiem ir neitrāla vārda sinonīmi, kuru semantika ir it kā šī neitrālā vārda viena no leksiskajām nozīmēm; piemēram, *liels* (neitr.) — *dižs* (poēt.) — *brangs* (sar.); *gulēt* (neitr.) — *dusēt* (poēt.) — *čučet* (sar.) — *sust* (sar.) — *pūt* (vienk.); *kliedzējs* (neitr.) — *brēcējs* (sar.) — *blauka* (sar.) — *kvēkšķis* (sar.) — *rikle* (vienk.).

Šo slāņu vārdu papildinformācija ir tik tieša un noteikta, ka tos parasti nav iespējams lietot citā nozīmē. Tāpēc arī piemēram, kontekstuālie sinonīmi tiek uztverti tikai šajā pārnestajā nozīmē: *Kā vakarā likās gultā, tā suta līdz brokastīm; Tas nu gan ir skaļais rikle!* Vai, piemēram, izteikumā *Visu viltību un ļaunu / Gribēja viņi izdeldēt / Un starp visiem vienlīdzības / Brīvestības sēklu sēt* (Aspazija, M. dz. u. d., II, 163.) poētisms *brīvestība* informē par 1) komunikācijas situāciju, resp., daiļliteratūras stilu un, 2) izsakot a) cildinājumu un b) gandarijumu, norāda uz svinīgu emocionālu pacēlumu.

Vārdi, kas pamatnozīmē, arī tiešajās nozīmēs ir neitrāli, pārnestās un atvasinātās nozīmēs var būt ar emocionāli ekspresīvu informāciju, piemēram, teikumā *Ar to* (spieķa galā iedzītu naglu) *viņš nikni cirta zemē.* (Indrāne, M., 20.) vārds *cirta* izsaka to pašu, ko vārds *durt*, un vēl informē, 1) ka tā lietojums ir sa-

runvalodai raksturīgs un 2) tas izsaka autora subjektīvo attieksmi pret runas objektu un situāciju, norādot a) uz komunikatora negatīvo subjektīvo vērtējumu un b) uz nervozo neapmierinātības pārdzīvojumu.

Vai, piemēram, teksta fragmentā *Elza! Vai tev prāts! Nāc nost no ledus! Elza!* (E. Zālīte, A. r., 61.) vārds *Elza* ir īpašvārds, kādā nosaukta kāda sieviete, tāda ir arī šī vārda informācija. Taču dotajā konsituācijā šis vārds iegūst bagātīgu papildinformāciju, kas norāda ne tikai uz teksta piederību sarunvalodas stilam, bet sniedz arī emocionāli ekspresīvu informāciju, norādot uz komunikatora pārdzīvojumu — uztraukumu, bailēm un uz situācijas negatīvo novērtējumu.

Minētie piemēri rāda, ka neitrālie vārdi aktualizācijā var iegūt stilistisku informāciju. Un ne tikai neitrālie vārdi, bet arī stilistiski marķētie aktualizācijā realizē attiecīgo informācijas variantu vai iegūst jaunu papildu informāciju. Daži piemēri.

1) Vārds *mērkaķis* tiešajā nozīmē ir stilistiski neitrāls, bet, metaforiski lietots, tas iegūst papildinformāciju «*Astoņdesmit pieci gadi,*» *Osis teica, «kas tāds mērkaķis vairs par muižas vadītāju!»* (A. Upīts, Z. z., 158.) Šajā piemērā vārda *mērkaķis* pamatinformācija ir pat pavisam reducēta, primārā kļūst papildinformācija, kas norāda ne tikai uz komunikācijas vidi, bet arī uz emocionālās ekspresijas saturu: runātāja vērtējums negatīvs — nicinošs, izsmiejošs un manāma labsajūtas, pārākuma izjūta.

2) Vārds *miņa* nav neitrāls, tas tiešajā nozīmē ir poētisms *Man sirdi to dienu miņa / Kā tāla dziesma vēl skan...* (B. Saulītis, C. p., 63.), bet aktualizācijā tas var iegūt pilnīgi citu informāciju, piemēram, izteikumā *.. par ko gan var lauzīt galvu, ja ne par šo pasaules klaiņotāju, no kura nu jau turpat piecus mēnešus nav ne ziņas, ne miņas.* (R. Ezera. Z., 355.) vārda forma *miņas* (tāpat kā *ziņas*) norāda, ka ne tikai par minēto personu nekas nav zināms, bet informē arī 1) par izteikuma sarunvalodas raksturu un 2) par komunikatora a) neapmierinātību, bažām, sašutumu un b) pārmetumu, nosodījumu.

3) Vārds *māte* stilistiski neitrāls, *māmiņa* jau izsaka maigumu, mīlumu, prieku, tātad piedēklis *-iņ-* realizē stilistisku un emocionāli ekspresīvu papildinformāciju. Taču konsituācijas aktualizācijā šis vārds var kļūt stilistiski vēl bagātāks. Tā, teksta fragmentā *Zēns klibodams, galvu ar rokām aptvēris, metas skriet, skaļi bļaudams: «Mā-ā-miņ!» Māja sāk degt.* (V. Spāre, C. s., 454.) vārdam *māmiņ* bez tam pašam par sevi esošā satura ir vēl papildinformācija par komunikatora pārdzīvojumu — šausmām, bailēm, negatīvo attieksmi pret notikumiem un par gribas izpausmi — izmisīgu saucieni pēc palīdzības.

Piemēri jau rāda, ka aktualizācijas līdzekļi ir dažādi. Šie līdzekļi var būt, kā jau minēts, lingvistiski, verbāli (<lat. verbalis: mutvārdu, vārdiem izteikts) jeb valodiski un ekstralingvistiski (ekstra.. <lat. ekstra.: piedēklis ar nozīmi ārpus,

ārā) jeb nevalodiski, tas ir, tādi, ko veido komunikācijas vide, apstākļi, situācija.

Visi aktualizācijas līdzekļi darbojas gan pamatinformācijas izteikšanā gan stiliskās un emocionāli ekspresīvās informācijas realizēšanā. Taču emocionāli ekspresīvās informācijas nianses ir tik daudzveidīgas, bagātas, ka to sakarā vēlams detalizētāk ieskatīties aktualizācijas jautājumos.

Uz vārdu emocionāli ekspresīvo informāciju un tās saturu cenšas norādīt jau vārdnīcās. Tajās tiek dotas, piemēram, šādas norādes: ironiska ekspresīvā nokrāsa, nievīga ekspresīvā nokrāsa, poētiska stilistiskā nokrāsa, tautas poētisms — folkloras valodai raksturīga stilistiskā nokrāsa<sup>1</sup>; humoristiska nokrāsa<sup>2</sup> u. c.

Jāņem vērā, ka šis emocionāli ekspresīvais vārda informācijas saturs galvenokārt ir izsecināts no paša vārda, taču vārdu dzīve tekstā ir daudz daudzveidīgāka, bagātāka. Tekstā vārdi cenšas izteikt visniansētāko autora attieksmi pret teikto un uzrunāto.

Subjektīvais vērtējums var būt ļoti pozitīvs. Tas var sākties ar cildinājumu, uzslavu, atzinību un šis gradācijas skalas pretpolā var pāriet negatīvā saturā, kas norāda uz pārmetumu, nosodījumu, nopēlumu, nievājumu, izsmieklu, nicinājumu.

Arī jūtas un izjūtas var būt tik bagātas un niansētas, ka vārdā izteikto tā saturu dažkārt pat grūti formulēt. Vārdā izteiktais jūtu un izjūtu pārdzīvojums var būt gan priecīgs, kas izsaka sajūsmu, lepnumu, apmierinātību, gan bēdīgs, kas saistās ar bažām, šaubām, uztraukumu, bailēm, šausmām, sāpēm; tas var izteikt arī nepatiku, dusmas, niknumu, gan arī pārmetumu, nosodījumu, nopēlumu utt., kas vienlaicīgi pauž arī noteikta satura gribas izpausmes.

Ar vārdu izteiktās gribas izpausmes arī ir ar ļoti dažādu saturu, sākot ar pavēli, rīkojumu, brīdinājumu, aizrādījumu un beidzot ar pamudinājumu, aicinājumu, lūgumu.

Taču stilistisko parādību analīzes sakarā jācenšas diferencēt tās parādības, kas izsaka pamatinformāciju, — stilistiski neitrālās un tās, kas izsaka papildinformāciju, — stilistiskās. Sajā sakarā turpmākajos pētījumos īpaša vērība būtu pievēršama verbālai gribas izpausmju kvalificēšanai, jo pavēle vai lūgums var izteikt pamatinformāciju, bet to izpausmes nianses var arī rādīt autora subjektīvo attieksmi. Piemēram: vārdu *Mierā!* varam izteikt ar niknumu, naidu, gan arī draudzīgi, pat mīli.

Šāds emocionāli ekspresīvās papildinformācijas sadalījums semantiskos blokos ir stilistisko parādību analīzes rezultāts, «dabā», t. i., valodā, šajā gadījumā vārdā, pie tam vienā un tajā pašā vārdā var būt ietverta gan subjektīvā vērtējuma, gan jūtu, iz-

<sup>1</sup> LLVV, I, 17. lpp.

<sup>2</sup> LVSU, 7. lpp.

jūtu, gan gribas izpausmes informācija, gan arī informācija par komunikācijas akta vidi, resp., funkcionālajiem stiliem.

Tā, piemēram, izteikumā *Kur, zēniņ, snīpis, vannā pluncājas?* vārds *snīpis* informē: 1) ka tas ir sarunvalodas funkcionālā stila vārds, 2) ka tas ir humoristiskā emocionāli ekspresīvā stila vārds, jo autora attieksme pret degunu un tā īpašnieku ir a) pozitīva — labsirdīgi humoristiska, b) pārdzīvojums pozitīvs — autora apmierināts vai pat priecīgs. Vai, piemēram, izteikumā *Topi, audzi brīvā Latve / Brīvu tautu kopībā!* (*J. Rainis*, L. t. dz., 238.) vārds *Latve*, būdams poētisms, norāda uz (1) daiļliteratūras stila (2) emocionāli svinīgu pacēlumu, kas izsaka (a) cildinājumu un (b) lepnumu.

No visa iepriekš teiktā par emocionāli ekspresīvo paradigmu izriet, ka to realizē divu veidu semantiskie bloki: subjektīvā vērtējuma un jūtu, izjūtu emociju semantiskais bloks, kas būtībā ir emocionāli ekspresīvā satura mikroparadigmas.

### 3.1.3.1. SUBJEKTĪVĀ VĒRTĒJUMA MIKROPARADIGMA

Subjektīvā vērtējuma mikroparadigma ir daudzveidīga, kuras komponentu opozīcijas pretpolos ir ļoti pozitīvs vērtējums (cildinājums, uzslava, atzinība) un ļoti negatīvs vērtējums (nopēlums, nievājums, izsmiekls).

Ir iespējams fiksēt šīs mikroparadigmas vairākus komponentus.

1. Komponenti, kura vārdi izsaka cildinājumu, uzslavu, atzinību, piemēram: *Taču viņam jaunā audze ne tikai jāiemāca lasīt un rakstīt, bet jārāda tai arī pareizas dzīves ceļš, tas jāapgaišmo... Lūk, viņa — tautskolotāja istā būtība.* (*Dorbe*, T. 1., 239.) *Un nezīnu lielākas brīves, / Kaut visi to sauktu par nieku.* (*I. Auziņš*, S., 124.) *Malacis, tētuk! — Revīta uzslavēja, Man patīk ātri braukt!* (*Viksna*, «Karogs», 1986, 8. nr., 97.) *Un līme, vislabākā galdnieku līme. O, tas bija to vērts. Kārtīga līme, labs finierējums!* (*A. Snips*, N. r., 19.)

2. Komponenti, kura vārdi pozitīvo vērtējumu izsaka sirsnīgā, maigā, mīļā attieksmē pret runas objektu.

*Cučiet, guliet, mazajie bērniņi.* (S. g., 105.) *Mazi bērni, mazi bērni, Mazu bērnu valodiņa: Sasēduši saulītē, Kā strazdiņi užināja.* (S. g., 101.) — *Ko tu vēlies? Ko tu gribi, mazulīt?* (S. Viese, R., 142.) *Ak, mežezers, tumšais, cik jauks esi tu!* (*F. Bārda*, Z. d., 206.)

3. Komponenti, kura vārdu saturs kaut ko neatzīst, izsaka pārdomas, šaubas, neizpratni, pārmetumu.

*Ed kā zirgs, bet strādā kā gailis.* (*Sakāmvārds.*) *Man šķiet dīvaini, ka rudeņos dažkārt talcinieces, kartupeļus vācot, činkst, .. ja rasīna sīks lietutiņš* (*P. D.* 1976, 6. III, 2.) *Varbūt sava daļa taisnības bija bībeles murgam, ka tēvu grēki piemeklē bērnus*

līdz septītam augumam (B. Saulītis, L. p. 1., 232.) — Kur tu biji? — mātē centās runāt cieti. — Staigāju. — Anna! Tu nebiji viena pati. (D. Zigmonte, L. 1., 133.) *Hm, nevarot saredzēt? Vai tas Lielais Silis tik sīks, ka nevar saredzēt?* (J. Ezeriņš, D. s., 265.)

4. Komponenti, kuru vārdi izsaka nosodījumu, nopēlumu:

— *No nieka suņa nobijies! Nu pasaki, kas tas par puiku — bez drosmes. Zaķupastala.* (Skujiņš, V., 11.) *Sirds dziļumos jau tūdaļ zināju, ka pietrūks kaut kā, lai neietu līdz galam, ka esmu gļēvulis.* (Lāms, «Karogs», 1968., 4. 30.) *Kur esi tu, cilvēk, stājies ceļā šiem septmaņiem un spekulantiem!* (Cīņa, 1986, 22. II, 4.) *Valdi! — Viņš tiši meklēja drauga niknās acis. — Viriem nepatīk, ka tu ar viņu, ar Sabini...* (E. Līvs, V. d. u., 152.) *Lai dzīvo utubungas miljonāri! Ptui! — Resnais Joahims nemākulīgi nospļāvās, tik tik netrāpot sev uz mēteļa.* (A. Snips, N. r., 18.)

5. Komponenti, kuru vārdi izsaka nievājumu, nicinājumu: *Lai kāds Šmidre kā darbonis, bet gudri spriedelējumi viņam nebija kabatā jāmeklē — viens pats aizrunāja visus piecus.* (Lāms, «Karogs», 1968., 3.8.) *Viņam bija divas mazas istabītes un virtuve sētas namā.* (Lācis, A. c., 10.) *Bet pavediens no mājas siltumu zaudējušās ģimenes ligzdas jau aizvijās līdz fermām, un slaucējas, tiekoties ar Punculi, nepatīkām novērsās, pēc tam savstarpēji nosodīja: «Fui, atkal ož pēc sīvā, atkal tas mūsu vetfeldšeris piesūcies.»* (Z. T., 1974, 5. II, 4.)

6. Komponenti, kuru vārdi izsaka izsmieklus:

*Vecais, neveiklais mūlāp, iesīkstējušais praulaini! Labāk papūlies atcerēties, kā jāpietas ar jaunām dāmām.* (Skujiņš, B., 23.) *Trakāk kā no nāves šīs bīstas no patiesības. Pateiksi patiesību — ardievu, svētais miers: tu esi nelietis, krāpnieks, pasaules kuilis, rupjš tēviņš, viss kaut kas uzreiz tu esi.* (Ezera, N. b. m., 32.) — *Labrīt, nedzērāj! — Veltiņa pavēra durvis otrā ritā, kad Vents izgulējis dzērumu.* (V. Viksna, K., 1986, 7. nr., 28.) *Fui, neprāts tāds! Skriet pretim Pavasaram! / Gan atnāks tas bez visas skriešanas.* (V. Plūdonis, Dz. p., 108.)

Attiecīgo komponentu nozīmes, kā redzams, izsaka ne tikai vārdi, kam patstāvīgi piemīt emocionāli ekspresīvā subjektīvā vērtējuma intonācija, bet arī vārdi, kas to iegūst aktualizācijas procesā.

Tā, piemēram: 1) — *Viņu (Robertu) es iztaisīšu par kungu: kāpēc viņš nevar būt kungs? Galva laba, par veselību nevar sūdzēties. — Būs dienās vīrs* (Lācis, Z. d., 394.); 2) *Tad nu vīrs, tik ratos tupēt. Atradies kungs!*

Vārdiem *vīrs* un *kungs* nav nozīmes papildkomponenta, kas norādītu uz emocionāli ekspresīvu vērtējumu, bet pirmajā tekstā /1)/ aktualizācija šiem vārdiem realizē cildinošu nokrāsu, — otrajā /2)/ izsmejošu.

### 3.1.3.2. JĒTU IEB EMOCIJU MIKROPARADIGMA

Dažādus pārdzīvojumus — prieku, sajūsmu, bažas, bailes, skumjas utt. — sauc par jūtām jeb emocijām. Cilvēkiem ir bagāta, daudzveidīga jūtu gamma, kas atspoguļojas valodā, arī leksikā. Šīs emocijas, tāpat kā subjektīvais vērtējums, var būt pozitīvas un negatīvas (sajūsma, prieks — skumjas, bēdas). Taču šī emociju daudzveidība neiet pa jūtu skalas taisnu līniju: plus — mīnus, bet rada sarežģītu emociju paradigmu ar dažādām opozīcijām, veidojot dažādus emocionālās mikroparadigmas komponentus. Daži piemēri.

1. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt sajūsmu, prieku:

*Kāds mirdzums! Kāda tāle! ... / No ziedoņa čalām / Zeme pilna līdz pašām debesīm. (V. Plūdonis. Dz. u. p., 215.) Ai, meitenes, cik skaistā pasaule! (I. Indrāne. L. 1., 205.) Ak, to prieku, / kad ērglim vai vanagam līdzī tieku! (Aspazija, L., 199.)*

2. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt lepnumu:

*Es redzu: pie tava [Lāčplēša] vārda saistiesies / Latvju sajūsmība caur gadu simtiem (J. Rainis, R. i., II, 127). Mans zelts ir mana tauta, / Mans gods ir viņas gods, / Kas postīdams viņu šauta, / Uz pekli lai rauj to jods! (R. Blaumanis, K. r. VI, 51.) — Lūk, ko spēj Vilmers! — viņš to saka klusu pie sevis, un tam liekas, ka šis jaunais jumts viņa skauģiem to skaļi iekliedz ausis. (R. Sēlis, S. m., 303.)*

3. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt sirsnību, mīlumu:

*Ej, meitiņ, gar maliņu, nebrien dubļos — saslāpināsi kājiņas. (Kaudzītes, M. 1., 7.) Ūdentiņš, akmentiņš — Tie dzīvoja saules mūžu. (L. t.) Ak tu tētiņ, svešo tētiņ, / Vai tad ielaidis bez svārkiem. (J. Rainis. Dz. u. d., V, 320.) Aizkrāsniņē vientulīgā / Circenītis čīgāt čīgā: / Čiri, čiri, čiri, čir — / Varim čučēt jāiet ir. (V. Plūdonis, V. s., 31.)*

4. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt līdzjūtību:

*Ai, bēdumāt, bēdumāt, saņemies! / Cilvēks gan domā, bet dara dievs. (V. Plūdonis, P. u. b., 33.) Vai tad komponists šeit var strādāt? Kā es jums jūtu līdzī! Ai un vai! (V. Viksna, L. a. 89.)*

5. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt patiku, apmierinātību, gandarījumu:

*Bet tas māla paugurs tur noras malā, tā upite pirts galā, tas sērmūkslītis te ceļmalā, tie pieder tikai Indrāņiem. (R. Blaumanis, K. r., V, 294.) Cik patikami, Andrej, ka otram*

vari palīdzēt: cilvēkam vajag cilvēkam būt. (Sarunvalodā.) — Jā! mājas ir lielas, dzīve tev tur būtu gan. — Ah ā! Andram visa sirds atplauka. (A. Upīts, Z. z., 379.)

6. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt izbrīnu, neizpratni, apmulsumu:

Apžēlojies, ko tu esi izdarījis! (LVV, 72.) Baltā saule, / baltā saule, / Vai tev pietrūcis ir spēka / melnu jūru zaļu darīt, / melnu dienu gaišu darīt? (H. Skuja, K. v., 14.) Vajadzēja izdibināt, kas noticis pie dzeloņžogiem. Gājām izlūkos. Un, tavu brīnumu, ienaidnieka neviena! («Zvaigzne», 1958, 14. nr. 21.) — Lūk, guniverzuma prakvasors tu esi, bet nezini, kā sacīt jāsaka, kas jādara! — Kencis Bisaram pārmeta, kad Pietuka Krustiņš bija jau aizgājis. — Guniverzuma prakvasors būsi gan laikam tu pats, — Bisars atbildēja, — bet es esmu — laikam, apaļisa — gamba — velns zina, kas par prezbiteri un azoru. (Kaudzītes, M. 1., 330.)

7. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt neapmierinātību, nepatiku:

Pats biju vainīgs — pamanīju blakus kārpāmies cita moci, stulbi noraudzījies ... kā kad nebūtu kur sprukt (laikam nekad netikšu pāri savām bailēm), un uzrāvos. Mocis čupā. Nepatīkama sajūta — sacikšu braucējs tā nedrīkst raustīties. (V. Lāms, T., 91.) Eh, ko tur... Neveicas, Pēter! It nemaz neveicas. Pat atcerēties negribas visu. (I. Lubējs, A. u. t., 118.)

8. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt riebumu:

Rupjš lēļaks, aplams audzināšanas un riebīgas dzīves sagandēts memmītis. (V. Lāms, T., 178.) Un cik ilgi viņa aizņemsies no Katjas veļas vārāmo katlu un berzamo dēlīti? Pat žāvējāmās auklas un piespraužamos knaģišus... Vienkārši — fui. (V. Volkeviča, P., «NC», 1992. 8. V, 3.) Kam tu tā rosies, maītu lija? / Vēl te neviens nav beigts. (D. Dreika, D. z. ē., 15.)

9. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt neticību, šaubas, bažas.

Varbūt viņš slīpētāks par slīpētu, tēlo gadījuma iemiesojumu. (V. Lāms, T., 178.) — Lienīt, meit, es acis izraudāšu tevis dēļ, — māte gaudās. — Kā tu dzīvosi, kad tev zemes nav zem kājām? (A. Sakse. D. c., 48.) Ej nu ej, Līz, tas nu gan nav tiesa! (R. Blaumanis, K. r., II, 59.)

10. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt nožēlu.

Ja... sāka nožēlot padarīto, tad stundām gremzās uz sevi, kāpēc darījis tā un ne citādi, un, jo vairāk domāja, jo vairāk saērcinājās... (L. Purs, E. g., 54.) Mani kaut kas saviļņojās.

Ilgi krājies, tas plūda pāri malām, un, goda vārds, pats nezinu, kā iznāca .. (E. Preiļis, D. k. I., 40.)

— *Māmiņ, nu ģeorgīnes nosalušas!* — izsaucās zēns, izskrējis basām kājām dārziņā aiz kalnuves. — *Viss pagalam, — tas piebilda žēli, cilādams nokārušās ziedu galvas.* (Sudrabu E., L. s., 11.) *Eh, kaut varētu sākt visu no gala, kaut bijušo varētu padarīt par nebijušu.* (P. Dumburs, P. z. k., 13.)

11. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt kaunu:

*Ja Hortenzija būtu atsacījusi, Rogam būtu no kauna vai zemē jāielien.* (A. Brigadere, S. u. n., 371.) *Meitene stāvēja otrpus galda — acis raudzījās ar šaubām, ar bažām, tomēr atklāti, nenovērsdamās. Bēglis nodūra skatienu.* (R. Ezera, M., 183.) *Ak vai, to kaunu to negodu!* (Sarunvaloda.)

12. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt uztraukumu, izmisumu:

*«Apžēlojies,» viņš sacīja, tikko varēdams izrunāt, «kas tā par runāšanu! Kur lai to naudu ņemu!»* (R. Blaumanis, I., 84.) *«Manu pelēcīt!» Andrs čukstēja raustīdamies. «Manu pelēcīt!... manu zirdziņ!... Manu pelēcīt!... Mana laime!... Mana laime!... Mana puķe!...* (R. Blaumanis, K. r., II, 238.) *Bet ko tagad iesākt? Ko? Kurš pateiks? Ā, jūs visi novērsaties! Jūs tas neskar...* (A. Snips, N. r., 86.)

13. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt bailes, šausmas:

*Tētiņ, tētiņ, piedod man, apžēlojies...* (J. Rainis, K. r., VII, 372.) *Mani atmodināja saltas šausmas. — Zelma! Zelma! peldi atpakaļ!* (Z. Skujiņš, J. c. m., 310.) — *Kad viņi [sarkanie] būs klāt, neprasis: kurš jūras policijā, kurš nav. Ar lodi pierē krit! Vai, vai, vai! — Bitners šausmās drebinās. Es nevienam ļauna neesmu darījis.* (M. Zariņš, K. k. k., 67.)

14. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt sāpes:

*Skaudri sāpēja mugura, taču visļauņāk bija ar basajām pēdām. Rugājos sadurstitas, tās dega kā uguns, pat zemei nedrīkstēja piedurties.* (L. Vāczemnieks, V. Z. c., 105.) *Nāc, ļaunais briesmekli! Es tevis nebistos! | Nāc, sānos slimajos man asos nagus kļauji! .. Cik gurda miesa man! cik slābans manim gars — | Cik tālu tālu vēl, tu jaunais pavasars!...* (V. Plūdonis, A. d., 44.) *Sargi, sargi ikšķiti! — Au, au, au! — Vai iegriezi jau?* (J. Rainis, K. r., 4., 40.)

15. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt dusmas, niknumu:

*Zubrilkas gatavie, bez mums, strādnieku cilvēkiem, badā visi apspraģtu, mēs nopelnām sev un vēl šiem.* (V. Lāms,

T., 154.) — *E, dullais!* — viņš sāpēs sten un pūlas atbrīvot kāju. — *Gaiti, goda vārds, kad es piecelšos... es... ai! ... Gaiti!* (E. Līvs, V. d., 28.) *Biezumnieks brēca, no dusmām nosarcis. Ko tāda niķošanās lai nozīmē? Hē!* (R. Blaumanis, K. r., II, 12.)

16. Mikroparadigmas komponents, kura satura realizēšanā piedalās vārdi, kas palīdz izteikt skumjas, bēdas:

*Visi ļaudis spiedās klāt vēlreiz aizgājējā noraudzīties un pateikt tam klusas ardievas. Tad seši puisi cēla zārku no ratiem nost.. un nesa mironi uz dobi.* (J. Jaunsudrabiņš, B. g., 123.) *Ai bēdumāt, bēdumāt, stiprinies!* / *Ar dēlu nekad tu vairs neredzēsies..* (V. Plūdonis, A. d., 64.) *Ilze: Cauru nakti tas Krustiņš atkal pie viņas nosēdējis — ak tu kungs dievs, ko lai daru, ko lai daru!* (R. Blaumanis, I., 273.)

Iepriekš minētie jūtu jeb emociju mikroparadigmas piemēri iezīmē raksturīgākos šīs paradigmas komponentus, kuru semantikas realizēšanā piedalās dažādi aktualizācijas līdzekļi, kuri arī palīdz implicēt attiecīgo informāciju.

Šajā implikācijas procesā īpaša nozīme ir konsituācijai: valodiskam vai situatīvam kontekstam. J. Loja jau akcentējis, ka «daži valodnieki (piemēram, Потёбна) izteikušies, ka vārdam katrā jaunā lietojumā — jaunā situācijā vai jaunā kontekstā — esot arī *jauna nozīme*» (izcēlums J. R.)<sup>1</sup>.

Šī atziņa nav jāsaprot burtiski, jo katram vārdam vēsturiski ir izveidojusies sava nozīmju sistēma, kuru pilnīgāk vai mazāk pilnīgi jau atspoguļo vārdnīcas, taču vārds dažādās konsituācijās var iegūt jaunas informācijas nianses. Un dažkārt pat grūti noteikt, kādas valodas parādības ir šīs informācijas izteicējas, jo tekstā viss savstarpēji veselumā ir saistīts un nosacīts.

Savstarpēji ir saistīti arī subjektīvā vērtējuma un jūtu, emociju izteikšanas līdzekļi, kuru kopējā saikne uzskatāmi parādās leksikas emocionāli ekspresīvajā paradigmā, kas ir arī pats būtiskākais pamats valodas emocionāli ekspresīvo sistēmu jeb stilu izveidē.

Tāpat subjektīvā vērtējuma un jūtu jeb emociju mikroparadigmas, šie semantiskie bloki, veido leksikas emocionāli ekspresīvo paradigmu.

### 3.1.3.3. EMOCIONĀLI EKSPRESĪVĀS PARADIGMAS POZĪCIJAS

Emocionāli ekspresīvo paradigmu veido tie sinonīmu rindas locekļi, kas patstāvīgi vai konsituatīvi ir spējīgi izteikt komunikatora attieksmi pret runas objektu un adresātu jeb percipientu:

- 1) norādot uz subjektīvo vērtējumu un
- 2) izsakot savas jūtas jeb emocijas.

<sup>1</sup> Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968. — 131. lpp.

Analīzes procesā mēs nošķirām komunikācijā izteikto subjektīvo vērtējumu un jūtas jeb emocijas, cenšoties iezīmēt šīs divas atšķirīgās parādības, kā arī to analīzes aspektus. Tā rezultātā tika fiksētas emocionāli ekspresīvās paradigmas divas mikroparadigmas: subjektīvā vērtējuma mikroparadigma un jūtu jeb emociju mikroparadigma. Taču, kā vairākkārt iepriekš ir rādīts, viena un tā paša vārda potenciēs (tāpat kā citās valodas parādībās) var būt visāda veida valodiskā informācija, arī subjektīvā vērtējuma un jūtu jeb emociju informācija. Tādējādi emocionāli ekspresīvajā paradigmā iekļaujas gan subjektīvā vērtējuma mikroparadigma, gan jūtu jeb emociju mikroparadigma, veidojot emocionāli ekspresīvu sistēmu ar semantiskām pozīcijām, kas savā starpā veido noteiktas opozīcijas.

Šajās semantiskajās pozīcijās funkcionē tie sinonīmu rindas locekļi, komponenti, kas izsaka attiecīgās pozīcijas emocionāli ekspresīvās noskaņas informāciju.<sup>1</sup>

Tāpat kā stiliskajā paradigmā, arī emocionāli ekspresīvajā paradigmā ne visās pozīcijās ir īpašs sinonīmu rindas vārds, resp., tā nozīme, kas izteiktu attiecīgās pozīcijas papildinformāciju. Taču katrā pozīcijā «nemarkētā» vārda attiecīgo semantiku palīdz realizēt konsituācija un tie «markētie» vārdi, kas tekstā, atstātos izkārtojušies no to speciālās informācijas smailes līdz smailei, palīdz uzturēt attiecīgo emocionāli ekspresīvās informācijas noskaņu.<sup>2</sup>

Savstarpējā opozīcijā atrodas dažādu pozīciju emocionāli ekspresīvā leksika, un tā savukārt ir opozīcija pret neitrālo leksiku, kas veido kura katra teksta/runas pamatu.

Teorētiskās atziņas un latviešu valodas materiāls dod iespēju kvalificēt vairākas emocionāli ekspresīvās paradigmas pozīcijas.

### 1. Oficiālās noskaņas pozīcija.

Tā ir raksturīga ar savu objektīvo attieksmi, atturīgo toni, tie ir vārdi, kurus izmanto valstu un sabiedrisko organizāciju dokumentācijā, citos oficiālos dokumentos un runās, piemēram: *dekrēts, flangs, forums, koalīcija, ultimāts*, piemēram: *Šis punkts saistīts ar atbrūošanās problēmām, ar vispasaules atbrūošanās konferenci. Vienprātīgi pieņemts lēmums 1975. gadā turpināt šī foruma rīkošanas priekšdarbus ANO.* («Rīgas Balss», 1974., 280, 8.) *DPI studijām par valsts budžeta līdzekļiem uzņem Latvijas Republikā pastāvīgi dzīvojošos iedzīvotājus. Latvijas Republikas pastāvīgos iedzīvotājus ārpus valsts budžeta nodrošinājuma uzņem uz līguma pamata par iestāžu, organizāciju vai privātpersonu līdzekļiem.* («IM Vēstis», 1992, 23. IV, 3). *Atbalstu Jelgavas*

<sup>1</sup> Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — 125. lpp.

<sup>2</sup> Skat. tepat, 3.1.0.2.2.: 3) a), b), c).

Spīdolas ģimnāzijas direktoru Andri Tomašūnu un citus LR parlamenta deputātus pedagogus par konsekvantas un konstantas, taču elastīgas izglītības politikas attīstību Latvijā. («Izglītība», 1992, 23. IV, 1.) ANO Drošības padome nelietos sankcijas pret Krieviju, kas pārkāpusi bruņošanās pārdošanas aizliegumu Libijai, taču Latvijas diplomātiem kārtējo reizi izdevies pievērst pasaules sabiedrības uzmanību Krievijas karaspēka nelikumīgajai klātbūtni Baltijā. («Diena», 1992, 8. V, 1.)

## 2. Svinīgas noskaņas pozīcija

Šajā pozīcijā funkcionē, piemēram, poētiskie arhaismi un apvidvārdi, vārdi, kas pēc satura izsaka svinīgus jēdzienus: *daile, kalvis, tēviņa, biķeris, brīvestība, kamiesis, pagājība, dardedze, guns, sābrs, tribūns*, piemēram: *Un visu neapspidētu šī neizsakāmā dvēseles daile.* (Ķempe, Dz. s., 38.) *Ne jau velti lasām mēs Mihailovskā uz vārtiem Pagājības pravietiskās rindas burtiem sārtiem.* (Grots, V. s. c., 19.) *Tu katru dienu esi kopā ar savu tautu tās dižajās gaitās.* («Darba Uzvara», 1974, 5. VI, 3.) *Šī ir svēta zeme, un svētu viņu dara upuri, senās dziesmas un viņas varoņi, — Lāčplēsis, senlatviešu karavīrs, kaugurieši, strēlnieki, Atbrīvošanas cīņu dalībnieki, Kurzemes aizstāvji un dižie mūsdienu brīvības cīnītāji.* (V. Medenis, L. t. dz. z., 154.) *Šodien, Kungs, mēs Tevi lūdzam: nelauj latvjiem mirt un zust, / Liec mums vienmēr Tavu sauli brīviem pāri galvai just!* (L. Breikšs, L. t. dz., 124.)

## 3. Sirsnīgas noskaņas pozīcija

Tajā ir pozitīvas attieksmes sarunvalodas vārdi, deminutīvi, vārdi ar sirsnīgu saturu, piemēram: *čučēt, minka, rociņa, tecēt, 'skriet'*, piemēram: *Jā. Minka bija gudrs, gandrīz kā cilvēks. Vakaros, kad tēvam vajadzēja braukt malā no selgas, viņš tecēja Vanadzīnam līdzī uz liedagu un sagaidīja zvejniekus.* (Lācis, V., 5.) *Piektajā mēnesī izvirzījās jauni uzdevumi. Dēla rociņas kļuva sevišķi rosīgas — kaut arī vēl nevarīgas, tās tiecās darboties. Rocīņas centās visu toert un aptaustīt.* (Kalendārs sievietēm, 1968., 230.) *Ak, māt, cik manā sirdī tev ir liela vieta / To vārdos es nekad tev pateikt nezināju.* (E. Zālīte, E., 29.) *Nu, čučī, mans dēliņ, mans vienīgais prieks: / Tev actīņas gurdas jau sumina miegs!* (V. Plūdonis, Dz. u. p., 275.)

## 4. Familiāras noskaņas pozīcija

Sai pozīcijai ir raksturīgi, piemēram, sarunvalodas un vienkāršrunas vārdi ar intīmu nokrāsu: *skukis, atstiept 'atnest', bimbāt, gurkoties, nocelt 'nozagt', zelēt 'kodīt'*, piemēram: *Stumbra balsī skanēja liela iekšēja dedzība un spēks — Vai tad viena neveiksme apzimogojusi visu tavu dzīvi? Viena vienīga. Domā, ka šos gadus*

esmu šūpulī čučējis un knupīti zelējis? Ir gājis visādi, bet darbs vienmēr ticis paveikts. (V. Lāms, «Karogs», 1968. 4.43.) Bezgalīgu rūpju un grūta darba nasta kāda brutāla tēviņa dēļ, kas nemaz neprātis to novērtēt, meklēs sev ālavu miļāko. (V. Lāms, T., 145.)

Gunārs mulsiem skatieniem pavadīja meiteni. Nez kas šai lēcies? Te gandrīz vai bimbā, te rāda man garu snīpi... (V. Eglons, N. d. p., 138.) Dažam tāpat gan spēks ir, gan veselība ir, bet viņš nestrādā — vai nu pavisam gurķojas pa māju, vai arī darbu velk kā gumiju. (A. Brodele, D. s., 22.) .. līdz iet gan Annelei vajag, lai tur būtu kas būdams. Viņa činkst un plijas gan mātei, gan brālim virsū kā miegs.. (A. Brigadere, P. l., 348.)

## 5. Humoristiskās noskaņas pozīcija

Tajā ietilpst sarunvalodas vārdi, aizguvumi un citi tādi vārdi, kas izsaka komismu vai labsirdīgu kritiku: grēkāzis, rūgumpods, sieks 'vēders', snīpis, piemēram: Kā odi vasaras raibumi Lepni pa snīpi staigā. (Mōre, A. p., 26.) — Nu vai tu domā, puis, ka tādi kurati un prezidieri ko dara, ka viņus kā sacīt jāsaka, priekšlaiku ievēlē? — Kencis sacija. .. — Jā, bet cieņnīgs Kenča kungs, bez kuratorijas un bez prezidenta nav tāds darbs izdarāms, .. — Pietuka Krustiņš nopietni runāja. (Kaudzītes, M. l., 245.) — Lipst, vecais skretūzi, ko skumsti kā savu skeletu pazaudējis? (Z. Skujiņš, K. m., 16.) Pie mums, ja dažreiz sanāca ciemiņi, visi gulēja stripā uz grīdas un sūca kumelišu tēju visi no viena trumuļa. Trumulis pakārts šnorē pie griestiem — ciemiņi pievelk tik klāt un iesūc pa rindai. Skaista poēzija, jāsaka, un neizsakāma ērtība... (Ačuks, K. p. g., 78.) Vingrotāju grupu izraudzījām. Tie bija tādi Apolloni, ka turies tik! Es nemaz nerunāšu par sevi, jo tā būtu tāda kā pašlielība. Bet kur tad Bezmērs, Riepa un Dundurs. Visi kā izmeklēti. Visiem stāvi kā mūsu apvidus piena punkta vadītājam, bet muskuļi kā Don-Kihotam. (Ačuks, K. p. g., 83.)

## 6. Ironiskas noskaņas pozīcija

Ironiskās noskaņas pozīcijā leksika izsaka apslēptu izsmieklu, piemēram: gudrinieks 'nesapraša', meistars 'nemākulis', varonis 'nerga, lielbnieks', sargs 'izputinātājs, nevīža, guļava'. Piemēram: — Hej, murda meistars! — vecais Kļava padauzīja pie Oskara durvīm. (Lācis, Z. d., 19.) — Ek, varoņi! Ek, ražas sargi! Būtu man teikšana, es tādiem memmes dēliņiem ar celi pa dibenu un ārā.. (Dimants, V. s., 40.) Cik naudas tu, krietnais dēls, iedevi mātei?... Ir gan viņai no tevis daudz prieka... Pelnītājs. Ģimenes galva. Apgādnieks. Zidāms teļš. (Z. Skujiņš, K. m., 34.) Jā, jā, Lien, kas to būtu domājis... Tādu laimi... tik lielu, ka laimes vēlējumam vairs nemaz nav

vietas. (R. Blaumanis, I., 243.) Jūs nu gan, cienītā, protat brīnišķīgi runāt ar slimniekiem. Ar tādu valodu pat veselu var iedzīt kapā. (M. Kalndruva, U. t. p. z., 152.) Neko teikt, komandant, jūs esat dūšīgs zaldāts. Rudeni mēs trīstūkstoš burgundiešu kā aitu baru trencām no Vokulēras — nu ar vienu zemnieka skuķi netiekam galā. (A. Upīts, V. t., 97.) Un tās ālavās kundzītes... un neprecētās kazas, kuras tēlo darba varones un kurām bērni pelnīs lielās prēmijas. Ja būtu kaut cik taisnības pasaulē, nevienai ālavnicai ne kapeikas pensijas! (V. Lāms, T., 145.) Dzīvoja reiz taisnīgs vīrs. / O, kā tautas druva viņš cīnījās! / Viņa atvēziens bija tik bramanīgs, / Ka ļaudis ar atplestām mutēm brīnījās. (A. Krūklis, N. c., 120.)

### 7. Satīriskas noskaņas pozīcija

Satīriskās noskaņas pozīcijā leksika izsaka asu nopēlumu, piemēram: *muļļa, pļurkstēt, smurgulis, slampāt*. Piemēram: — Uzmanīgāk, meitenīt, mana kāja nav tā vieta, kur jūs varat slampāt vīrsū! (Dimants, V. s., 110.) Tas maisija jau kūpošo viru ar retajām kāpostu stiegrām un kā starp citu sacīja: «Laba zupīte! Tikai tev, šmurgulim, es neesmu nkāds tautietis. Smieklis!» (O. Gailītis, S., 44.) Vīra prasījumam (jau gadiem ilgi dzirdētam): «Vācies pie velna, riebekle tāda! (V. Lāms, T., 16.) Rupjš lēļaks, aplamas audzināšanas un riebigas dzīves sagandēts memmītis. (V. Lāms, T., 178.) Ne zvirbulis, bet zvirbuļa biedēklis, — Vanags noteica. — Nezin, kā tādu lupatlasī laiž stacijas tuvumā, kur sveši cilvēki apgrozās. (A. Upīts, Z. z., 31.) — Ute! — viņš iebrēcās. — Stulbeni! Tavam zīdaiņas prātiņam šitāda doma par smagu! Ej nopērc pakaļā pūšamu piliti! Spēlējies ar to, bet netaisies viru runās! (A. Vents, D., 20, 120.)

## 3.2. SINTAGMĀTIKA

### 3.2.0. LEKSIKOSTILISTISKĀ SINTAGMĀTIKA RUNAS/TEKSTA SINTAGMĀTIKĀ

Sintagmātika un paradigmātika ir cieši saistītas.<sup>1</sup>

Leksikostilistiskā paradigmātika veido un aplūko leksikostilistisko paradigmu sistēmas<sup>2</sup>, bet leksikostilistiskā sintagmātika — ir šo sistēmu struktūra runā/tekstā un šīs struktūras analīze.

No leksikostilistikas nodaļas ievadā teiktā izriet,

pirmkārt, ka leksikas manifestāciju runā/tekstā nosaka komunikācijas saturs, vide un komunikatora subjektīvā attieksme pret tiem un šo procesu regulē stilistiskā tradīcija,

<sup>1</sup> Skat. tepat 3.0.2., 3.0.3.

<sup>2</sup> Skat. tepat 3.1.0.

otrķārt, ka leksika sintagmātikā ir tikai viens, tomēr būtisks loceklis valodas sistēmas struktūrā. Tas nozīmē, ka leksikas sintagmātika pastāv un tā ir izprotama tikai valodas pārējo līmeņu parādību kontekstā runā/tekstā. Vārds ir valodas augsta līmeņa parādība, tāpēc tā funkcijas parādās komunikātā, bieži pat tā fragmentā — vārdu savienojumā un tekstā/runā. Tātad vārda sintagmātika parādās un tā ir izprotama tikai kādā noteiktā vārda apkaimē, līdz ar to vārda sintagmātika ir cieši saistīta ar sintaksi, t. i., sintakses stilistiku.

Leksikostilistisko paradigmātiku veido sinonīmu sistēma ar savām vairāku rangu apakšsistēmām, kas visas lielā mērā balstās uz polisēmiju.

Leksikostilistisko sintagmātiku veido minētās paradigmatikas sistēmas inventārs, un sintagmātikā iesaistās arī tādas sistēmas kā antonīmija un homonīmija (rakstītos tekstos arī t. s. homogrāfija).

Leksikostilistikas sintagmātikas sakarā šajā darbā aplūkosim trīs parādības:

- 1) kādi ir vārdu izvēles faktori,
- 2) kādas ir antonīmu un homonīmu stilistiskās funkcijas runā/tekstā,
- 3) kādi ir tipiskākie vārdu izmantošanas trūkumi runā/tekstā.

### 3.2.1. VĀRDU IZVĒLES FAKTORI SINTAGMĀTIKĀ

Cilvēka un tā valodas attīstības gaitā ir izveidojušies dažādi valodas paveidi, stili, citas valodas apakšsistēmas teksta/runas tipi.

Valodas paveidu un teksta/runas tipu izvēli un līdz ar to leksikas sintagmātiku nosaka nevalodiskī jeb ekstralingvistiski faktori, no kuriem visbūtiskākie ir šādi.

1. Informācijas saturs, tematika, ar ko saistīta arī valodas izteiksmes līdzekļu izvēle.

2. Komunikācijas akta situācija, kas ir ciešā sakarā ar informācijas saturu. Ņemot vērā šos faktorus, ir iespējams visu tekstu/runu daudzveidību sadalīt trijās tipveida grupās<sup>1</sup>: pirmā — tieša, brīva, saruna, ko neierobežo īpaši tematiski nosacījumi — tā ir t. s. sarunvaloda visā savā daudzveidībā; otrā — tematiski stingri norobežoti teksti, tie ir īpaši valodas paveidi, ko komunikators izmanto dažādās zinātnes nozarēs lietīšajos rakstos, dokumentos un publicistikas žanru vairākumā; trešā, emocionāli estētiskām vajadzībām mākslā izmantotā valoda — tie ir dažādu daiļliteratūras veidu, paveidu, žanru teksti.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. — М., 1977. — С. 75.

<sup>2</sup> Skat. tepat 3.1.2.2.

3. Teksta autora un adresāta personība: viņa izglītības, kultūras līmenis vispār, profesija, vecums, psiholoģiskais tips, autora un adresāta attieksmes, kas regulē komunikācijas subjektīvo (papildinformācijas) saturu, kas var būt neitrāls, pozitīvs (svinīgs, sirsnīgs, humoristisks utt.) vai negatīvs (ironisks, satīrisks utt.).

Latviešu valoda ir tik bagāta, ka var nodrošināt jebkura teksta tipa izveidi jebkurai situācijai. Runātājs vai rakstītājs atbilstoši savai iecerei un nevalodisko faktoru nosacījumiem no valodas bagātā repertuāra pēc savām spējām var izvēlēties vispiemērotākos valodas izteiksmes līdzekļus attiecīgā teksta tipa izveidei. Šī izvēle attiecas uz visu valodas līmeņu parādībām, bet jo īpaši un, pirmkārt, uz leksiku kā valodas semantiskās puses galveno izteicēju.

Vārdu izvēlei tiek izmantotas leksikas bagātības gan pamatinformācijas, gan papildinformācijas trāpīgai izteikšanai, lai nodrošinātu labas valodas kvalitāti, ko raksturo tās pareizība, skaidrība, precizitāte, tīrība, koncentrētība, vienkāršība, bagātība, dzīvums, ietekmīgums, tēlainība, labskaņa.<sup>1</sup>

Vārdu izvēli nosaka vairāki faktori kā, piemēram: 1) vārda nozīmes galvenais komponents, 2) vārda nozīmes sekundārais komponents, 3) vārda nozīmes papildkomponents, 4) vārda nozīmes estētiskā funkcija.

1. Vārda nozīmes galvenais komponents ir pamatinformācijas izteicējs. Šo pamatinformāciju var izteikt viens no vārda nozīmes komponentiem, piemēram, vārdā *rumaks* šo nozīmi izsaka nozīmes galvenais komponents, kas nozīmē 'zirgs', bet šo pašu nozīmi var izteikt arī cits vārds, piemēram, *zirgs*, kas savā saturā ir neitrāls, un tāpēc ir iespējams to lietot visos valodas paveidos. Šo pašu pamatinformāciju var izteikt arī ar vārdiem *zirglops*, *ādenis*, *kleperis*, *klamza*, *kraķis* u. c., bet ne ar vārdiem *aita*, *galds*, *migla* utt.

Taču praksē ir gadījumi, kas liecina, ka ne katrreiz ir izmantots vārds, lai izteiktu vēlamo pamatinformāciju. Tā neizprot nozīmi, piemēram, vārdiem *izmērs* (ko konstatē izmērot: *rūts izmēri*) un *lielums* (standartizēti lielumi: *41. lieluma kurpes*), *virsa* (augšējā, virsējā daļa: *galda*, *cepures virsa*) un *virisma* (kāda priekšmeta ārējā daļa, kas robežojas ar apkārtējo vidi: *bumbas*, *ķermeņa virsma*, *pastāvīgi* (vienmēr) un *patstāvīgi* (neatkarīgi no citiem) utt.

Kļūdīgai izvēlei par cēloni bieži vien ir līdzīgie skaņu kompleksi, īpaši tas sakāms par internacionālistiem un citiem aizguvumiem, piemēram: *nacionāls* (tāds, kas atbilst savas tautas interesēm) un *nacionālistisks* (tāds, kas savas tautas intereses vērtē augstāk par citu tautu interesēm), *asorti* (atlasīts priekšmetu

<sup>1</sup> Rozenbergs J. Ieskats valodas kultūras pazīmju pētījumos // L. v. k. j. 17. laid. — R., 1982. — 61.—79. lpp.

maisījuma komplekts: *konfekšu asorti*) un *asortiments* (kāda vārda vispār nav, ir gan *sortiments* — dažāda veida, lieluma, šķirnes ražojumi veikalā, uzņēmumā: *rūpniecības preču sortiments*).

Tādat vārda izvēlē pats galvenais princips ir izvēlēties vārdu ar izsakāmam jēdzienam atbilstošu nozīmes galveno komponentu.

Semantikas galvenie izteicēji ir neitrālā leksika (vārdi). Vārdnīcu materiāls rāda, ka neitrālā leksika caurmērā aizņem 75% teksta, bet stilistiski tonētā — 25%. To relatīvais lietojuma biežums dažāda tipa tekstos, protams, var būt atšķirīgs.

2. Vārda nozīmes sekundārais komponents variē, niansē vārda nozīmes galvenā komponenta saturu. Tas ir ne tikai informācijas precizitātes izteicējs, bet arī valodas bagātības izteicējs, t. i., padara valodu dabiskāku, vienkāršāku, labskanīgāku, dzīvāku. Šis vārda nozīmes komponents it kā neiesaistās stilistiskajās funkceijās, jo tas taču diferencē pamatinformāciju. Taču jāatceras, ka trāpīgs vārda lietojums arī ir stilistika, par ko tikko jau bija minēts.

Noplicinot valodu, lietojam dežūrvārdu *atzīmēt*, nespēdami izmantot daudzus citus tās pašas pamatinformācijas izteicējus, kā, piemēram, *norādīt, aizrādīt, minēt, pieminēt, uzsvērt, akcentēt, konstatēt, piezīmēt, piebilst, sacīt, teikt, rakstīt* utt.

3. Vārda nozīmes papildkomponenti izsaka vārda nozīmes papildinformāciju (stilistisko informāciju). Tā var būt divējāda: 1) var raksturot funkcionālā stila attiecīgo teksta tipu un 2) rādīt autora subjektīvo attieksmi pret runas akta situāciju un informācijas saturu. Šī subjektīvā attieksme var būt trejāda:

a) tā var dot subjektīvu vērtējumu,

b) tā var rādīt pārdzīvojumu, izjūtas, emocijas,

c) tā var izteikt gribas izpausmes kā papildinājumu pamatinformācijai.

Atkarā no tā, kādu papildinformācijas saturu autors drīkst un grib izteikt, viņš izvēlas attiecīgos izteiksmes līdzekļus (runānot par leksiku — vārdus).

Gan jāatzīmē, ka tekstveidē pamatinformācijas un jo īpaši papildinformācijas (ja tāda ir) veidošanā piedalās visi valodas izteiksmes līdzekļi, ne tikai vārdi, leksika. Turklāt valodas izteiksmes līdzekļi vairākumā ir polisemantiski un savu konkrēto (tekstā funkcionējošo) saturu iegūst tikai noteiktā kontekstā un pat runas situācijā. Šīs valodas līdzekļu apkaimes apjoms dažādu valodas parādību satura atklāsmei var būt dažāds.

Tā, piemēram, vārda pamatinformācija var parādīties pat divu vārdu savienojumā: *grūts darbs* (kas veicams ar lielu fizisku vai garīgu piepūli), *grūta dzīve* (kurā ir daudz rūpju, bēdu un ciešanu); *skābas ogas* (nesaldas), *skāba seja* (īgna, nepmierināta, bēdīga).

Taču bieži ir gadījumi, ka vārda un arī citu valodas parādību izpratnei nepieciešama plaša apkaime, piemēram, H. Gāliņš raksta:

*Man pavasaris iesākās  
Ar zaļajiem nātru dzietiem žogu dienvidpusē.*

Vārds *dziets* ir poētisms ar pamatinformāciju 'asns'. Taču vārds *dziets* šajās dzejas rindās nosauc ne tikai asnu, bet tā izvēle atklāj dzejnieka trūcīgās, necilās bērnības vides poētisko dvēseli, — ko šajā kontekstā nebūtu spējis izteikt vārds *asns*.

Vārdu izvēle komunikācijā nav patvaļīga, tā pakļauta visām tekstveides likumbām: tikai noteiktā stilistiskā modeļa apkaimē iekļaujas tam atbilstošais vārda sinonīms un, otrādi, dažādi sinonīmi noteikta modeļa apkaimē rada atšķirīgu informāciju; vārdi var spēt un var nespēt kontekstā inducēt autora iecerēto papildinformāciju. Tā, piemēram, O. Vācietis raksta:

*..Lai tev pasaka rītausmā,  
Kad pāri pilsētai diena sāk plandīt  
Un tramvaji zvanīt,..  
Ka vairs nav manis.*

Šo rindu konteksts nepieņem sinonīmus *plivināties, plederēties, purināties* u. c., bet cits poetizējošs sinonīms varētu būt, piemēram, *plīvot*, taču tad tas radītu jau citu saturu, bet nebūtu krasā pretrunā ar teksta papildinformācijas noskaņu.

Visam jābūt attiecīgajā stilistiskajā līmenī, bet to izdarīt nav tik viegli: tā ir viena no valodas lietošanas vissmalkākām mācībām — tā ir jau māksla.

4. Vārda nozīmes estētiskā funkcija ir būtiska vārdu izvēlē, tas īpaši nozīmīgi ir sarunvalodā un daiļliteratūras tekstos. Ar estētisko funkciju te tiek saprasta vārda mākslinieciskā funkcija, vārda labskanīga iederība tekstā un vārda pārnesto nozīmju funkcijas, kuras jau tika pieminētas, taču citā aspektā.

Pēc vārdu mākslinieciskās, estētiskās iederības tekstā var izdalīt divus galvenos faktoros:

1) tēlainību:

a) netiešo un

b) tiešo,

2) labskaņu.

Tēlainības jautājumi jau analizēti un labskaņa pieminēta. Tie ir būtiski faktori valodas estētiskās funkcijas realizācijā, kas visuzskatāmāk redzama daiļliteratūrā, dažos publicistikas žanros un visdabiskākā veidā folklorā un sarunvalodā.

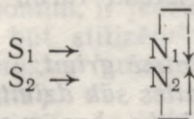
Te tika ieskicēti galvenie vārdu izvēles faktori — analīzes veidā. Valodas praktiskā lietojumā autors, īpaši speciāli neapmācīts, vadās no tās pieredzes, ko tas mantojis no saviem priekštečiem un tiem, ar ko kopā darbojas ikdienā (sabiedrībā).

Ar vārdu var iznīcināt, ar vārdu var radīt, ar vārdu var atņemt, ar vārdu var dot, «dodot gūtais neatņemams».

### 3.2.2. ANTONĪMI UN HOMONĪMI SINTAGMĀTIKĀ

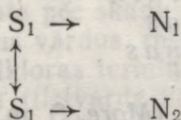
Antonīmi un homonīmi (homogrāfi), tāpat kā sinonīmi un polisēmi, ir vārdi, resp., to leksiski semantiski varianti (nozīmes), kas savā starpā ir saistīti nozīmes vai skaņu kompleksa ziņā.

Antonīmi ir divi skaņu kompleksi, kas savā starpā ir saistīti ar savām pretējām nozīmēm. Sinonīmiem nozīmes ir tuvas (*liels — dižs*), antonīmiem pretējas (*liels — mazs*).



Šī antonīmu opozīcija arī veido savdabīgu paradigmu, kas sastāv no diviem pretējas nozīmes komponentiem. Šīs sistēmas stilistiskās potences realizējas sintagmātikā.

Homonīmi ir skaņu kompleksa ziņā saistīti vārdi vai to formas: nozīmes šiem vārdiem ir dažādas, bet skaņu kompleksi nejaūši sakrituši (*spāre — ēkai, spāre — kukainis*).



Arī homonīmija ir sistēma, kurā saskatāma opozīcija, ko kopā tur nejaūši sakritušie skaņu kompleksi. Arī šīs sistēmas trūcīgās stilistiskās potences realizējas sintagmātikā.

Detalizētāk ielūkosimies minētajās sistēmās un to stilistiskajās potencēs.

#### 3.2.2.1. ANTONĪMI

Antonīmi parasti ir tiem vārdiem, kuru semantikā ir norādījums uz īpašību, kas var pastiprināties divos pretējos virzienos, nonākot līdz pretstata nozīmēm. Tāpēc visbagātākie ar antonīmiem ir īpašības vārdi un tiem atbilstošie apstākļa vārdi. Antonīmi, tāpat kā sinonīmi, veidojas vārdu leksiski semantiskajiem variantiem. Tāpēc vienam un tam pašam vārdam var būt vairāki antonīmi, piemēram: *viegls — grūts; viegls — smags*.

Antonīmus izlieto kā māksliniecisku izteiksmes līdzekli pretstātijumos:

a) antitēzē — divu pretēju lietu vai parādību paralēlā tēlojumā ar nolūku izcelt šo kontrastu, piemēram:

*Jau saule riet, — ak, ātri riet,*

*Un augšā nakts un bailes iet...*

*Jā, riet gan, riet — bet tomēr reiz aust,*

*Staru pātagām nakti šaust.*

(Rainis, K. r., I, 129.);

b) kontrastā — kad pretstatu rada divi faktori, kas paši par sevi nav pretstatā, bet to rada sagādījušies apstākļi, piemēram:

*Mēs maza cilts,  
Mēs būsim lieli tik, cik mūsu griba.*

(Rainis, K. r., VIII, 257.)

Pretēju semantiku var izteikt vārdu nozīmes galvenie komponenti, piemēram:

*Tev nepatiks garlaika laimē grimt,  
Un tevī jau slepenas bailes sāk dzimt,  
Ka nojaušu, kas tevī liels, kas mazs,  
Ka mazums pār lielumu izslejas.*

(Kempe, C. c., 41.)

Pretējas nozīmes izteikšanā var piedalīties arī sekundārie komponenti, piemēram:

*Visliksmākie smiekli,  
Visrūgtākās asaras  
Mazas sniegpārslīņas  
Un rāsas vasaras ...*

(More, S. m., 19.)

J. Mores pantā nav izmantoti neitrālie antonīmi *vispriecīgākais* — *visbēdīgākais* vai *vissaldākais* — *visrūgtākais*, bet dots vārda *vispriecīgākais* sinonīms *visliksmākais*, kas precīzē priecīguma raksturu gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi.

Arī vārds *visrūgtākais* atgādina ne tikai bēdīguma sūrumu, bet arī smagumu. Būtisks šai pantā vēl arī tas, ka vārdi *visliksmākais* un *visrūgtākais* katrs ir saistījumā ar savu vārdu, kas savukārt ir ekspresīvie antonīmi, ko nodrošina vārda *asaras* metonīmiskis lietojums. Tādi paši metonīmiski antonīmi ir *sniegpārslīņas* — *vasaras*.

A. Skalbes dzejas rindās *Prieks, bēdas un sāpe, un spīve / Kā ziepju burbuļi plīst* (S., 120.) redzam antonīmu *smiekli* — *asaras* neitrālos sinonīmus. Tādi paši metonīmiski antonīmi ir *sniegpārslīņas* — *vasaras*, kuru neitrālos sinonīmus (gan mākslinieciskā funkcijā) rāda K. Skalbes pants: *Esat priecīgi kā saule, / Dienas paiet drīz, / Gan šīs vasaras un ziemas / Reiz mūs aiznesīs.* (S. v., 212.).

Dažādu antonīmu meistarīgu izmantojumu var vērot šādos pantos:

*Viens nāca, otrs gāja,  
Viena laida, cita krāja.  
Vidu, vidu, vidu!*

(Rainis, G. u. s., 430.)

*Sarma krit.*

*Tik klusi dzidra krit.*

*Krit uz vecīšiem un skolas bērniem.*

*Krit uz pumpuriem un trūdiem pērnēm.*

*Krit uz asfalta un meža ceļa.*

*Krit kā baltas bites, nepieceļas.*

(Avotiņa, D. k. b., 29.)

Antonīmi, tāpat kā sinonīmi, ir jēdzieniski un ekspresīvi. Antonīmu ekspresivitāte var būt stilizējoša (*šķidri 'slikti' — forši 'labi'; dziesna 'riets' — austrā 'ausma'*) un emocionāla (*saldme 'saldums' — sūrme 'sūrumš'*).

Antonīmija ir cieši saistīta ar polisēmiju un sinonīmiju, bet antonīmijai pašai par sevi ir nozīmes papildkomponents, ko izmanto pretstatījumos reljefākai parādību izgaismošanai.

### 3.2.2.2. HOMONĪMI

Par homonīmiem uzskata pēc skaņu kompleksa nejauši sakritušus, bet pēc cilmes dažādus vārdus, resp., to formas.

Leksisko /*mīkla* (folkloras termins), *mīkla* (maizes mīkla)/, morfoloģisko /*pasaka* (lietvārda nominatīvs), *pasaka* (darbības vārda īstenības izteiksmes tagadnes 3. personas forma)/, fonētisko /*logs* (istabas logs), *loks* (zirga loks)/ homonīmiju<sup>1</sup> var izmantot stilistiskos nolūkos.

Homonīmijas un homogrāfijas stilistikās funkcijas ir ļoti iero-bežotas.

Veiksmīgi homonīmijas blīvējumu izmantojis I. Auziņš dzejolī «Viegls lūgums»:

*Es tevī lūdzu: atnāc atkal*

*Un pavasara durvis atkal.*

*Lai ilgi katru mūsu soli*

*Vēl sadzird vecā parka soli.*

*Tev tikai vienai tāda vara:*

*Man pusi dot no saules vara.*

*Lai blāzmo visa debess mala,*

*Lai smeldze rimst, kas mani mala.*

*Deg zvaigžņu kvēlē zvaigznes, kuras*

*Bez tevis pieticīgi kuras.*

<sup>1</sup> Sai homonīmijas sistēmā neiekļaujas t. s. homogrāfi (skat. Laua A. Latviešu leksikoloģija. — 66., 67. lpp.). Grafiskie izteiksmes līdzekļi veido savu sistēmu. Homogrāfija arī var būt ar leksisku /*zāle* (augi), *zāle* (*telpa*)/, morfoloģisku /*motiti* (ciešamās kārtas pagātnes divdabis), *motiti* (žargonisms = 'motocikletu')/, fonētisku, resp. morfofonētisku /*vienādi* (ar uzsvaru pirmajā zilbē — 'vienlīdz'), *vien.ādi* (ar uzsvaru otrajā zilbē — 'vienmēr')/ raksturu.

Homogrāfus sastopam arī kalambūriskās atskaņās:

*Pilādžu Kārlis vecajā liepā tā plaucēja,  
Ka abi ar savu spīdošo mocīti  
Stundām remontos mocīti..*

(I. Auziņš, N., 41.)

Homonīmiņu retumis izmanto vārdu spēlē kā humoristisku izteiksmes līdzekli, piemēram:

*Džeksons: Labvakar, zoni. Kas mums ir viss tas miļākais?*

*Edvīns. Viss tas miļākais?*

*Bruno. Kas nu kuram.*

*Maigonis. Mūsu gados viens, onkulīt, jūsu atkal pavisam kas cits.*

*Džeksons: Nekā nebija. Gailis.*

*Edvīns. Kas?*

*Bruno. Gailis?*

*Džeksons: Gailis ir vistas miļākais. Hē... hē...*

*Bruno. Ak tā, vistas...*

*Edvīns. Bet jūs teicāt...*

*Džeksons. Bet es teicu? To pašu vien teicu, zoniņ.*

(Priede, S. 1., 119.)

Šādas vārdu spēles pamatā ir saliktā kalambūriskā atskaņa. *Viss tas* un *vistas* ir homonīmi, kas šādu kvalifikāciju iegūst tikai ar savu stilistisko funkciju.

G. Priede lugā «Vikas pirmā balle» arī dod vārdu spēli, kas rāda, ka par homonīmiem īpašā stilistiskā izlietojumā var būt viena un tā paša vārda atkārtojums, ko dažādi uztver sarunu dalībnieki.

*Guste. Laba plate. Uzliec otru pusi. Kas tur ir otrā pusē?*

*Rūta. «Nekas».*

*Guste. Ko tu teici?*

*Rūta. Jūs katru dienu dzerat...*

*Guste. Es tev prasīju, kas ir otrā pusē.*

*Rūta. Meksikāņu dziesma «Nekas».*

(Priede, S. 1., 183.)

Pirmajā gadījumā *nekas* tiek uztverts kā vietniekvārds, kas izsaka noliegumu, otrajā — meksikāņu dziesmas nosaukums.

Šādi piemēri vedina domāt, ka arī homonīmi ir jēdzieniskie un ekspresīvie.

### 3.2.3. LEKSIKOSTILISTISKIE TRŪKUMI UN KĻŪDAS SINTAGMĀTIKĀ

Kur koncentrējas parādības būtiskākie aspekti, tur arī uzskatāmāk izvirzās šās parādības trūkumi. Valodas galvenās funkcijas — komunikatīvo, ekspresīvo, emocionāli estētisko — izsaka valodas semantiskie faktori, no kuriem leksika ir pats nozīmīgākais, bagātākais faktors. Tāpēc arī leksikā teorētiski gaidāms visvairāk kļūdu, un prakse to apstiprina. Ir dažādu tipu kļūdas, un bieži vienā vārdā koncentrējas vairāku tipu kļūdas. Var būt leksiska rakstura kļūdas, piemēram, vārda nepareiza lietojuma gadījumos, un tikai stilistiska rakstura kļūdas, piemēram, stilam neatbilstošs vārdu lietojums. No teiktā izriet, ka vienā gadījumā būtu jārunā par leksiskām, bet otrā — par leksikostilistiskām kļūdām.<sup>1</sup>

Šī attiecīgo kļūdu tipu klasifikācija iecerēta praktiskām vajadzībām, un, lai nesarežģītu sistēmu un neradītu praksē grūtības, grāmatā īpaši netiek risināta problēma par leksikas un leksikostilistisku kļūdu robežām. Praktiskajā stilistikā ir lietderīgi šīs parādības tvert kopumā un kopsakarā, kā to parasti arī dara.

Tāpēc termins leksikostilistiskās kļūdas ir nosacīts, bet praksē parocīgs.

Latviešu valoda praksē, t. i., runā resp. tekstā, ir diferencējusies dažādos stilos.<sup>2</sup>

Sais stilos sastopamas dažādas leksikostilistiskās kļūdas.<sup>3</sup>

Grāmatā nav iecerēts aplūkot leksikostilistisko kļūdu tipus atsevišķos stilos. Materiāli analīzei ņemti galvenokārt no publicistikas un skolēnu sacerējumiem, t. i., no tekstiem, kuros jāievēro literārās rakstu valodas normas.

Par atsevišķiem leksikostilistisko kļūdu tiptiem ir jau runāts darbos, kas domāti skolu vai izdevniecību vajadzībām, bet vienota visu kļūdu aptveroša sistēma vēl nav dota. Arī šīs kļūdu tipu pārskats nepretendē aptvert visu.

<sup>1</sup> *Rozenbergs J.* Vērojumi par dažiem mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem // «Karogs», 1958, № 6. — 125.—133. lpp.; *Gailums K.* Daži stila jautājumi mūsu pedagoģiskajā literatūrā // «Literatūra un Māksla», 1957, 15. jūn.

<sup>2</sup> Sk. šā darba 2.1.; 2.2.; 2.3.; 2.4.

<sup>3</sup> *Ceplītis L.* Daiļliteratūras valoda un literārā valoda // «Karogs», 1969, № 10. — 152.—154. lpp.; *Rozenbergs J.* Dažas pārdomas par runāto // «Karogs», 1969, № 12. — 151.—155. lpp.; *Stengrevica M.* Vērojumi par dažu leksikas elementu novecošanos mūsdienu latviešu literārajā valodā // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — 347.—367. lpp.; *Veidemane R.* Par dzejas valodas specifiku // «Literatūra un Māksla», 1969, 24. maijā; *Veidemane R.* Estētiskie kritēriji un daiļliteratūras stils // «Literatūra un Māksla», 1970, 1. janv.; *Veidemane R.* Vai valodu var vai nevar graizīt kā auduma baķi // «Literatūra un Māksla», 1971, 23. janv.

Teorētiski nav grūti saprast, ka runā resp. tekstā dažkārt vārdu var būt par maz, dažkārt par daudz vai arī tie var būt aplam lietoti. Tādējādi izdalāmi trīs leksikostilistisko kļūdu tipu veidi: 1) nemotivēts vārda izlaidums, 2) liekvārdība, 3) neiederīgu vārdu lietojums.

### 3.2.3.1. NEMOTIVĒTS VĀRDA IZLAIDUMS

Vārda izlaidums vietā un nevietā — par to ir rakstīts daiļliteratūras kritikā un zinātniskos apcerējumos, par to tiek domāts skolā. Runā un rakstītajā tekstā teikumi ir dažādi. Bieži jo bieži ir sastopami teikuma aprāvumi un vārdu izlaidumi. Vārda izlaidums var būt stilistisks līdzeklis un var būt arī kļūda.

Vārdu izlaidumi un teikumu aprāvumi kā sazināšanās un māksliniecisks izteiksmes līdzeklis plaši tiek izmantoti daudzās cilvēka darbības sfērās — dažādos valodas stilos.

Vārdu izlaidumi bieži sastopami sarunvalodā. Uz jautājumu *Vai tu lasīji šo grāmatu?* sarunvalodā parasti atbild ar vienu vārdu — *Jā*, nevis ar pilnu teikumu — *Jā, es lasīju šo grāmatu*. Ja turpinātu sarunu, teikuma modelis varētu būt, piemēram, šāds: *Vai patika?*, nevis — *Vai tev patika šī grāmata?* Un tāpat sekotu īsa atbilde — *Ļoti*, nevis *Man ļoti patika šī grāmata*. Šādu vārdu izlaidumus un teikumu saīsinājumus nosaka valodas labskaņa un pašas sarunas iekšējā sistēma. Šādos gadījumos sazināšanos, teiktā saprašanu nodrošina konkrētā situācija (vieta, laiks, mīmika, žesti, sarunas dalībnieku iepriekšējās zināšanas par apspriežamo jautājumu utt.) un iepriekšējais un sekojošais teksts, resp., konteksts.

Vārdu izlaidums jeb elipse bagātīgi tiek izmantota daiļliteratūrā, ne tikai lugās, dialogos, bet arī prozā un dzejā. Ar elipses un teikuma aprāvuma palīdzību veido zemtekstus, attēlo strauju darbības kāpinājumu, spilgtus personāža pārdzīvojumus utt.

Elipse sastopama arī daudzos publicistikas žanros un pat zinātniskos rakstos, pēdējos gan ļoti ierobežoti. Ne vienmēr izlaidums ir māksliniecisks izteiksmes līdzeklis. Tā lietojumu var noteikt arī tehniski apstākļi — nepieciešamība ierobežot vārdu skaitu, piemēram, telegrammās, vārdnīcās, veidlapās utt.

No teiktā var saprast, ka vārdu izlaidumi ir pašas runas nosacīta, dabiska parādība.

Bet runā resp. tekstā sastopami arī tādi vārdu izlaidumi, kas nav motivēti, tās ir leksikostilistiskās kļūdas. Atkarībā no valodas lietotāja vecuma un izglītības pakāpes šīs kļūdas ir atšķirīgas. Vārda izlaidumu vērtējot, jāņem vērā arī stila īpatnības un citi apstākļi (piemēram, metodiskie apsvērumi skolas praksē).

Skolēnu sacerējumos paviršības, steigas vai valodas lietojuma iemaņu trūkuma dēļ ir vērojami visdažādākie nemotivētie vārdu izlaidumi. Bieži vien tiek izlaists teikuma priekšmets vai sai-

tiņa, piemēram: *Nosodoši  $\sqrt{\quad}$ <sup>1</sup> izturas pret iespēju izbēgt no cieta. Tādēļ «Indrānu» saimnieces tēls  $\sqrt{\quad}$  gaišākais sievietes, mātes tēls latviešu pirmspadomju literatūrā.*

Nemotivēti vārdu izlaidumi sastopami ne tikai skolēnu sacerējumos, bet arī iespiestos tekstos. Minēsim dažus piemērus no laikrakstiem.

Gadās teikumi, kuros vārda izlaidums pārpratumus nerada, bet traucē valodas plūdumu, piemēram: *Protams, katram kolektīvam ir tiesības prasīt, lai sacensību kalendārs būtu gatavs laikā,  $\sqrt{\quad}$  būtu pilnīgs. Daudzreiz pārņemts mūsu meistarkomandām, ka  $\sqrt{\quad}$  iekļuvušas individuālisma valgos.*

Retumis ir arī tādi teikumi, kuros vārda izlaidums var radīt pārpratumus, piemēram: *Jūrā dosies kuģi, kas ieradīsies no Rīgas, kā arī  $\sqrt{\quad}$  tiks izremontēti pašā bāzē.* Neskaidro teikumu grūti saprast. Var domāt, ka jūrā dosies kuģi, kas atbrauks no Rīgas, kā arī tie tiks izremontēti pašā bāzē. Bet pēc raksta satura var nojaust, ka jūrā dosies kuģi, kas ieradīsies no Rīgas, kā arī tie, kurus izremontēs pašā bāzē.

Cits piemērs. *Tuvojoties gada noslēgumam, iestāžu, uzņēmumu un organizāciju vadītājiem, nekavējoties jāpārbauda un jāsakārto māju numerācija  $\sqrt{\quad}$  pakļautajos namīpašumos.* Šajā teikumā nav saprotams, kam pakļauti namīpašumi.

Vārda izlaiduma dēļ aplam var saprast arī teikumu *Tādējādi uzņēmumos nekādas grāmatvedības  $\sqrt{\quad}$  apstrādes nebūs.* Plašāks konteksts dod iespēju nojaust, ka minētajā teikumā ir runāts nevis par grāmatvedības, bet gan par dokumentu apstrādi.

No iepriekš teiktā iespējams secināt, ka vārda izlaidums var būt motivēts un nemotivēts. Pēdējā gadījumā tā ir kļūda. Ir divējādi nemotivēta vārdu izlaiduma kļūdu tipi: tādas kļūdas, kas traucē runas plūdumu, un tādas, kas traucē domas uztveri.

### 3.2.3.2. LIEKVĀRDĪBA

Valodas spēks slēpjas prasmē nedaudzos vārdos pateikt daudz. Izteikties īsi, lakoniski ir liela māka. Lakonisms galvenokārt nozīmē to, ka tekstā vai runā nav nekā lieka, nekā nejauša. Taču bieži gadās lasīt vai dzirdēt teikumus, kuros ir lieki, tukši vārdi. Liekvārdība ir viena no raksturīgākajām leksikostilistiskajām kļūdām. Liekvārdības cēloņi ir dažādi, un atšķirīga ir tās izpausme dažādos stilos. Viena no būtiskākajām lietišķo rakstu valodas stila pazīmēm ir izteiksmes lakonisms un koncentrētība. Tomēr atsevišķos šā stila paveidos ļoti bieži ir vērojama liekvārdība. Tā ieviešas arī publicistikā un citos stilos, tāpēc šajā

<sup>1</sup>  $\sqrt{\quad}$  — izlaists vārds vai vārdi.

grāmatā ievietotie piemēri ir ņemti galvenokārt no laikrakstiem vai laikrakstu redakcijās iesūtītajiem materiāliem.

Izšķirami vairāki liekvārdības paveidi un to tipi. Raksturīgākos liekvārdības paveidus nosacīti varētu nosaukt par **tukšvārdību, daudzvārdību, dubultvārdību.**

### 3.2.3.2.1. TUKŠVĀRDĪBA

Retāk rakstītā, biežāk runātā tekstā ir vērojami vārdi parazīti.

1. Tie ir vārdi, kas, lietoti bez motivācijas, piegružo runu. Šo vārdu nav daudz, bet, ja kāds no tiem iespiežas mūsu runā, tad grūti no tā tikt vaļā, jo runātājs nemana savus vārdus parazītus, lieto tos automātiski. Parastākie parazīti ir vārdi — *tiešām, zini, redziet, saprotiet, vispār, nu* vai vārdsavienojumi — *vai ne, tā sakot, galu galā* u. c. Vārdus parazītus izmanto daļlīteratūrā un atsevišķos publicistikas žanros personāža valodas raksturošanai.

2. Retumis par vārdiem parazītiem kļūst saikļi (piemēram, *un, bet*), partikulas (piemēram, *pat, it kā, kā*), *jau* partikulas vai apstākļi vārda funkcijā un citi vārdi, ar kuriem runātājs vai rakstītājs cenšas precizēt izsakāmo domu, piemēram: *Varētu jau sēt visus 90 ha 45 cm rindās, bet mūsu cukurbiešu kombaini jau piemēroti 60 cm platām rindām.* Ieraduma vārdi domu neprecizē, dažkārt pat aplam sagroza. Piemēram, teikumā *Tas ir it kā sava veida ievads* partikula *it kā* ir lieka, ja runā par sava veida ievadu [grāmatai], bet ne par ko citu, kas būtu ievada vietā. Teikumā *Kā pirmais mūsu rajonā sēklas nopircis Kalniņš* partikula *kā* ir aplam lietota, jo minētais Kalniņš tiešām pirmais sēklas ir nopircis.

Tāpat ieraduma vārdu lietošanu tekstā var nosaukt par tukšvārdību.

### 3.2.3.2.2. DAUDZVĀRDĪBA

Bieži ir sastopami teksti, kuros sarežģītas, neveiklas, garas konstrukcijas var pārveidot vienkāršākās, īsākās konstrukcijās.

1. Bieži bez vajadzības viena trāpīga vārda vietā lieto divu vārdu savienojumu, tādējādi radot daudzvārdību un nereti tukšu frāžainību.

a) Tā lietvārdiem, kas tekstā precīzi izsaka vajadzīgo jēdzienu, vēl pievieno vispārinošas nozīmes lietvārdu — nodrāztu dežūrvārdu. Piemēram, *atbildības* vietā lieto *atbildības sajūta, mācību* vietā — *mācību darbs, kārtības* un *kultūras* vietā — *kārtības un kultūras līmenis, tīrumos sēj* nevis *sēklu*, bet kaut kādu *sēklas materiālu* utt.

b) Pēc līdzīga principa ir veidotas arī dažas citas daudzvārdu konstrukcijas, piemēram, no trāpīgā darbības vārda iztei-

cēja atvasina lietvārdu, kuru pievieno nekonkrētākas nozīmes verbam — dežūrvārdam<sup>1</sup>: *uzstādīt* vietā lieto *paveikt uzstādīšanu*, *vagot* vietā — *izdarīt vagošanu*, *noformēt* vietā — *veikt noformēšanu*, *remontēt* vietā — *veikt remontēšanu*,  *piedalīties* vietā — *ņemt dalību*, *atbildēt* vietā — *sniegt atbildes*, *izpildīt* vietā — *izpildi paveikt*. — Rūpnicas strādnieki apņēmušies līdz 26. XII *paveikt* gada plāna *izpildi*.

Jānorāda, ka dažas analītiskas konstrukcijas latviešu valodā tomēr tiek lietotas un bez tām pat nevar iztikt, piemēram: *dot pretsparu*, *izdarīt dziļurbumus*, *dot zvērestu*, *izdarīt metienu*. Šādas konstrukcijas arvien biežāk izmanto lietišķo rakstu un publicistikas valodas stilā. Ja tās bagātina valodas izteiksmes līdzekļus, tad nav skaužamas.

c) Statistika rāda, ka nepieciešamības un vajadzības izteikšanai bieži lieto divu vārdu savienojumu *vajag iet*, pat *nākas iet* viena vārda *jāiet* vietā<sup>2</sup>, piemēram: *Par tiem nākas runāt vēl un vēlreiz*. Tādējādi netiek izmantota latviešu valodas vajadzības izteiksmes sinonīmika (sal. arī *būs iet*). Šīs divvārdu formas visbiežāk sastopamas tulkojumos no krievu valodas.

2. Sastopami arī lieki precizējumi, pašsaprotamu lietu īpaši skaidrojumi.

a) Dažkārt ar vietniekvārdiem *mans*, *mūsu*, *jūsu*, *savs*, *šis*, *tas*, *tāds* ir izteikti lieki apzīmētāji, piemēram: *Traktora vadītājs man pārsita manu galvu*.

b) Ir arī ar divdabjiem izteikti lieki precizējumi, piemēram: *Par šo summu kapitāli atremontēja* (!) [pareizi: *saremontēja*, *izremontēja* — J. R.] *sešus esošos traktorus*. *Vāji kontrolēja pieņemto lēmumu izpildi*. *Pēc notikušā koncerta izraisījās garas pārrunas*. — Neesošus traktorus nav iespējams remontēt, tāpat nevar kontrolēt nepieņemtus lēmumus, vārdi *pēc koncerta* jau norāda, ka tas ir noticis.

### 3.2.4.2.2. DUBULTVĀRDĪBA

Ir arī tādi liekvārdības gadījumi, kur liekais «precizētājs» vārds izsaka kāda jau teikumā esoša cita vārda nozīmi. Šādu parādību varētu nosaukt par dubultvārdību.

a) Piemēram, teikumā *Izmeklējumus var izdarīt speciāli šim nolūkam iekārtotajās laboratorijās* vārds *speciāli* izsaka to pašu, ko vārdi *šim nolūkam*, tāpēc viens no šiem dubultēņiem ir lieks.

<sup>1</sup> Sk. Niselovičs I. Verbālsustantīvi ar izskaņu -šana no stila viedokļa // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 3. laid. — R., 1967. — 148.—158. lpp.; Veidmane R. *Saspīest* vai *izdarīt saspīšanu* // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 7. laid. — R., 1971. — 45.—49. lpp.

<sup>2</sup> Sk. Ceplīte B. *Jāiet* vai *nākas iet* // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 7. laid. — R., 1971. — 53.—54. lpp.

b) Visbiežāk tekstā dublē vienas nozīmes internacionālisms un latviskas cilmes vārds, piemēram, teikumā *Uz dēļiem (!) mums ir ierobežots limits* vārds *limits*, kas cēlies no latīņu valodas, nozīmē *ierobežojums*. Tāpēc varētu teikt *Dēļi mums ir limitēti*, *Dēļi mums ir (tiek plānoti, paredzēti izsniegt utt.) ierobežotā daudzumā*.

c) Dažreiz vārdi nozīmes ziņā pilnīgi nesakrīt, bet viena vārda nozīme sevī ietver arī otra vārda nozīmi, piemēram: *Agitpunktā uz galda nekārtībā ir izmētātas avīzes un dažādas brošūras*. Vārds *izmētātas* savā semantikā ietver arī vārda *nekārtībā* nozīmi.

Daudzvārdības cēloņi ir dažādi. Tās pamatā var būt runātāja vai rakstītāja paviršība, valodas nabadzība vai nevīžība meklēt īsto vārdu, neuzticēšanās savai domai vai tās uztvērējam. Daudzvārdība liecina nevis par vārdu krājuma bagātību, bet gan par tā nabadzību.

### 3.2.3.3. VĀRDU NEIEDERĪGS LIETOJUMS

Neiederīgu vārdu lietojuma gadījumi ir ļoti dažādi.

Atkarā no vārda neiederīguma rakstura var izdalīt vairākus vārda neiederīguma paveidus: (1) *stilam neatbilstošu vārdu lietojumu*, 2) *satūra ziņā netrāpīgu vārdu lietojumu* un 3) *vārdu nepareizu lietojumu*.

#### 3.2.3.3.1. STILAM NEATBILSTOŠS VĀRDU LIETOJUMS

Viena no kulturālas valodas prasībām ir izteiksmīgums. A. Blinkena, runājot par kulturālas valodas elementiem, kā vienu no svarīgākajiem izvirza stila izjūtu<sup>1</sup>.

Galvenās stilam neatbilstošo vārdu lietojuma kļūdas saistās ar paaugstināta un pazeminātā stila vārdu netrāpīgu lietošanu.

Runātājam un rakstītājam ir dabiska vēlēšanās izteikties skaisti, gleznaini. Tēlu valoda ar savu emocionālītāti spēcīgāk iedarbojas uz klausītāju un lasītāju nekā neitrāli, neizteiksmīgi vārdi. Taču ne katrā stilā emocionālu vārdu lietojums atbilst stila prasībām, un ne katram ir dotības un iemaņas emocionālā teksta veidošanā.

Arvien tiek runāts par publicistikas valodas izteiksmīguma un iedarbīguma nepieciešamību, bet tieši žurnālistikā visbiežāk sastopamies ar neveiksmīgi lietotiem skaistiem, cildeniem vārdiem.

<sup>1</sup> *Blinkena A.* Dažas piezīmes par mūsu preses valodu // Latviešu valodas kultūras jautājumi. 4. laid. — R., 1968. — 21.—22. lpp.

Piemēri: *Tāpēc no Liepniekiem uz citām novietnēm aizceļo apaļi, veselīgi telēni. Par estrādes lietu un liepu iznīcināšanu tika vēstīts rajonam un ciemam. Jau 30 gadus [viņš] deg skatuves liesmās.* Vārds *aizceļo* ir pārāk cildens teļu pārvešanas, pārvietošanas apzīmēšanai, pozitīvas emocionāli ekspresīvas nokrāsas vārds *vēstīt* neiederas tekstā, kurā izteikts negatīvs saturs, skaistā frāze *degt skatuves liesmās* ir tik «cildinoša», ka atgādina Pietuka Krustiņa Augstās dziesmas patosu.

Šāda nemotivēta poetizēšana visbiežāk vērojama raksta sākmā, retumis nobeigumā. Piemēram, kāda korespondence iesākta skaistiem, liriskiem vārdiem: *Saule iemet klēpi mirdzošu staru stikla jumtos*, otrs teikums jau ir lietišķāks: *Blakus vecajām siltumnīcām, netālu no kolhoza.. kantora tagad paceļas jauns siltumnīcu kombināts.* Tālāk visai neizteiksmīgā valodā stāstīts par veco un jauno siltumnīcu platību, par plāna izpildes gaitu.

Šāda poetizēšana dažkārt pāriet panaivā patosā: — *Celies, dēls. Rau, kāda liela diena ārā! — tā ir māte, kas modina. Patiešām. Visapkārt balta gaisma. Tā aizdzen miegu kā nebijušu, un pa gaisu aizlido sega. Spēks, kur tu rodies! Pat tādā mazā cilvēkā tā tik daudz..* Tā iesākts apraksts par kādu pedagogu, kas strādā skolā, kurā pats kādreiz mācījies. Aiz šāda ievadījuma seko pasauss stāstījums par audzinātāja darbu.

Skaistās sākuma frāzes nedod cerētos rezultātus, ja nav iespējams vai nav attiecīgo iemaņu veidot tekstu vienotā stilā vai sintezēt vairāku stilu elementus. Stilu sajaukumā pat tēlaini teikumi var kļūt par traucējošiem piekabinājumiem.

Bez stila izjūtas, pareizāk būtu gan laikam teikt — bez mēra izjūtas lietojot skaistus vārdus, tos nobružā un padara par frāžainiem štampiem, piemēram: *arāji* (jūras, kultūras, druvas), *brūnaļas* (govis), *darba rūķi* (strādnieki, traktoristi, zvejnieki, skolotāji), *druva* (skolu, kultūras, izglītības, kolhoza), *trīcienfronte* (sējas, darba, lopkopības), *kaujas gatavībā* (darbam, mācībām, sacensībām, aršanai, ražas novākšanai), *kaldināt* (uzvaras, panākumus), *rit* (darbs, sacensības, cīņas, zveja, ražas novākšana), *sudrabs* (dzīvais, dīķu, zivju, jūras, zilās druvās), *(spožas) vadugunis* (rezerves ražošanas pārvaldes saimniecības, lopkopības sniegums, pieredze, kolhozu lauku varoņi). Tie ir tikai atsevišķi piemēri, kas ņemti no laikrakstiem. Šo daļfrāžainības štampu ir daudz vairāk un ne tikai publicistikā vien.

Dežūrvārdiem un dežūrfrāzēm ir vairāki trūkumi. Pirmkārt, tie daudzos gadījumos nav trāpīgākie, otrkārt, tie var radīt liekvārdību, treškārt, daudzi dežūrvārdi un to savienojumi tiek lietoti metaforiski, tiem ir vai ir bijusi noteikta emocionāli ekspresīva funkcija ar pozitīvu attieksmi. Katrs mākslinieciskais izteiksmes līdzeklis ir iedarbīgs savā vienreizīgumā, neatkārtojamībā. Bieži lietots, tas zaudē māksliniecisko spēku. Tā tas ir noticis ar daudziem pašreiz lietotiem dežūrvārdiem. Tāpēc pret tiem tik asi

vēršušies arī rakstnieki. Feļetonos, lugās, romānos tos ir izsmējuši Anna Sakse, Miervaldis Birze, Gunārs Priede, Dagnija Zigmonte u. c.

Tēlaini rakstīt ir liela māka — neviļus nāk prātā Jāņa Sudrabkalna un Andra Vējāna gleznainā publicistika. Ne katram pa spēkam tēlaini rakstīt, un ne tikai tēlainība ir iedarbīga un ieinteresē lasītāju.

Tēlainību rada ne vien paaugstināta stila vārdi, bet arī pazemināta stila vārdi. Daiļliteratūrā pazemināta stila vārdus lieto gadījumā vairumā apzināti, turpretī publicistikā nereti šos vārdus izmanto nezināšanas, paviršības, stila izjūtas trūkuma dēļ.

Piemēri: *Pie mums pat ir bijuši gadījumi, kad dziedāšanas stundas tiek piešpicētas* (pareizi: *pieliktas, vēl klāt dotas* — J. R.) *vienam otram skolotājam, lai būtu pilns stundu skaits. Bet piecu pilsētu turnīra uzvarētājs.. uz «augstāko sabiedrību» izsitās* (literārā valodā: *augstākajā klasē tiek, iekļūst* — J. R.) *daudz vieglāk. Daudziem jau arī motocikls liekas par prastu — šķielē uz četriem riteņiem* (literārā valodā: *arī motocikls neapmierina, liekas neērts satiksmes līdzeklis — domā, grib, gatavojas iegādāties, pirt automašīnu* — J. R.).

Vārdi *piešpicēt, izsisties* ir žargonismi, bet vārds *prasts* — barbarisms. Šie leksiskie slāņi, tāpat kā vulgārismi, ir neliterārās valodas materiāls, tāpēc tos var izmantot tikai atsevišķos stilos un žanros. Īpaši labai stila izjūtai jābūt, lietojot vārdus, kas svārstās starp literāro valodu un vienkāršrunu, kļūmes rada arī sarunvalodas vārdi. Oficiālā tekstā visbiežāk lietoti šādi stilam neatbilstoši vārdi: *dikti, drusku, knapi, pulka* u. c.

Augstāka stila vārdu lietojums nav īpaši bīstams literārajai valodai, tas galvenokārt mazina teksta izteiksmīgumu un iedarbīgumu, bet zemāka stila vārdu lietojums turklāt vēl piegružo valodu.

Ir vērojama tā saucamā valodas demokratizācija, īpaši daiļliteratūras valodas stilā, bet tas nenozīmē, ka literārā valoda un arī daiļliteratūra ir jāpiesārņo ar valodas duļķēm. Tieši pretēji — rakstniekam jābūt modram literārās valodas sargam un apdomīgam tās veidotājam.

### 3.2.3.3.2. SATURA ZIŅĀ NETRĀPĪGS VĀRDU LIETOJUMS

«Vārds ir visu faktu, visu domu ietērps. Mākslas darbam nepieciešama noteikta, precīza valoda, uzmanīgi izraudzīti vārdi,» runājot par daiļliteratūras valodu, atzīmē lielais krievu valodas meistars Maksims Gorkijs. Viena no valodas meistarības raksturīgākām pazīmēm ir trāpīgi lietots vārds. Paraugam varētu

minēt daudzu latviešu rakstnieku, žurnālistu, zinātnieku un skolotāju valodu. Andreja Upīša teksti pārsteidz ar vienkāršu, bet retumis lietotu vārdu un to nozīmju izmantojumu; Vilis Lācis valodas spilgtumu panācis ne tik daudz ar tropiem un citiem tiešajiem valodas tēlainās izteiksmes līdzekļiem kā ar trāpīgu vārdu; Raiņa rokraksti liecina, ka dzejnieks dažkārt ir apsvēris vairākus variantus, līdz atradis īsto vārdu.

Šādu piemēru ir daudz, bet vērojama arī pretēja parādība, proti, saturā ziņā netrāpīgs vārdu lietojums.

Šis leksikostilistisko kļūdu veids robežojas arī ar cita rakstura kļūdām.

Vispārīgākas nozīmes vārda lietojums konkrētākas nozīmes vārda vietā daudzos gadījumos ir tipveida parādība, bet attiecīgais vārds parasti nepretendē uz poētisma funkcijām. Piemēram, var teikt — *attaisīt durvis, grāmatu, mēteli, pudeli, nazi*, bet attiecīgās darbības izteikšanai ir arī precīzāki speciāli vārdi, kas raksturo pašu priekšmetu: *atvērt durvis, atšķirt grāmatu, atpogāt mēteli, atkorķēt pudeli, atvāzt nazi*. Šā tipa vispārīgās nozīmes vārdus parasti neizjūt kā valodas šampus. Tie neliecina par valodas bezgaumību, tie nav neprecīzi, bet nav arī trāpīgākie.

No visa iepriekš teiktā būtu aplam secināt, ka vispārīgākas nozīmes vārds vienmēr ir neprecīzākais. Dažkārt tas ir iederīgāks par konkrētās nozīmes vārdu, piemēram: *Patlaban darbojas 9 stacionārie sadzīves pakalpojumu punkti, un paredzēts atvērt vēl 6 punktus*. Sajā tekstā iederīgākais vārds ir *punkti*, jo tie var būt gan dažādi ateljē, gan pulksteņu un apavu remontu darbnīcas, gan frizētavas utt.

Taču ir polisēmi, kas kļuvuši par dežūrvārdiem. Tie sarucina katra valodas lietotāja un arī pašas valodas leksikas bagātības, jo trāpīgākie vārdi tādā veidā tiek virzīti uz pasīvo leksiku.

Tā, piemēram, vārds *atziņēt* ir uzkundzējies tādiem savā vietā trāpīgiem vārdiem kā *norādīt, aizrādīt, minēt, pieminēt, uzsvērt, akcentēt, konstatēt, piezīmēt, piebilst, pasvītrot, ierosināt, sacīt, teikt* utt.

Tāpat vārdu *dot* lieto tādu trāpīgu vārdu vietā kā *izveidot* (māksliniecisko ietērpju), *pārdot* (preces uz parāda), *maksāt* (cik maksāt par āboliem), *koncertēt, rīkot, organizēt* (koncertu), *izteikt* (pamācības, paskaidrojumus), *pamācīt, paskaidrot, ļaut, neļaut* (strādāt), *traucēt* (strādāt) utt.

Latviešu valodu noplicina arī ekspluatētie vārdi *izmainīt* (izmaiņa), *aizmirstot*, ka ir trāpīgāki vārdi, piemēram: *grozīt, pārkārtot, pārveidot, pārvērsties* u. c.

Tāpat ir ar vārdu *noformēt*, kam ir sinonīmi: *izveidot, apdarināt, iekārtot, sagatavot, izdaiļot, izveidot* u. c.

Arī dežūrvārdam *pakavēties* ir sinonīmi: *analizēt, aplūkot, apskatīt, izskaidrot* u. c.

Valodu nopicina arī vārds *ražot*. Attiecīgā tekstā tam var būt trāpīgāki vārdi, piemēram: *audzēt, darināt, gādāt, rūpēties, veidot* u. c.

Ir pādaudz arī citu dežūrvārdu, piemēram: *cīnīties, celt, pānākt, druva, fronte, loma, ritēt, vagot, fondā, kontā, kaldināt* u. c., kā arī aiz latviešu iztapības pēdējā laikā pārņemtie angļu valodas barbarismi, kuriem vajadzīgais novērtējums gaidāms tikai tad, kad tautas un valsts vadībā radīsies atbilstoša lieluma personības; valodnieku pūliņi nevar pagaidām būt auglīgi, bet vajadzīgi gan.

### 3.2.3.3. NEPAREIZS VAI NEVĒLAMS VĀRDU LIETOJUMS

Ir daudzi gadījumi, ka vārds izsaka citu saturu, nekā to prasa konteksts. Ir arī gadījumi, ka vārds tiek fonētiski sakropļots. Šis nepareizības vērojams gan mantoto, gan aizgūto vārdu, īpaši internacionālismu, lietošanā.

Tam par cēloni ir vairāki faktori, piemēram, pirmkārt, vārdu līdzība pēc skanējuma, pēc skaņu kompleksa (*virsa* 'virsējā, augšējā daļa' — *virisma* 'priekšmeta, ķermeņa ārējā daļa, kas robežojas ar apkārtējo vidi'; *nacionāls* 'tāds, kas izsaka tautas, nācijas būtību' — *nacionālistisks* 'tāds, kas savas tautas būtību uzlūko pārāku par citu tautu būtību');

otrkārt, citu valodu barbariska ietekme (*barter* <ang. *barter* pēc tradīcijas raksta, bet izrunā [ba:tə] 'maiņa, maiņtirzniecība'; *aizdzīt* <kr. *узнатъ* 'aizbraukt, nozagt'; *uzkrist* <vāc. *auffallen* 'pārsteigt, krist, acīs');

treškārt, vārda, parasti aizgūta vārda, nozīmes nezināšana (*viņa vēl trīs gadus varēs debitēt mūsu kluba izlasē: debija* <fr. *debut* 'pirmā uzstāšanās kādā darbības laukā'; *no citām zemēm eksportējam medikamentus: eksportēt* <lat. *exportare* 'izvest preces uz ārzemēm'; *drīz vien kumeļš palika* (pareizi: *kļuva*) *par zirgu*);

ceturtkārt, vārda, parasti aizgūta vārda, skaņu kompleksa aptuvena zināšana (*biblioteka* — pareizi: *bibliotēka* <gr. *bibliothēkē*, *eksplotācija* — pareizi: *ekspluatācija* <fr. *exploitation*, *makulatūra* — pareizi: *makulatūra* <lat. *makula* 'traips');

piektkārt, vārdu un to daļu neizpratne, veidojot salikteņus (*patreiz* — pareizi: *pašreiz* no *pats*, bet ne *pat*+*reize*; *asortiments* — pareizi: *sortiments* <vāc. *Sortiment* 'dažāda veida, dažādas šķirnes preces': *a* aplam, šķiet, pievienots no *asorti* <fr. *assorti* 'speciāli atlasīts komplekts').

Pēdējie faktori saistīti ne tikai ar leksikas jautājumiem, bet arī ar pareizrunu un pareizrakstību.

Visas minētās parādības cēloņu un seku sakarā pašas izriet no daudz dziļākiem faktoriem, piemēram, no daudzu gadu desmitu skopajiem skolas mācību plāniem latviešu valodā, no latviešu literārās valodas normatīvas vārdnīcas trūkuma, no valodas kultūras, rokas grāmatu trūkuma utt.

Kādi ir raksturīgākie nepareizi lietoto vārdu tipi?

Jāatceras, ka pareizs/nepareizs ir atkarā no runas/teksta tipa, kuri normas sakarā jādala četrās grupās:

- 1) literārās rakstu valodas runas/teksti,
- 2) literārās sarunvalodas runas/teksti,
- 3) daiļliteratūras teksti,
- 4) neliterārās valodas runas/teksti.

Tāpēc, vērtējot runā/tekstā lietotos vārdus, jāņem vērā runas/teksta tips.

Praksē grūtības rada aizguvumi: daudzos gadījumos nav viegli noteikt ne leksiskos, ne semantiskos barbarismus, turklāt internacionālismi arī ir aizguvumi, kurus nav viegli nošķirt no barbarismiem.

Daļa ir mantoto latviešu valodas vārdu, kuru nozīmes svārstās — nav nostabilizējušās, piemēram, Latviešu valodas vārdnīca A—Z atzīst, ka *atslēga* ir «riks, ar kuru atslēgt vai aizslēgt (telpas vai priekšmetus). *Dzīvokļa, čemodāna, klavieru atslēga. Atslēgu saišķis. Atstāt atslēgu durvīs*», bet *slēdzene* ir «ierīce, ar ko nostiprina (piem., durvis, vārtus) aizvērtā stāvoklī un kas ir atdarāma ar atslēgu».

Latviešu literārās valodas vārdnīcā ir atzīts, ka vārdam *atslēga* ir divas nozīmes — gan «riks, ar kuru atslēdz un aizslēdz», gan «iemontēta ierīce, mehānisms (durvīs, atvilktnē u. tml.) aizslēgšanai».

Ir diezgan daudz vārdu, galvenokārt īpašības vārdu un lietvārdu, kuru lietošanā grūtības rada to piedēkļu, retāk priedēkļu izvēle. Tā, piemēram, jau gadu desmitiem laiku pa laikam tiek izteiktas domas par vārdu *personīgs* un *personisks* lietošanu, taču nav nonākts pie kādas vienotas atziņas.

Šeit alfabēta kārtībā tiks minēta daļa vārdu un vārdu savienojumu, kurus nav vēlams lietot. Šo vārdu un vārdsavienojumu vērtējums balstīts galvenokārt uz vārdnīcās, rakstos, gramatikās u. c. publicētām atziņām. Ja no visa tā kāds noteikts viedoklis nav izsecināms, tad tiek izmantota personīgā pieredze un paša apsvērumi.

acīmredzot — paskaidrojošs vārds, ko neatdala ar komatiem 'droši vien', 'laikam'. *Viņš acīmredzot šodien neatbrauks.*<sup>1</sup>

acīmredzot — apstākļa funkcija ar nozīmi 'ātri', 'strauji': *Zēns aug, acīmredzot.*

aizdzīt — nevēl. *aizdzīt automašīnu*, lit. *aizbraukt, nozagt automašīnu.*

aizpildīt — *aizpildīt anketu, veidlapu*, labāk: *izpildīt anketu, veidlapu.*

<sup>1</sup> Vārdu nozīmju skaidrošanai izmantoti dažādi paņēmieni, lai tikai skaidrojums būtu pēc iespējas koncentrētāks; vārdu secībā ir atkāpes no alfabētiskā principa, pretstatot nevēlamos un vēlamos vārdus, resp., to nozīmes, pie tam tikai biežāk sastopamās.

aizstāt — būt kāda vietā, tikpat kvalitatīvi veikt aizstātā funkcijas: *Tur plastmasa var aizstāt metālu. Skolotājs Kalniņš aizstās skolotāju Kļaviņu.*

aizvietot — mazvērtīgākam stāties cita vietā: *aizvietot cukuru ar saharīnu.*

atvietot — sar. = aizstāt.

antibiotiķi — nevēl., lit. antibiotikas, antibiotiskās vielas.

apgāzt — sar. *apgāzt domu*, lit.: *atspēkot, noliegt domu, pierādīt* (ko citu).

apmaksā — nevēl. *darba apmaksā*, lit. *darba alga, atlīdzība, samaksa par darbu, atalgojums*.

apmēram — 'gandrīz, ne gluži': *bija apmēram 26 kilogrami.*

aptuveni — 'tāds, kas nav pilnīgi noteikts, precīzs': *aptuveni aprēķini.*

atbilde — nevēl. *nekavējoša atbilde*, lit.: *tūlītēja atbilde*; sar. *izsmeloša atbilde*, lit. *pilnīga atbilde: mutiska, rakstiska atbilde*, labāk: *mutvārdu, rakstveida atbilde*.

atbildēt — *atbildēt personai*, bet *atbildēt uz jautājumiem*.

atmainīt — nevēl. *atmainīt spriedumu*, lit. *atcelt spriedumu*.

attiekties — nevēl. *attiekties ar neuzticību*, lit. *izturēties ar neuzticību*.

atgriezt — nevēl. *atgriezt tiesai dokumentus*, lit. *nodot, nosūtīt, aiznest atpakaļ tiesai dokumentus*.

atjaunot — nevēl. *atjaunot darbā*, lit. *pieņemt atpakaļ darbā*.

atkarāties — nevēl. *rezultāts atkarājas no*, lit. *rezultāts ir atkarīgs, atkarā no*.

atlaist — nevēl. *atlaist preces rindas kārtībā*, lit. *pārdot, izsniegt preces rindas kārtībā*.

atrast — nevēl. *atrast par pareizu*, lit. *atzīt, uzskatīt par pareizu, secināt, domāt, likties, šķist, konstatēt, ka pareizi*.

atsaukties — *atsaukties mātei, kad tā sauc, bet atsaukties uz aicinājumu*.

atskaite — *atskaite par darbu*, labāk: *pārskats par darbu*.

augsts — *augsti tempi, intereses*, labāk: *ātri, spraigi, raiti, sasprindzināti tempi; lielas, dziļas, nopietnas intereses*.

bagāts — tāds, kam pieder materiālas vai garīgas vērtības: *bagāts saimnieks, bagāta valoda*.

bagātīgs — plašs, daudzveidīgs, pilnīgs, ražens, krāšņs, ļoti liels: *bagātīga augu valsts, raža, bagātīgs loms, mērs, galds* (ar ēdieniem, dzērieniem).

balsot — lemt balsojot, piedaloties vēlēšanās, paust savu viedokli: *balsot par Kalniņu*; vēlē — izraudzīt amatpersonas un balsojot apstiprināt savu izvēli: *vēlēšanās* — organizētu pasākumu kopums, kurā balsojot ievēlē amatpersonas: *deputātu vēlēšanas*.

baudīt — nevēl. *baudīt tiesības, priekšrocības, izglītību*, lit. *tiesības, priekšrocības ir (nav), izglītību iegūst*.

būt — nevēl. *būt pie sevis*, lit. *būt savā kabinetā, telpā*.

cēlonis — ir apstāklis, parādība, kas izraisa citu parādību: *nesekmības cēlonis ir slinkums*; iemesls — ir apstāklis, kas tiek minēts kā notikuma ierosinātājs, kā motivs, iegansts: *par nesekmības iemeslu tika minēta slimība*. Vārds iemesls tiek lietots arī ar nozīmi 'vajadzība', 'nepieciešamība', 'apsvērums', 'nolūks': *nebija iemesla steigties, steigai bija īpašs iemesls*.

caur — nevēl. *siltums rodas caur berzi, ziņas saņemta caur radio*, lit. *siltums rodas no berzes, berzes dēļ; ziņas saņemta pa radio*.

ciest — sar. *viņu neviens necieta*, lit. *viņu neviens neieredzēja*.

cik — nevēl. *par tik, par cik es slimoju, nebiju darbā; par cik tu esi vesels, būs jābrauc*, lit. *tāpēc, tādēļ, ka es slimoju, nebiju darbā; tā kā tu esi vesels, būs jābrauc*.

citādāks — ir pārākā pakāpe no citāds, tāpat kā citādāki un citādi, tāpēc nepareizi: *katram gaita citādāka, citādāk viņš nevarēja*, pareizi: *katram gaita citāda, citādi viņš nevarēja, šī ābele citāda nekā tā, bet jaunā ir vēl citādāka, trešajam gaita vēl citādāka*.

cūku — nevēl. *cūku rulete, desa, kotlete*, lit. *cūkgaļas rulete, desa, kotlete*.

daudzums — skaits, apjoms: *liels daudzums, nenoteikts daudzums*; skaits — skaitļos izteikts daudzums: *liels skaits cilvēku* — 120.

darbojošs — nepar. *darbojošie pulciņi, personas*, pareizi: *darbojošies pulciņi, darbojošās personas*.

debitēt — uzstāties, piedalīties pirmo reizi publiski: nepar. *debitēt jau trešo gadu*.

dienas kārtība — labāk: *darba kārtība* — paredzētie jauktājumi (un to secība), kas plānoti izskatīt sēdē, sapulcē, konferencē.

darba gaita — izstrādātais reglaments, kas izsaka sēdes, sapulces norisi; paredz laiku, piemēram, ziņojumiem, piebildēm, debatēm, pārtraukumiem utt.

dzīvīgs — tāds, kas spēj saglabāt spēju dzīvot, savu nozīmīgumu; dzīvīgs nepareizi tiek lietots dzīvs nozīmē: *dzīvīgas debates, dzīvīga fantāzija, saruna*, pareizi: *dzīvas debates, dzīva fantāzija, saruna*.

džinsi — džinsa audums, sar. džinsi — noteikta auduma bikses, lit. *džinsa auduma bikses, jaka, mētelis*.

i — sar. saiklis: *i viens, i otrs*; sar. partikula: *i nejuta rokas salstam*, lit. *un (gan) viens, un (gan) otrs; pat nejuta rokas salstam*.

ienest — sar. *ienest skaidrību, priekšlikumu*, lit. *ieviest skaidrību, noskaidrot; izteikt, proponēt priekšlikumu*.

ieraša, paraša — labāk: *ieraža, paraža*.

ieslēgt — nevēl. *ieslēgt sarakstā, skaitā, grupā*, lit. *iekļaut, ietvert, ieskaitīt, ierakstīt sarakstā, grupā*.

iet — nevēl. *runa iet pār*, lit. *runa ir par*.

ikkatrs, ikkurš, ikviens — norāda uz katru atsevišķi līdzīgu kopumā un reizē arī uz visiem: *ikviena valoda ir jauka un laba*; jebkāds, jebkurš — norāda uz vairākiem vai visiem kopuma elementiem: *vienalga kas, kurš, kāds, kad, kur var pārdot jebkuru preci jebkurā pilsētā*.

intervencija — lit. *intervence*.

inženierija — lit. *inženierija*, arī *inženieris, inženierzinātnes*.

itālieši — Itālijas pamatiedzīvotāji: *itāliešu dziesmiņas*.

itāļi — indoeiropiešu cilšu (latīņu, osku, umbru, samnītu u. c.) grupa, kas 1. gadu tūkstoši pirms mūsu ēras apdzīvoja Apennīnu pussalu. Taču pēdējā laikā modeļa *portugālieši* — *portugāļi, spānieši* — *spāņi* ietekmē (kur paralēlformas nozīmi nediferencē) vārds *itāļi* sastopams arī ar nozīmi *itālieši*.

izbēgt — sar. *izbēgt no nepatikšanām, nelaiemes*, lit. *izvairīties, izsargāties no nepatikšanām, nelaiemes*.

izbīdīt — nevēl. *izbīdīt kandidātus, sapulces vadītāju*, lit. *izraudzīt, ieteikt, izvīrīt, ievēlēt kandidātus, sapulces vadītāju*.

izmainīt — nevēl. *izmainīt likumu*, lit. *grozīt likumu, pārveidot, labot likumu*.

izmērs — lielums, apjoms, ko konstatē mērot: *sienas izmēri, kleitas garuma, platuma izmēri*; lielums — standartizēts izmērs: *38. lieluma kurpes, 50. lieluma uzvalks*.

iznest — nevēl. *iznest lēmumu, spriedumu, grūtības*, lit. *pieņemt lēmumu, spriedumu, nolemt, piespriest, nospriest, pārvarēt grūtības, izturēt*.

izpārdot — *biļetes, grāmatas izpārdotas, labāk: biļetes izpirktas*; — *tirgotājs preces izpārdod*.

izpildīt — nevēl. *viņš izpilda direktora vietu, galda vietu izpilda kaste*, lit. *viņš aizstāj direktoru, galdu aizstāj kaste*, bet lit. *izpildīt anketu, sonāti, deju* — vēlāmāk: *sonāti atskaņot, deju dejot*.

izpildīties — nevēl. *viņam izpildījās 21 gads*, lit. *viņam palika (tagad ir) 21 gads*.

izsaukt — nevēl. *tas izsauca iesnas, sašutumu, skaudību*, lit. *tas radīja, izraisīja iesnas, sašutumu, skaudību, tas bija par cēloni iesnām, sašutumam, skaudībai*.

izslēgt — sar. *ir, nav izslēgts*, nev. *izslēgt no sarakstiem*, lit. *ir, nav iespējams, domājams, svītrot no sarakstiem*.

izsmelt — nevēl. *izsmelt jautājumu, problēmu, saruna izsmelta*, lit. *pilnīgi, vispusīgi, dziļi aplūkot, pārrunāt jautājumu, problēmu; saruna pabeigta, viss izrunāts*. Bet lit. *izsmeļoša atbilde, raksturojums*, taču labāk: *vispusīga, visu aptveroša, pamatīga, pilnīga atbilde, raksturojums*.

izsniegt — sar. *izsniegt uz rokas (dokumentu)*, lit. *izsniegt pašam, personīgi, ir jau saņemts personīgi*.

iztaisīt — sar. *par to viņš maz ko iztaisa, iztaisa sev nepa-*

tikšanas, tas kopā iztaisa divus vezumus, lit. par to viņš maz bēdā, raizējas; sagādā, rada sev nepatikšanas; kopā ir, kopā iznāk divi vezumi.

izvest — nevēl. izvest pārrunas, sapulci, remontu, lit.: orgānizēt, vadīt pārrunas, sapulci, veikt, vadīt remontu, remontēt.

jelkāds — nevēl. nevarēja iedot jelkādu dzīvoklīti, lit. nevarēja iedot nekādu, kaut kādu dzīvoklīti, jo jel ir pastiprinājuma partikula.

jelkurš — nevēl. izturība ir jelkuros apstākļos, lit. izturības netrūka nekad, izturība ir jebkuros apstākļos.

jūtīgs — tāds, kas ātri sajūt kairinājumu: jutīga āda, apārāts.

jūtīgs — tāds, kam viegli izraisīt jūtas: jūtīga sirds.

ka — ievada teikuma priekšmeta, izteicēja, apzīmētāja, papildinātāja, veida, seku, mēra, cēloņa, nosacījuma, nolūka palīgteikumus, bet ne laika palīgteikumus: nepar. jau krēsloja, ka viņš devās mājup, pareizi: jau krēsloja, kad viņš devās mājup.

kad — ievada laika palīgteikumu: nepar. es redzu, kad tu liels, pareizi: es redzu, ka tu liels. Pareizi: es zinu, ka tu atnāksi 'ka vispār būsi', zinu, kad tu atnāksi 'zinu laiku, kad būsi'.

kalpība — nevēl. zinātne, tehnika ir cilvēka kalpībā, pareizi: zinātne, tehnika kalpo cilvēkam, jo kalpība ir piespiedu izmantošana ar negatīvu attieksmi (kalpības jūgs), kalpot cilvēkam ir pozitīvs darbs.

kalpot — sar. grāmata kalpo par izziņas līdzekli, lit. grāmata ir izziņas līdzeklis.

klajs — lit. sniega, ūdens klajs 'klajums'.

klajš — lit. klajš, lauks, mēļotājs.

klājs — lit. dēļu, miglas klājs, augšējais kuģa klājs.

laiks — nevēl. cik ir laiks, lit. cik ir pulkstenis.

lēmums — nepar.: notiesāts ar lēmumu, pareizi: notiesāts ar spriedumu.

līdz ar to — satumsa, līdz ar to grūtāk bija saskatīt taciņu. Sinonīmi: reizē ar to — norāda uz secību, tāpēc — uzsver cēlonību, pie tam, bez tam, turklāt — norāda uz papildinformāciju pie teiktā.

lieku reizi — nepar. par to lieku reizi varējām pārliecināties, pareizi: par to vēlreiz, atkal varējām pārliecināties. Pareizi: Pēdējo grozu no dārza bija atnesusi māte. To nezinādams, lieku reizi biju aizgājis pēc tā.

maisīt — nevēl. maisa strādāt, lit. traucē, kavē strādāt.

maz pa mazam — nevēl. maz pa mazam soļojam, lit. pamazām soļojam.

mutiski — mutiska atbilde, labāk: mutvārdu atbilde; rakstiska atbilde, labāk: rakstveida atbilde.

ne — 1) noliedz teikuma locekļa izteikto saturu: ne šā, ne tā, 2) ar nozīmi 'pat': to viņš ne mirdams neteiks, 3) aizstāj izlaistu vārdu: daži iet, viņš ne.

nē — 1) noliedz visa teikuma saturu: *nē, saki taisnību*, 2) izsaka iepriekšējā teikuma apstiprinājumu: *nē, citādi tu nevarēji*.  
nenobaidīties — nepar.: *viņš nenobaidījās*, pareizi: *viņš nenobijās, viņš nebaidījās*.

nenogurstošs — nepar. *nenogurstoša darbība*, pareizi: *nenogurstošs zirgs, nemitīga, nerimtīga darbība*.

neskatoties — *neskatoties uz slimību*, labāk: *lai gan, kaut gan ir slim, slimam esot*.

nest — sar. *nest atbildību, nest cauri*, lit. *būt atbildīgam, muļķot; nest procentus, panākumus*, labāk: *dot, saņemt procentus, gūt panākumus*.

nestandarts — nepar. *nestandarta iekārta* (jo nav *nestandarts*), pareizi: *nestandardizēta iekārta*.

nolikt — nevēl. *nolikt sēdes sākumu*, lit. *noteikt, paredzēt sēdes sākumu, nolikt eksāmenu*, labāk: *nokārtot eksāmenu*.

noturēt — nevēl. *noturēt sēdi, sapulci*, lit. *organizēt, vadīt sēdi, sapulci, bija, notika sēde, sapulce*.

novest — sar. *novest lietu līdz galam*, lit. *novadīt lietu līdz galam*.

nozīmēt — nevēl. *nozīmēt konferences datumu, nozīmēt par galveno inženieri, nozīmēt šodien par dežurantu*, lit. *noteikt, norādīt konferences datumu, iecelt, norīkot par galveno inženieri, norīkot par dežurantu, uzdot dežūrēt*.

optimāls — nepar. *visoptimālākais risinājums*, pareizi: *optimāls risinājums* (vislabākais, visatbilstošākais, visizdevīgākais, vispiemērotākais).

papildu — ģen. nepar. *papildus seanss, saraksts*, pareizi: *papildu seanss, saraksts*.

papildus — apst. v., nepar.: *papildu trenēties, noskaidrot*, pareizi: *papildus trenēties, noskaidrot*.

pārdoties — nepar. *govs pārdodas*, pareizi: *govi pārdod*;

pārdoties — nepar. *slimība pārdodas saskares ceļā*, pareizi: *slimība pielīp saskarē, ar slimību inficējas saskarē*.

pārsitiens — nepar. *strādāt bez pārsitieniem*, pareizi: *strādāt ritmiski*.

pašuzupurēšanās — nevēl. *viņa pašuzupurēšanās*, lit. *viņa upurēšanās, sevis ziedošana*.

pašvaldība — pārvaldes sistēma no iedzīvotāju izraudzītām amatpersonām: *pagasta, rajona pašvaldība*.

patvaldība — valsts pārvaldes forma, kur augstākā vara neierobežoti pieder vienai personai: *gāzt patvaldību*.

pats — nepar. *tajā pat laikā*, pareizi: *tajā pašā laikā*: pašreiz — nepar. *patreiz esmu aizņemts*, pareizi: *pašreiz esmu aizņemts*.

pavidla — nepar. *plūmju pavidla*, pareizi: *plūmju biezenis*.

persona — nepar. *personības dokumenti, brīvība*, pareizi: *personas dokumenti, brīvība*.

personāls (īp. v.) — tāds, kas attiecas uz atsevišķu personu: *personālā izstāde*.

personīgs — tas, kas ir īpašumā, kas attiecas, saistīts ar personu: *personīga māja, laime, uzaicinājums, piezīme*.

personisks — tas, kas raksturo kāda īpašības, kas saistīts ar personību: *bezpersoniska runa, personisks ieskats*.

pieдерēt — sar. *pieдер liela loma*, lit. *ir liela nozīme, loma*.

pie dot — nevēl. *pie dod skanīgumu, garšu, spēku, izskatu, ātrumu*, lit. *pie šķir, rada skanīgumu, garšu, spēku, izskatu; palie lina ātrumu*.

piegājiens — nevēl. *ar savu piegājienu mākslinieks kļūst novatorisks*, lit. *ar savu pieeju, skatījumu, paņēmieniem, manieri mākslinieks kļūst novatorisks*.

piekopt — nev. *piekopt vingrošanu, sportu*, sar. *piekopt mājas soli*, lit. *nodarboties ar vingrošanu, sportu, vingrot, sportot; paveikt, apdarīt nepieciešamos mājas darbus*.

piekrist — sar. *(ne)piekrist domām, tēzēm Kalniņam*, lit. *(ne)pievienoties, (ne)atzīt, (ne)noliegt domas, tēzes (ne)pievienoties Kalniņam, (ne)atzīt, (ne)noliegt Kalniņa domas, tēzes*.

pieņemt — sar. *pieņemt tēzi*, nevēl. *pieņemt zāles, pieņemt mērus*, lit. *atzīt, uzskatīt par pareizu tēzi; dzert, lietot zāles; atiecīgi rīkoties, rūpēties, gādāt, veikt pasākumus*.

piepacelt — nevēl. *piepaceltā patosā*, lit. *mazliet paceltā, paaugstinātā, labā patosā*.

pie rakstīt — nevēl. *pie rakstīt trūkumus, nopelnus*, lit. *pie dēvēt trūkumus, nopelnus*.

pie stādīt — nevēl. *pie stādīt dokumentus, rēķinu*, lit. *iesniegt, piesūtīt, pievienot dokumentus, rēķinu*.

pie stiprināt — nevēl. *pie stiprināt studentiem lektoru, pie stiprināt zemniekiem bullēnus*, lit. *izraudzīt, izvēlēties, norīkot studentiem lektoru; zemnieku pārziņā, kopšanā, audzēšanā nodot, uzticēt bullēnus*.

pie vest — nevēl. *pie vest piemērus, argumentus*, lit. *minēt, nosaukt piemērus, argumentus*.

rado šs — nepar. *rado šs vakars, rado šā savienība, rado ša pieredze*, pareizi: *jaunrades, daiļrades vakars, rado ša darba vakars; rado šo darbinieku savienība, rado šā darbā gūtā pieredze, pieredze, kas rado šī izmantojama*.

rūpēties — darīt ko kāda labā: *rūpēties par mazo, lai tas būtu paēdis un apgērbts; g ā d ā t* — darīt, lai nodrošinātu ar kaut ko: *viņš uzņēmās gādāt malku*.

sastādīt: — sar. *sastādīt grupu no skolēniem*, nevēl. *izdevumi sastāda 121 rubli*, lit. *izveidot grupu no skolēniem, izdevumi ir 121 rublis*.

savest — sar. *savest kārtībā, naidā*, lit. *sakārtot, sanaidot*.

seniors — 'vecākais'; juniors — 'jaunākais'.

senjors — 1) lēņa kungs, lielas zemes īpašnieks feodālismā, 2) kungs (Spānijā), sinjors — kungs (Itālijā).

skaitīt — nevēl. ārsti viņu skaita par veselu, viņš to skaita par sākuma gadu, lit. ārsti atzīst, uzskata, ka viņš ir vesels; viņš to uzskata, atzīst, pieņem par sākuma gadu.

skaits — nevēl. tai skaitā, lit. starp tiem; to, viņu vidū; arī.

spēlēt — nevēl. spēlēt lielu lomu, lit. ir liela nozīme, tas ir svarīgi.

stādīt — nevēl. stādīt augstu mērķi, uzdevumu, stādīt par paraugu, lit. ievirzīt, izvēlēties, noteikt, izraudzīties augstu mērķi, uzdevumu; uzlūkot, izvēlēties par paraugu.

stādīties — nevēl. viņš stādījās priekšā, kāda būs jaunā darbavieta, lit. viņš iedomājās, iztēlojās, kāda būs jaunā darba vieta.

stunda — nevēl. jau astotā stunda, lit. pulkstenis jau pāri septiņiem.

šaurš — nevēl. šeit šaurā vieta ražošanā, lit. šeit grūtības, vājā vieta ražošanā.

tekošs — nevēl. tekošās vajadzības, tekošie jautājumi, tekošais moments, lit. kārtējās, pašreizējās vajadzības, kārtējie, pašreizējie jautājumi, pašreizējais moments.

tēma — jautājumi kopumā, pamatdoma, problemātikas kods: rūpniecības tēma, paaudžu konflikta tēma Blaumaņa lugās; galvenā tēma simfonijā.

temats — jautājums, par kuru ir runa, — runas, teksta saturs formulējums, saruna par tematu, nenovirzīties no temata.

tiesīgs — tāds, kam ir tiesības saņemt mantojumu, tiesīgs protestēt.

tiesisks — tāds, kas ir saskaņā ar likumu: tiesisks darījums, pamatojums.

uzkrist — nevēl. man uzkrīta viņa laipnība, glezna, lit. mani pārsteidza, izbrīnīja, sajūsmināja viņa laipnība, glezna.

uzstādīt — sar. uzstādīt prasības, pretenzijas, nevēl. uzstādīt jautājumu, diagnozi, uzstādīt komandu, kandidātu, lit. izvirzīt, izteikt, iesniegt prasības, pretenzijas; uzdot, izvirzīt, ierosināt jautājumu, jautāt; noteikt diagnozi; pieteikt komandu, izvirzīt, ieteikt kandidātu.

uzvarēt — nepar. uzvarēt pirmo setu, pareizi: uzvarēt pirmajā setā (pretinieku).

uzzīmēt — nevēl. grūti bija uzzīmēt skolas biedru, lit. grūti bija atpazīt skolas biedru.

vēl — nepar. māja bija uzcelta vēl vasarā, pareizi: māja bija uzcelta jau vasarā.

vest — nevēl. vest protokolu, lit. rakstīt protokolu, protokolēt; vest sarunas, labāk: risināt sarunas, apspriesties.

virkne — nevēl. virkne skolēnu, jautājumu, lit. daudz, liels skaits skolēnu, jautājumu.

virziens — nevēl. ziemeļu virziena vējš, labāk: ziemeļu vējš.

vērtējums — nevēl. vērtējumam nodod lugu, lit. vērtēšanai nodod lugu.

## IZMANTOTIE AVOTI

- Ačuks. K. p. g.* — Ačuks. Kuģošana pa gaisu. — R., 1991. 144 lpp.
- Akuraters. K. z. v.* — Akuraters J. Kalpa zēna vasara. — R., 1956.
- Aspazija. I.* — Aspazija. Izlase. — R., 1959. — 424 lpp.
- Aspazija. L.* — Aspazija. Lirika. — R., 1956. — 440 lpp.
- Aspazija. M. dz. u. d., II* — Aspazija. Mana dzīve un darbi. II. — R., 1933.
- Auziņš. I. N.* — Auziņš I. Nezūdošais. — R., 1972. — 160 lpp.
- Auziņš. I. S.* — Auziņš I. Skaņa. — R., 1970. — 137 lpp.
- Avotiņa. C. p. u.* — Avotiņa D. Celmi pie upes. — R., 1978. — 207 lpp.
- Avotiņa. D. k. b.* — Avotiņa D. Delnā kā bezdelīdzēns. — R., 1971. — 120 lpp.
- Bārbale. M. m.* — Bārbale M. Manas miglas. — R., 1969. — 126 lpp.
- Bārda F. L. v.* — Bārda F. Lietus vīriņš. — R., 1970. — 40 lpp.
- Bārda. Z. d.* — Bārda F. Zemes dēls. — R., 1979. — 215 lpp.
- Bels. B.* — Bels A. Būris. — R., 1972. — 200 lpp.
- Bels. S. a. n.* — Bels A. Spēles ar nažiem. — R., 1966. — 132 lpp.
- Belševica. Z. s.* — Belševica V. Zemes siltums. — R., 1959. — 45 lpp.
- Birznieks-Upītis. I.* — Birznieks-Upītis E. Izlase. — R., 1951. — 479 lpp.
- Birznieks-Upītis. K. r., 1.—7.* — Birznieks-Upītis E. Kop. r. 1.—7. sēj. — R., 1960.—1963.
- Blaumanis. I.* — Blaumanis R. Izlase. — R., 1958. — 422 lpp.
- Blaumanis. K. r. 1—8.* — Blaumanis R. Kop. r. 1.—8. sēj. — R., 1958.—1960.
- Blaumanis. N.* — Blaumanis R. Noveles. — R., 1950. — 180 lpp.
- Blaumanis. St. u. n.* — Blaumanis R. Stāsti un noveles. Izlase. — R., 1955. — 428 lpp.
- Breikšs L. L. t. dz.* — Materiālu krājumā: «Latviešu tautas dzīvesziņa». — R., 1990. — 368 lpp.
- Brigadere. P. I.* — Brigadere A. Pasaku lugas. — R., 1956. — 336 lpp.
- Brigadere. S. u. n.* — Brigadere A. Stāsti un noveles. — R., 1958. — 456 lpp.
- Brigadere. Tr.* — Brigadere A. Triloģija. — R., 1957. — 704 lpp.

- Bez saules — Bez saules. — R., 1956. — 303 lpp.
- «Cīņa» — «Cīņa» — laikraksts.
- Čaks. R. — Čaks A. Raksti, 1. sēj. — R., 1971, 572 lpp.
- Dadža kalendārs — Dadža kalendārs. — R., 1964. — 251 lpp.
- «Dadzis» — «Dadzis» — žurnāls.
- Dreika. Z. i. — Dreika D. Ziedos ieleja. — R., 1986. — 142. lpp.
- Dumbers. P. z. k. — Dumbers L. Pašrocīgi zīmēts kalendārs. — R., 1981. — 256 lpp.
- D. v. l. d. — Darba vara lielu dara. — R., 1973. — 230 lpp.
- Džeroms. T. v. l. — Džeroms K. Trīs vīri laivā. — R., 1963. (Tulk. V. Belševica.) — 240 lpp.
- Dimants. V. a. — Dimants J. Vanaga acs. — R., 1963. — 116 lpp.
- Dorbe. T. l. — Dorbe H. Tikai labu. — R., 1972. — 304 lpp.
- Eglons. N. d. p. — Eglons V. Nemierā dunošā pilsēta. — R., 1957. — 560 lpp.
- Elksne. V. v. — Elksne Ā. Vasaras vidū. — R., 1966. — 144 lpp.
- Elksne. P. s. st. — Elksne Ā. Pie sirsnības straucha. — R., 1982. — 128 lpp.
- Ēteris. M. — Ēteris Pēteris. Mičumačs. — R., 1963. — 224 lpp.
- Ezera. Dz. s. b. — Ezera R. Dzilnas sila balāde. — R., 1968. — 220. lpp.
- Ezera. M. — Ezera R. Mežābele. — R., 1966. — 240 lpp.
- Ezera. N. b. m. — Ezera R. Nakts bez mēnesnīcas. — R., 1971. — 158 lpp.
- Ezera. Z. — Ezera R. Zemdegas. — R., 1977. — 416 lpp.
- Ezeriņš. D. s. — Ezeriņš J. Dāvinu sirdi. — R., 1982. — 430 lpp.
- Ezeriņš. N. i. — Ezeriņš J. Noveļu izlase. — R., 1955. — 264 lpp.
- Gailītis. B. t. n. — Gailītis O. Bez tevis nevar. — R., 1968. — 143 lpp.
- Grēviņš. D. t. — Grēviņš M. Dailes teātris. — R., 1971. — 240 lpp.
- Grigulis. O. g. — Grigulis A. Otrie gaiļi. — R., 1970. — 112 lpp.
- Grots. V. s. c. — Grots J. Vakara stāsti ciematā. — R., 1961. — 148 lpp.
- Hašeks. S. c. l. — Hašeks J. Sabiedriska cilvēka likstas. — R., 1963. (Tulk. A. Bauga.) — 392 lpp.
- Heine. I, II — Heine H. Izlase, 2. sēj. — R., 1950. (Tulk. S. Sirsone.) — 351 lpp.
- Indrāne. C. a. k. — Indrāne I. Cepure ar kastaņiem. — R., 1966. — 408 lpp.

- Jaunsudrabiņš. A.* — Jaunsudrabiņš J. Aija. — R., 1957. — 404 lpp.
- Jaunsudrabiņš. B. g.* — Jaunsudrabiņš J. Baltā grāmata. — R., 1935. — 285 lpp.
- Jansons. Ķ. c.* — Jansons A. Ķēņu ciems. — R., 1950. — 228 lpp.
- Kalendārs sievietēm* — Kalendārs sievietēm. — R., 1968. — 304 lpp.
- Kalndruva. U. t. p. z.* — Kalndruva M. Uz tās pašas zemes. — R., 1982. — 191 lpp.
- Kalniņš. A. P.* — Kalniņš J. Andrejs Pumpurs. — R., 1964. — 392 lpp.
- «Karogs» — «Karogs» — žurnāls.
- Kaudzītes. M. I.* — Kaudzītes R. un M. Mērnieku laiki. — R., 1955. — 503 lpp.
- Kraujiņš. Dz. I.* — Kraujiņš K. Dzīves lokā. — R., 1970. — 320 lpp.
- Ķempe. C. c.* — Ķempe M. Cilvēka ceļš. — R., 1969. — 120 lpp.
- Ķempe. Dz. s.* — Ķempe M. Dzintara spogulis. — R., 1968. — 80 lpp.
- Ķempe. E.* — Ķempe M. Ērkšķroze. — R., 1973. — 104 lpp.
- Ķempe. E. n. k.* — Ķempe M. Es nevaru klusēt. — R., 1959. — 134 lpp.
- Lācis. A. c.* — Lācis V. Akmeņainais ceļš. — R., 1964. — 326 lpp.
- Lācis. R.* — Lācis V. Raksti, 1. sēj. — R., 1959. — 414 lpp.; 2. sēj. — R., 1959. — 624 lpp.; 3. sēj. — R., 1959. — 628 lpp.; 7. sēj. — R., 1961. — 735 lpp.
- Lācis. V.* — Lācis V. Vanadziņš. — R., 1974. — 24 lpp.
- Lācis. Z. dz.* — Lācis V. Zitaru dzimta. — R., 1955. — 796 lpp.
- Lācis. Z. d.* — Lācis V. Zvejnieka dēls. — R., 1956. — 455 lpp.
- Laganovskis. C-p-1...* — Laganovskis J. Ciemos pie Izidora un citi stāsti. — R., 1970. — 304 lpp.
- Lagerlefa. G. B.* — Lagerlefa Z. Gēsta Berlings. — R., 1957. (Tulk. E. Kliene). — 384 lpp.
- Lāms. T.* — Lāms V. Trase. — R., 1980. — 253 lpp.
- Lāms. V. ie. t. u. p.* — Lāms V. Viri iet tikai uz priekšu. — R., 1968. — 196 lpp.
- Larni. D. c.* — Larni M. Daiļā cūkkope. — R., 1963. (Tulk. J. Vainovskis). — 256 lpp.
- Līvs. V. d.* — Līvs E. Viena diena uz mīļās labās zemītes. — R., 1983. — 359 lpp.
- L. I. k.* — Latviešu literatūras kritika, 2. sēj. — R., 1957. — 1231 lpp.
- L. t.* — Latviešu tautasdziesma.

- «Latvijas Zvejnieks» — «Latvijas Zvejnieks» — laikraksts.  
«Liesma» — «Liesma» — žurnāls.  
«Literatūra un Māksla» — «Literatūra un Māksla» — laikraksts.  
Mātei. — Mātei. — R., 1971. — 288 lpp.  
Medenis. V.: L. t. dz., 1. — Materiālu krājumā «Latviešu tautas dzīves-  
ziņa». — R., 1990. — 368 lpp.  
More. S. m. — More J. Sniegpulkstenišu migla. — R., 1972. —  
160 lpp.  
«Neatkarīgā Čiņa» — «Neatkarīgā Čiņa» — laikraksts.  
«Padomju Druva» — «Padomju Druva» — laikraksts.  
«Padomju Jaunatne» — «Padomju Jaunatne» — laikraksts.  
Plūdonis. A. d. — Plūdonis V. Atraitnes dēls. — R., 1959. —  
65 lpp.  
Plūdonis. Dz. u. p. — Plūdonis V. Dzeja un proza. — R., 1955. —  
536 lpp.  
Plūdonis. P. — Plūdonis V. Poēmas. — R., 1954. — 95 lpp.  
Plūdonis. V. s. — Plūdonis V. Vitola stabulīte. — R., 1923. —  
48 lpp.  
Poruks. R. st. — Poruks J. Reālistiski stāsti. — R., 1953. —  
311 lpp.  
Preilis. D. k. J. — Preilis E. Divu krastu ļaudis. — R., 1962. —  
106 lpp.  
Priede. S. I. — Priede G. Septiņas lugas. — R., 1968. —  
380 lpp.  
Purs. E. g. — Purs L. Ēnas gaist. — R., 1956. — 227 lpp.  
Purvs. M. r. — Purvs Z. Meža roze. — R., 1961. — 104 lpp.  
Rainis. Dz. u. d. — Rainis. Dzīve un darbi, I. — R., 1925. —  
511 lpp.  
Rainis. G. u. s. — Rainis J. Gals un sākums. — R., 1970. —  
240 lpp.  
Rainis. K. k. — Rainis J. Kalnā kāpējs, aforismu izlase. — R.,  
1962. — 160 lpp.  
Rainis. K. r., 1.—14. — Rainis J. Kop. r. 1.—14. sēj. — R., 1947—1951.  
Rainis. R. i. — Rainis J. Rakstu izlase. 1. sēj. — R., 1945. —  
602 lpp.; 2. sēj. — R., 1946. — 729 lpp.;  
8. sēj. — R., 1950. — 576 lpp.  
Rainis. S. g. — Rainis J. Saules gadi, bērības eps. — R.,  
1970. — 66 lpp.  
Raina dz. u. d. v. — J. Raina dzīves un darba vietas. — R.,  
1965. — 144 lpp.  
Rasa. D. — Rasa J. Duets. — R., 1972. — 276 lpp.  
«Rīgas Balss» — «Rīgas Balss» — laikraksts.  
Rozītis. C. — Rozītis P. Cēplis. — R., 1949. — 335 lpp.  
Rudzītis. S. b. — Rudzītis E. Straupes burtnīcas. II. — R.,  
1982. — 214. lpp.  
Saules gadi. — Saules gadi. Bērnu dzejas antoloģija, sa-  
stād. J. Osmaniņš. — R., 1965. —  
452 lpp.

- Saulītis. C. p.* — Saulītis B. Cīruļu putenis. — R., 1956. — 80 lpp.
- Saulītis. K. r. I.* — Saulītis B. Kopoti raksti, I. — R., 1972. — 599 lpp.
- Saulītis. I. c. u. I. l.* — Saulītis B. Ir cīruļu un liesmu laiks. — R., 1968. — 128 lpp.
- Saulītis. L. p. t.* — Saulītis B. Līdz pēdējai taisnei. — R., 1963. — 362 lpp.
- Saulītis. S. d.* — Saulītis B. Strēlnieka dēls. — R., 1960. — 168 lpp.
- Sēlis. S. m.* — Sēlis R. Silaines muiža. — R., 1984. — 333 lpp.
- Sēlis. V. t.* — Sēlis R. Vinardu tirāns. — R., 1971. — 276 lpp.
- Sirmbārdis. D. b.* — Sirmbārdis J. Dienu bites. — R., 1966. — 152 lpp.
- Skalbe. A. S.* — Skalbe A. Sūrābele. — R., 1959. — 120 lpp.
- Skalbe K. Ģ. b. m. m.* — Skalbe K. Ģiģis brauc uz miega muižu. — R., 1969. — 27 lpp.
- Skalbe K. S. v.* — Skalbe K. Saules vārdi. — R., 1969. — 240 lpp.
- Skujiņš. B.* — Skujiņš Z. Balzams. — R., 1972. — 176 lpp.
- Skujiņš. F.* — Skujiņš. Fornarīna. — R., 1964. — 307 lpp.
- Skujiņš. G. a. z. k.* — Skujiņš Z. Gulta ar zelta kāju. — R., 1984. — 445 lpp.
- Skujiņš. J. c. m.* — Skujiņš Z. Jauna cilvēka memuāri. — R., 1981. — 335 lpp.
- Skujiņš. K. m.* — Skujiņš Z. Kolumba mazdēli. — R., 1961. — 448 lpp.
- Snips. N. r.* — Snips A. Nelabojami radi. — R., 1979. — 150 lpp.
- Spāre. C. s.* — Spāre V. Cilvēks sniegputenī. — R., 1981. — 335 lpp.
- Stāsti* — Stāsti. — R., 1972. — 276 lpp.
- Stelmahs. P. u. m.* — Stelmahs M. Patiesība un meli. — R., 1964. (Tulk. M. Silabriede.) — 492 lpp.
- Stulpāns. V. a.* — Stulpāns J. Vētrainais aprīlis. — R., 1965. — 160 lpp.
- Sudrabkalns. I.* — Sudrabkalns J. Izlase. — R., 1954. — 432 lpp.
- Sudrabkalns. V. v. p.* — Sudrabkalns J. Vēl viens pavasaris. — R., 1964. — 104 lpp.
- Upīts. K. r., II* — Upīts A. Kop. r., 2. sēj. — R., 1948. — 875 lpp.
- Upīts. K. r. XII* — Upīts A. Kopoti raksti. XII. — R., 1952. — 1211 lpp.
- Upīts. V. t.* — Upīts A. Vēsturiskās traģēdijas. — R., 1977. — 263 lpp.
- Upīts. Z. z.* — Upīts A. Zaļā zeme. — R., 1947. — 815 lpp.

- Vācietis. M. o. — Vācietis O. Melnās ogas. — R., 1971. — 96 lpp.
- Vācietis. U. — Vācietis O. Ugunīs. — R., 1958. — 176 lpp.
- Vāczemnieks. V. Z. c. — Vāczemnieks L. Vasara Ziedu ciemā. — R., 1958. — 120 lpp.
- Valdis. St. b. — Valdis. Staburaga bērni. — R., 1955. — 299 lpp.
- Valeinis. P. — Valeinis V. Poētika. — R., 1961. — 315 lpp.
- Vanags. S. z. — Vanags J. Sūrie ziedi. — R., 1960. — 160 lpp.
- Veidmane. L. v. l. s. — Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. — R., 1970. — 192 lpp.
- Veidenbaums. I. — Veidenbaums E. Izlase. — R., — 1952. — 204 lpp.
- Vējāns. K. a. — Vējāns A. Kalnu acis. — R., 1965. — 144 lpp.
- Vējāns. S. k. — Vējāns A. Sakliedzas kaijas. — R., 1959. — 174 lpp.
- Vējāns. S. l. m. — Vējāns A. Savas lakstūgalas meklētāji. — R., 1969. — 312 lpp.
- Vējāns. T. a. — Vējāns A. Trejādas atblāzmas. — R., 1971. — 152 lpp.
- Viese. R. — Viese S. Raganiezis. — R., 1976. — 142 lpp.
- Zālite. A. r. — Zālite E. Agrā rūsa. — R., 1980. — 340 lpp.
- Zariņš. K. K. k. — Zariņš M. Kapelmeistara Kociņa kalendārs. — R., 1982. — 246 lpp.
- Ziedonis. K. — Ziedonis I. Kurzemīte. — R., 1970. — 248 lpp.
- Ziedonis. K. s. d. — Ziedonis I. Kā svece deg. — R., 1971. — 146 lpp.
- Ziedonis. M. — Ziedonis I. Motocikls. — R., 1965. — 149 lpp.
- Ziedonis. S. d. — Ziedonis I. Sirds dinamīts. — R., 1963. — 136 lpp.
- Zigmonte. R. m. r. — Zigmonte D. Raganu māju remontēs. — R., 1969. — 616 lpp.
- Zigmonte. L. l. — Zigmonte D. Laintu lāsts. — R., 1984. — 269 lpp.
- «Zinātne un Tehnika» — «Zinātne un Tehnika» — žurnāls.

## TERMINU RĀDĪTĀJS

- aktualizācija — 178  
aktualizācijas līdzekļi — 178  
— valodiskie — 178  
— fonētiskie — 178  
— morfoloģiskie — 180  
— leksiskie — 180  
— sintaktiskie — 180  
— nevalodiskie jeb ekstralingvis-  
tiskie — 181
- alegorija — 130  
alfabētika — 74  
aliterācija — 25  
antonīmi — 199  
apvidvārdi — 139  
arhaismi — 138  
asonanse — 25
- barbarismi — 170  
— leksiskie — 171  
— semantiskie jeb pozicionālie —  
172
- blīvēšana — 28  
— leksikas līmenī — 30  
— morfoloģijas līmenī — 28  
— teikuma pakāpē — 33  
— teksta pakāpē — 33
- daīlliteratūras valoda — 11, 70, 99  
daudzvārdība — 206  
denotatīvs — 16, 151  
dialogs — 7  
dubultvārdība — 207
- eifonija — 25  
emocionāli estētiskā funkcija — 75  
epitets — 131  
etimoloģija — 128
- fonēma — 24, 131  
fonētika — 74  
fonētiskās parādības (dažādu līme-  
ņu) — 24  
fonoloģija — 128
- grafētika — 74
- hierarhija — 26  
hiperbola — 130  
historismi — 138  
homonīmi — 201  
informācija — 17  
— pamatinformācija — 17  
— papildinformācija — 75, 17
- interpunkcija — 74  
izsacījums (kvaziteikums) — 31  
izteikums — 31
- jaunvārdi — 136
- komponents — 43, 128, 196  
— vārda nozīmes galvenais kom-  
ponents — 43, 128, 178, 196  
— vārda nozīmes papildkompo-  
nents — 44, 129, 197  
— vārda nozīmes sekundārais  
komponents — 43, 129, 197
- komunikācija — 161  
komunikācijas akta faktori — 143  
— subjektīvā attieksme — 143  
— vide — 143  
komunikatīvā nozīme — 16  
komunikāts — 31  
konotatīvs — 16, 105, 151

- lamu vārdi — 176
- leksika — 114, 127
  - aktīvā — 133
  - neitrālā — 133, 144, 145
  - pasīvā — 133
  - specifiskā — 135
  - vispārlietojamā — 135
- leksikas galvenās paradigmatiskās sistēmas — 149
- leksikogrāfija — 128
- leksikoloģija — 128
- liekvārdība — 205
- literārā rediģēšana — 76
- literārā valoda — 68, 70
- literārās valodas normas — 76
  
- materiālais rādītājs (valodas parādības) — 22
- metafora — 130
- metonīmija — 130
- metodiskie paņēmieni — 21
- mikroparadigma — 185
  - jūtu jeb emociju — 187
  - subjektīvā vērtējuma — 185
- monologs — 79
- morfēma — 26
- morfoloģija — 74
  
- neitrālās leksikas stilistiskās funkcijas — 144
- nepareizs vai nevēlams vārdu lietojums — 212
- norma — 74, 75, 100, 102
- nozīme — 129
  - atvasinātā — 130
  - denotatīvā — 16, 129
  - konotatīvā — 16, 129
  - pamatnozīme — 130
  - pārnestā — 130
  - tiešā — 130
- okazionālismi — 136
- onomatopoeze — 25
- ortogrāfija — 74
  
- pamatinformācija — 17
- papildinformācija — 17
  
- paradigma — 142
  - emocionāli ekspresīvā — 143, 178
  - pamatinformāciju niansētāja — 155
  - stiliskā — 155
- paradigmas barbarismu apakšpozīcija — 170
- paradigmas daiļliterāras valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija — 158
- paradigmas leksiskie slāņi — 143
  - laikā un telpā diferencējušies — 143
  - profesionāli diferencējušies — 143
  - stilistiski diferencējušies — 143
- paradigmas pozīcijas — 157
  - emocionāli ekspresīvās — 190
  - familiāras noskaņas — 192
  - humoristiskas noskaņas — 193
  - ironiskas noskaņas — 193
  - oficiālas noskaņas — 191
  - satīriskas noskaņas — 194
  - sirsnīgas noskaņas — 192
  - svinīgas noskaņas — 192
  - stiliskās — 157
  - daiļliterāras valodas — 157
  - lietišķo rakstu valodas — 157
  - publicistikas valodas — 157
  - sarunvalodas — 157
  - vienkāršrunas — 157
  - zinātniskās valodas — 157
- paradigmas publicistikas valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija — 162
- paradigmas rakstu valodas pamatpozīcija — 158
- paradigmas sarunvalodas pamatpozīcija — 165
- paradigmas stiliskās pamatpozīcijas — 155
- paradigmas vienkāršrunas pamatpozīcija — 170

- paradigmas vienkāršrunas apakšpozīcija — 174
- paradigmas vulgārismu apakšpozīcija — 175
- paradigmas zinātniskās valodas grāmatu vārdu apakšpozīcija — 158
- paradigmas žargonismu apakšpozīcija — 176
- paradigmātika — 131, 141
- parcelāts — 31
- perifrāze — 130
- personifikācija — 130
- poētismi — 163
- polisēmija — 27, 129, 150
- potenciālismi — 136
- profesionālismi — 140
- publicistikas valodas stila funkcijas — 92
- audzinošā — 92
  - ietekmējošā — 92
  - informējošā — 92
  - izglītojošā — 92
  - izklaidējošā — 92
  - organizējošā — 92
  - popularizējošā — 92
- publicistikas valodas stils — 92
- relatīvais lietojuma biežums — 19
- morfoloģijas līmenī — 28
  - leksikas līmenī — 30
  - teikuma pakāpē — 35
  - teksta pakāpē — 35
- runa — 15, 17, 37, 77, 78
- salīdzinājums — 131
- sarunvaloda — 96
- saturs ziņā netrāpīgs vārda lietojums — 210
- sēma — 16, 128
- galvenā — 128
  - sekundārā — 129
  - papildu — 129
- semasioloģija — 128
- semasioloģiskā funkcija — 26
- senvārdi — 138
- simbols — 130
- sinonīmi — 152
- emocionāli ekspresīvie — 152
  - jēdzieniskie — 154
  - kvalitatīvie — 154
  - kvantitatīvie — 154
- sinonīmija — 18, 27, 129, 141, 152
- leksikas līmenī — 18
  - morfoloģijas līmenī — 18, 26
  - teikumā līmenī — 33
  - teksta līmenī — 33
- sintagmātika — 194
- sintakse — 74
- sintaktiskais saistījums — 32
- sintaktiskās parādības — 32
- teikuma pakāpē — 32
  - teksta pakāpē — 32
- stilistika — 10, 11, 12, 17, 22, 52, 54
- aprakstošā — 52
  - daiļliteratūras — 52, 54
  - individuālā — 52
  - runas — 52
  - valodas — 52
  - vispārējā jeb teorētiskā — 52
  - vēsturiskā — 52
- stilam neatbilstošs vārdu lietojums — 208
- stilistikas blakuszinātnes — 55
- stilistikas mērķis — 10, 12, 22
- stilistikas objekts — 13, 17
- stilistikas palīdzinātnes — 54
- stilistikas saturs — 13, 17
- stilistikas uzdevumi — 11, 12
- stilistiski neitrāls — 16, 17
- stilistiski tonēts — 16, 17
- stilistiskie izteiksmes līdzekļi — 15, 37, 49, 50
- emocionāli ekspresīvie — 42, 46
  - fonētiskie — 38
  - konsituatīvie jeb nemarkētie — 40
  - kvalitatīvie — 50
  - kvantitatīvie — 50
  - leksiskie — 38
  - morfoloģiskie — 38
  - neitrālie — 43
  - netēlainie — 49
  - patstāvīgie jeb markētie — 38
  - sintaktiskie — 38

- stiliskie — 42, 44
- tēlainie — 43
- stils — 80, 82, 105
  - daiļliteratūras — 99, 213
  - humoristiskais — 113
  - individuālais — 11, 52, 102
  - ironiskais — 117
  - lietišķo rakstu — 85
  - literārās rakstu (grāmatu) valodas — 126, 213
  - literārās sarunvalodas — 96, 213
  - literārās valodas — 68
  - mutvārdu — 123
  - oficiālais — 106
  - populāri zinātniskais — 84
  - publicistikas — 91
  - rakstveida — 123
  - satīriskais — 120
  - sirsnīgais — 111
  - svinīgais — 108
  - zinātnisko rakstu — 83
- teikuma komponenti — 32
- teikums — 32
- teksta kategorijas — 32
- teksta paveidi — 32, 37
  - daiļliteratūras — 78
  - dialoga — 79
  - dubulti — 78
  - emocionāli ekspresīvie — 79
  - informatīvi aprakstoši — 79
  - informatīvi vērtējoši — 79
  - izlokšņu — 79
  - komplicēti — 78
  - lietišķo rakstu — 78
  - mutvārdu — 78
  - neitrāli — 79
  - pārtraukti — 78
  - poliloga — 79
  - publicistikas — 79
  - rakstveida — 78
  - sarunvalodas — 78
  - tēlojoši aprakstošie — 79
  - tēlojoši vērtējošie — 79
  - vienkārši — 78
  - vienkāršrunas — 79
- vienlaidus — 78
- zinātniskie — 78
- žargona — 79
- teksta vienības — 32
- teksts — 17, 31, 77
- tekstuāli sintaktiskie procesi — 32
- terminoloģismi — 159
- trops — 130
- tukšvārdība — 206
- valoda — 14, 99, 101
- valodas kultūra — 53, 55
- valodas kultūras pazīmes — 55
  - bagātība — 61
  - dzīvums — 63
  - ietekmīgums — 66
  - koncentrētība — 59
  - labskaņa — 66
  - obligātas — 56
  - pareizība — 56
  - precizitāte — 57
  - skaidrība — 57
  - tēlainība — 65
  - tipiskas — 56
  - tīrība — 58
  - vienkāršība — 60
- valodas līmeņi — 16, 24
  - fonētikas — 24, 38
  - morfoloģijas — 26, 38, 40
  - leksikas — 29, 38, 40, 44
  - sintakses — 31, 38, 40
    - teikuma pakāpē — 33, 35
    - teksta pakāpē — 33, 35
- valodas paveidi — 77, 126
  - daiļliteratūras — 11, 99
  - lietišķo rakstu — 85
  - publicistikas — 91
  - sarunvalodas — 96
  - vienkāršrunas — 97
  - zinātniskais — 83
  - žargons — 126
- vārds — 128, 134, 136
- vārdu izvēles faktori — 195
- vārdu neiederīgs lietojums — 208
- vārdu nemotivēts izlaidums — 204
- varianti — 142
  - intonatīvie — 142





Ls 1.20

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA



0304055819

Grāmatā ir aplūkotas latviešu valodas daudzveidīgās iespējas gan sadzīvē un zinātnē, gan lietišķā sarakstē un daiļliteratūrā, gan citās cilvēka darbības jomās. Tāpēc prātā ir paturēti arī valodas kultūras jautājumi, rādot, kā būtu labāk izteikties.

Izdevums noderēs vecāko klašu skolēniem, skolotājiem, žurnālistiem, studentiem, redaktoriem un, protams, ikvienam, kas tiecas pēc savas un savas tautas valodas pilnības.